

ЛЕКЦІЯ 1.

Вступ: предмет і завдання навчального курсу. Первісне суспільство і перші державні утворення на території України.

План.

1. Предмет і завдання навчального курсу.
2. Початок формування людської цивілізації на території України. Кам'яний вік.
3. Епоха міді-бронзи. Трипільська культура.
4. Залізний вік в історії України. Скіфо-сарматська доба.
5. Античні міста-держави Північного Причорномор'я.
6. Населення України в 1 тис. н.е. Слов'яни.

Література:

1. Грушевський М.С. Ілюстрована історія України. - К., 1990, – С.9-49.
2. Гуржій О.І., Ісаєвич Я.Д., Котляр М.Ф. та ін. Історія України: нове бачення. Т.1. – К., 1995, – С.5-39.
3. Толочко П.П., Козак Д.Н., Крижицький С.Д., та ін. Давня історія України. Книга 1, - К., 1994.
4. Історія України (Під заг. ред. В.А. Смолія. – К., 1997,- С.5-21.
5. Бойко О.Д. Історія України. – К., 1999. – С.5-30.

Історична наука – це документація минулого, яка є продуктом творчості істориків.

Предметом вивчення курсу "Історія України" є історія діяльності українського народу в політичній, державотворчій, соціально-економічній та культурній /духовній/ сферах від найдавніших часів до сьогодення.

Істинне пізнання минулого можливе лише з правильних наукових методологічних позицій.

Методологічні принципи:

- принцип об'єктивності – зумовлює об'єктивне пізнання історії, розкриття історичних закономірностей суспільного розвитку на підставі історичних подій, фактів;
- принцип історизму передбачає вивчення кожного явища в своєму розвитку, в зв'язку з іншими явищами. Історизм забезпечує конкретність вивчення.

Ці принципи реалізуються через науково-дослідницькі методи:

- історичний;
- логічний;
- порівняльно-історичний;
- ретроспективний;
- системний.

Історичні джерела – це матеріальний носій історичної інформації, що безпосередньо відображає ту чи іншу сторону діяльності людей.

Види історичних джерел:

1. Літописи, хроніки, сказання;
2. Археологічні пам'ятки;
3. Архівні матеріали;
4. Монографії;
5. Періодична преса;
6. Мемуарна література, тощо.

Особливе місце в історії України займають літописи : "Влес книга", "Літопис Аскольда", "Повість минулих літ", "Літопис Галицько-Волинський". Важливим писемним джерелом історії Київської русі є "Руська Правда" – звід юридичних законоположень. Початок був закладений "Правдою Ярослава", розробленою Ярославом Мудрим у 1015-1016 рр. для Новгороду, а також "Поко́н вірний".

Важливі свідчення про Русь IX-X ст. подають арабські, перські, візантійські, західноєвропейські автори, скандинавські саги, хроніки.

Проблема генезису українського народу пов'язана із такими фундаментальними поняттями як місце українського народу в етногенезі східнослов'янських народів, час складання етнічної території, зародження українського народу, формування мовних особливостей і культури,

Початки вивчення історії українського народу у відриві від російського були закладені М.Ф.Маркевичем у "Історії Малоросії" в кінці XVIII – на початку XIX ст. Розвиток української історіографії пов'язаний з М.І.Костомаровим, В.Антоновичем, які стверджували, що український та російський народи мають різні історичні корені. Остаточно ця позиція була сформульована М.С.Грушевським, який доводить, що Київська Русь була матір'ю лише України, початок державотворення українського народу він датує VI-VIII ст.

Схожий підхід до історії українського народу мають історики Полонська-Василенко Н.І., І.Крип'якевич, Толочко П.П. та інші.

Першим періодом в історії людства був кам'яний вік. Йому належить особливе місце в історії людської цивілізації. Саме в цей період відбулося виділення людини з тваринного світу, сформувалася примітивна суспільна організація, зародилися першооснови таких форм людської духовності, як релігія, мораль, мистецтво.

Археологічні знахідки в Ефіопії, Китаї, Танзанії дають змогу зробити припущення про появу людини на Землі понад 3 млн. років тому. У ході тривалої еволюції поступово поглиблювалась відмінність людини від мавпи – пряма хода, розвинутість руки, об'єм мозку досяг 800 см³, започаткувалась членоподібна мова. Ці якісні зміни зумовили появу "Homo sapiens" ("людини розумної").

Історію первісного суспільства вчені поділяють на кілька періодів залежно від матеріалу та технології виготовлення знарядь праці: палеоліт (стародавній кам'яний вік), мезоліт (середній кам'яний вік), неоліт (новий кам'яний вік), енеоліт (мідно-кам'яний вік), бронзовий вік.

Ранній палеоліт (від появи людини до 150 тис. років тому).

Перша людина на території України з'явилась майже 1 млн. років тому.

Перші люди (архантропи) на думку археологів прийшли на територію України з Передньої Азії через Балкани і Центральну Європу. Рештки первісних стоянок людини на території України знайдено біля с. Королеве (Закарпаття), м. Амвросіївка (Донбас), с. Лука-Врублівецька (Житомирщина). Всього відомо 30 стоянок доби р. палеоліту.

Господарство первісних людей було привласнюючим (збиральництво – частково полювання).

Основне знаряддя праці – ручне рубило (довжина 20-25 см, 1,5кг.)

Середній палеоліт (150-35 тис. р. тому).

Найбільше похолодання.

З'явилися нові представники фауни – мамонти, шерстисті носороги, північні олені, печерні ведмеді та ін. тварини. Це призвело до того, що традиційне для попереднього періоду збиральництво дедалі більше поступається місцем полюванню. Помітно поліпшується технологія виготовлення ручних знарядь праці. З'являються кам'яні гостроконечники, скребла. Внаслідок еволюції на зміну архантропу в мустьєрську епоху приходять неандерталець (Німеччина). Об'єм його мозку становив від 925 до 1800 см³. На території України знайдено 200 мустьєрських стоянок (Кіік-Коба та Холодний Грот у Криму, Антонівка на Донбасі, Молодово на Дністрі та ін.). Виготовляють одяг зі шкур тварин, будують наземні житла, добувають вогонь.

Зароджуються релігійні вірування, образотворче мистецтво.

Пізній палеоліт (35-11 тис. р. тому)

Центральною подією цієї доби стало завершення майже 35 тис. років тому процесу фізичного та розумового формування людини сучасного типу – Homo sapiens. Цю людину називають кроманьйонцем. Місце першої знахідки її кісток – грот Кро-Маньйон (Франція).

Виготовляють кам'яні різці, ножеподібні пластини, наконечники списів, дротики тощо. Людина оволоділа технікою обробки кісток та рогів, з яких виготовляли гарпуни, шила, голки та ін. Винайшли списометальний пристрій. Інструментарій кроманьйонця – майже 100 типів знарядь праці.

На території України знайдено майже 800 пізньопалеолітичних стоянок (Радомишльська на Житомирщині, Мізинська на Чернігівщині та ін.). Відбулися суттєві зрушення у сфері соціальних відносин. На зміну первісному стаду прийшла родова община, плем'я.

Мезоліт (10-6 тис. р. тому).

Початок мезоліту хронологічно збігається із закінченням льодовикового періоду. Клімат м'якшає і стає близьким до сучасного.

На зміну вимерлим мамонтам і шерстистим носорогам прийшли кабани, вовки, лисиці, бобри, які були значно дрібнішими і рухливішими. Постає проблема зміни прийомів полювання, винайдення більш ефективної зброї, пошуку альтернативних мисливству джерел харчування.

Людина створює новий інструментарій для обробки дерева – долото, сокиру, тесло, виготовляє вкладишеві знаряддя (ножі, кинджали, списи) з крем'яними пластинами. Центральною подією розвитку первісної техніки у добу мезоліту було винайдення першої “механічної зброї” дистанційної дії – стріли і лука.

Ріст населення, масове винищення дичини внаслідок використання лука і стріл зумовили кризу мисливського господарства. Що зумовило підвищення ролі не тільки рибальства, а й збиральництва.

Людина приручила диких тварин (собаку, потім – свиню).

На території України знайдено майже 1000 відомих нині пам'яток мезоліту (Журавська – на Чернігівщині, Мурзак – Коба та Фатьма – Коба – у Криму та ін.)

Неоліт (VI-IV тис. до н.е.).

Новий кам'яний вік був переломним в історії людства. Відбувся перехід від традиційного привласнюючого господарства до відтворюючого (землеробство і скотарство), який тривав протягом багатьох століть і мав свої особливості в багатьох регіонах. Науковці виділяють в межах України дві культурно-господарські зони: південно-західну (лісостепове Правобережжя, Зах. Волинь, Подністров'я, Закарпаття) – землеробсько-скотарську та північно-східну (лісостепове Лівобережжя, Полісся)- мисливсько-риболовецьку.

Характерні риси неолітичної революції:

1. Винайдення і поширення якісно нових способів виготовлення знарядь праці шляхом шліфування, пиляння, свердління.
2. Виникнення нових видів виробництва та виготовлення штучних продуктів. Виробництво керамічного посуду, прядіння, ткацтво (колесо).
3. Перехід до осілого способу життя.
4. Активне формування стад свійських тварин, використання їх тягової сили.
5. Суттєві зрушення у демографічній сфері. Середній вік тривалості життя людини 30-32 роки. ”Демографічний вибух” в неоліті призвів до зростання населення земної кулі з 5 до 80 млн. осіб.

У період неоліту зародилася селянська (землеробська) цивілізація, яка незабаром стала панівною в Європі.

Енеоліт (IV-III тис. до н.е.).

Мідно-кам'яний вік (енеоліт) був перехідним етапом від кам'яного періоду до епохи металу, часом остаточного утвердження домінуючої ролі відтворюючого господарства. Обробка міді розпочалася на Балканах, Подунав'ї (Трансильванія), Закавказзя, звідки мідна руда та вироби потрапили на територію України. Копальні мідної руди з'явилися згодом на

Донбасі. В енеоліті відбувається перший великий суспільний поділ праці, в основі якого лежало виділення пастуших племен.

Найяскравішою археологічною культурою доби енеоліту була трипільська культура (IV-III тис. до н.е.). Ареал поширення трипільської культури сягає 190 тис.км². В Україні знайдено понад 1000 трипільських пам'яток. На сьогодні немає єдиної думки щодо походження трипільців. Одні переконані що трипільська культура має автохтонне походження, сформувалась на ґрунті буго-дністровської неолітичної культури (В.Даниленко, В.Маркевич). Другі вважають трипільців прафракійцями, що прийшли з Ниж. Подунав'я і Балкан (О. Трубачов, Д. Телегін). Треті схильні до синтезного підходу (І. Черніков).

Трипільська культура багатогранна і самобутня. Її характерними ознаками є певні досягнення:

- в економічній сфері було зернове землеробство, витіснення мотики ралом, приселищний характер тваринництва, поява мідних знарядь праці;
- у сфері суспільних відносин – перехід від матріархату до патріархату, зародження міжплеменних об'єднань, формування ієрархічної структури родів, зародження приватної власності;
- у сфері побуту – побудова великих глиняних будівель, утворення гігантських протоміст (15-20 тис. жителів), міграція поселень через виснаження землі кожні 50-100 років;
- у духовній сфері – домінування символів родючості, матеріалізація їх у символи добробуту-жіночі статуетки, зображення сонця, місяця, води, глиняні фігурки тварин.

Трипільська культура за рівнем свого розвитку впритул наблизилася до перших світових цивілізацій Малої Азії та Єгипту, але, на жаль, лише наблизилася.

У добу неоліту територія України стала ареною протидії та взаємодії трьох потужних етнічних потоків: носіїв трипільської культури, скотарсько-землеробських племен, що прийшли з Північно-Західної Європи (культура кулястих амфор) та численних євразійських скотарських степових племен (середньостогівська, ямна культура).

Скіфо-сарматська доба.

Відкриття та поширення заліза започаткувало нову еру в історії людства-залізна XI-IX ст. до н.е. За доби заліза зброя стала знаряддям праці, а війна -ремеслом. Завдяки появі заліза відбуваються докорінні зміни у суспільстві - завершується розклад первіснообщинного ладу, активізується процес класоутворення. Характерними ознаками суспільного розвитку цієї доби були значні міграції населення, посилення торгових зв'язків, становлення приватної власності, перетворення сім'ї на господарську одиницю, витіснення родової общини територіальною, виділення військової еліти, утворення організованих воєнно-політичних об'єднань та союзів, зародження державності.

Першим етнічним утворенням на території України були кіммерійці (IX – перша половина VII ст. до н.е.), "усланені кобилодойці". Згадують про них античні автори Гомер, Геродот, Каллімах, Страбон. Ассирійські клинописні джерела згадують про цей народ під іменем "гамірра". Вони зайняли значну територію між Дністром і Доном, а також Кримський і Таманський півострови. Більшість вчених вважає що кіммерійці є гілкою давньоіранського кочового народу, генетично близького до скіфів. Вони першими перейшли до кочового скотарства, перші почали виплавляти залізо.

Маючи своїх царів кіммерійці так і не змогли утворити повноцінну державу. У VII ст. до н.е. могутня хвиля скіфських племен витіснила кіммерійців з Причорномор'я.

Зростаючий тиск сусідніх кочових племен масагетів примусив скіфів дедалі активніше просуватися на захід у глиб кіммерійських земель. Скіфська навала докотилася до Передньої Азії, до Сирії, захопила Мідію, утворивши державу "Ішкуза".

Підкоривши більшість місцевого населення причорноморських степів скіфи у II пол. VII ст. до н.е. утворили політично-консолідоване об'єднання племен – Велику Скіфію, що проіснувала до III ст. до н.е. За Геродотом територія цього державного утворення розташовувалась у межиріччі Дунаю та Дону. Все населення Скіфії поділялося на дві великі групи: мігруючі племена (скіфи-кочовики, населяли степові р-ни на схід від Дніпра та

царські скіфи, які кочували узбережжям Азовського моря і степовим Кримом) та осілі племена (елліно-скіфи-калліпіди поблизу м. Ольвія, скіфи-землероби на Лівобережжі, скіфи-орачі на захід від Дніпра). На думку деяких вчених мігруючі племена мали іранське походження, а осілі з їхньою традиційною хліборобською культурою – належали до праслов'янського кореня.

В кінці V ст. до н.е. у скіфів утворилася рабовласницька держава на чолі з царем (“варварська демократія”).

III ст. до н.е. – період занепаду скіфської держави. Під тиском сарматських племен володіння скіфів значно зменшуються, їм вдалося зберегти лише вузьку смугу Ниж. Подніпров'я та Степовий Крим. Нова держава – Мала Скіфія, столиця м. Неаполь. Припинила своє існування Мала Скіфія на поч. III ст. н.е.

Сармати, що на історичній арені змінили скіфів, як і останні, тривалий час (більш як 600 років) займали широкі простори – від прикаспійських степів до Панонії.

Вони активно впливали на події в античному світі, що поступово відживав, та в ранньослов'янському, що тільки-но народжувався. Тісно контактуючи з землеробськими племенами північнокавказького регіону, зарубинецьким і пізньоскіфським населенням Придніпров'я та Криму, сармати впливали на формування і розвиток їх культур.

Сформувавшись у заволзьких степах на рубежі III-II ст. до н.е. сарматські племена язигів, роксоланів, аорсів, а трохи пізніше й аланів хвилями просувались на захід у пошуках нових територій, нових пасовищ. Античні автори, згадуючи про них, підкреслювали їх агресивність і войовничість.

Масове переселення сарматських племен на територію Північ. Причорномор'я почалося з кінця II ст. до н.е. На рубежі н.е. вони повністю освоюють степи між Доном і Дніпром, іноді проникаючи аж до Південного Бугу та Дунаю. В середині I ст. до н.е. вони намагаються розселитися ще західніше. Їх постійні набіги і вимоги сплачувати данину зумовили переселення на нові території ранньослов'янського зарубинецького населення Середнього Подніпров'я.

Найбільшого розквіту сарматське суспільство досягло в I ст. н.е. Поступово бідніші прошарки кочового населення осідали у Північно-Західному Причорномор'ї. І вже в III ст. н.е. якась їх частина ввійшла до черняхівської культури.

Сарматське суспільство перебувало на перехідному етапі від докласових відносин, а господарство в цілому мало риси їх попередників. У військовій справі вони відрізнялись від скіфів. Римський історик Тацит писав, що “коли вони з'являються кінними загонами, ніякий інший стрій їм не може чинити опору”. В бою користувалися арканами, довгими ніж у скіфів мечами, списами.

Античні міста Північного Причорномор'я.

VIII – кінець VI ст. до н.е. – це період “Великої грецької колонізації”, одним з напрямків якої було освоєння Північ. Причорномор'я. Деякі фахівці вважають (Н. Кравченко, І. Черняков), що це було переселення.

Дошукуючись причин еллінської міграції, вчені сформулювали кілька теорій, які умовно можна поділити:

1. Демографічну.
2. Аграрну.
3. Торговельну.
4. Сировинну.
5. Воєнну (натиск лідійців і персів).
6. Соціальну.
7. Етнічну.

Родоначальниками грецьких міст–держав у Північ. Причорномор'ї були насамперед вихідці з Мілету та Гераклеї Понтійської. У II пол. VII ст. до н.е. на о. Березань греки заснували м. Борисфеніду – перше еллінське поселення у цьому регіоні. Вони заснували м. Тіра на Дністрі, Ольвію на Бузі, Херсонес біля Севастополя, Пантікапей на місці сучасної Керчі, перетворивши їх на центри торгівлі та ремесла. У 480р. до н.е. з об'єднаних грецьких

міст на Таманському і Керченському півостровах створено Боспорське царство з центром у Пантікапеї.

Еллини-колоністи принесли з собою на нові землі традиційну для Стародавньої Греції форму соціально-економічної та політичної організації суспільства – поліс.

Грецькі поліси за своїм політичним устроєм були, як правило, рабовласницькими республіками, які мали свою законодавчу, виконавчу та судову владу.

Майже тисячолітню історію осередків античної цивілізації у Північ. Причорномор'ї поділяють на два періоди:

1. "Грецький" (II пол. VII – середина I ст. до н.е.).
2. "Римський" (середина I ст. до н.е. – IV ст. н.е.).

Війни понтійського царя Мітрідата VI Евпатора проти Риму (89-63 р. до н. е.) стали поворотним моментом у житті міст-держав Північ. Причорномор'я, так як з цього рубежу розпочинається прогресуюча втрата полісами політичної незалежності. Варварська експансія (готів у III ст. і гунів у IV ст.) завдала смертельного удару грецьким полісам. Вціліли лише Пантікапей та Херсонес, які з часом потрапили під владу Візантійської імперії.

Тисячолітня історія античної цивілізації у Північ. Причорномор'ї мала надзвичайно серйозні наслідки. По-перше, у ході колонізації на місцевий ґрунт було перенесено демократичний полісний устрій, що сприяло становленню державотворчих традицій на території сучасної України. По-друге, грецькі переселенці передали місцевому населенню прогресивні технології землеробства та ремесла, активно залучали його до товарно-грошових відносин. По-третє, було зумовлено розгортання процесу урбанізації Причорномор'я. По-четверте, різнобічні контакти місцевих племен з колоністами сприяли поширенню досвіду та здобутків найпередовішої на той час античної культури. У своїй сукупності всі ці процеси не тільки помітно прискорили темпи історичного розвитку населення Криму, Побужжя, Подністров'я, а й на тривалий час визначили південний вектор цивілізаційної орієнтації.

У III ст. н. е. (на початку) з понад Балтики на територію України прийшли готи, підкоривши собі як тубільців, так і сарматське та рештки скіфського населення. Готи засвоїли скіфо-сарматську і грецьку культури, прийняли християнство, почали своє письмо (переклад Біблії). Мали вплив на слов'ян, особливо в ділянці військової організації. Під ударами гунів Готська держава в Південній Україні розпалася 375р. Більшість готів перейшло в наддунайські землі, тільки мала частина залишилась в Криму.

В IV ст. починається велика міграція народів зі Сходу Україною, особливо її степовою полосною, проходять гуни (IV ст.), болгари (V), авари (VI), хазари (VII), угри (IX), печеніги (X-XI), половці (XI-XII) і татари (з XIII ст.).

Слов'яни.

У I тис. на історичну арену стрімко виходять слов'яни – одна з основних гілок давньоєвропейського населення. Про їх походження і місце початкового проживання є кілька версій. Перша з них – дунайська – була висловлена ще Нестором літописцем у середньовічні часи. Друга пов'язує перший етап існування цього населення з вісло-одерським межиріччям. За третьою, стародавні слов'яни мешкали на території між Дніпром і Віслою. А за четвертою – між Дніпром і Одером.

Та ймовіріше, на думку В.Барака, Д.Козака, Р. Терпинського, контури праслов'янського масиву з часів виділення його, принаймні у II тис. до н.е., з індоєвропейської спільноти і аж до раннього середньовіччя (коли слов'яни були реально зафіксовані в письмових джерелах, а їх існування підтверджено й археологічними матеріалами) певною мірою змінювались. Становлення слов'янського етносу – досить тривалий процес, який пройшов у своєму розвитку кілька етапів. На початковому етапі до рубежу III-II ст. до н.е. цей процес, розгортався головним чином у межиріччі між Віслою та Одрою, частково поширюючись на Волинь. З появою зарубинецької культури (II ст. до н.е. – I ст. н.е.) починається якісно новий етап формування слов'янського етносу, під час якого центр активної слов'янської життєдіяльності переміщується на територію між Віслою і Дніпром.

Перші згадки у писемних джерелах про ранньослов'янські племена зустрічаються у творах римських вчених I-II ст. н.е. Плінія Старшого, Тацита, Птолемея, де слов'яни фігурують під назвою венеди (венети). Етнонім "слов'яни" вперше вжили візантійські автори Псевдо-Кесарій, Іоанн Ефеський, Менандр. Найповніше ранньослов'янська історія викладена у творах візантійських хроністів Йордана "Про походження та діяння готів", або "Гетика" (551р.) і Прокопія Кесарійського "Історія війн" (550-554рр.). Саме "Гетика" і містить надзвичайно важливу інформацію про розпад єдиної венедської ранньослов'янської спільноти, якій відповідала зарубинецька культура. Йордан сповіщає, що у VIII ст. вже існувало три гілки слов'ян: венеди (басейн Вісли), анти (Подніпров'я) і слов'яни (склавини) (Подунав'я).

Більшість сучасних вчених, які вивчають проблеми етногенезу слов'ян, вважає, що початок формування окремих слов'янських народів, і зокрема, праукраїнського етносу було покладено процесом розселення антив та склавинів.

М.Грушевський вважає антив предками українського народу.

Енергійні анти у ході Великого переселення народів проникли на Балкани, Верхній Дніпро, Донець і Дон. Але згодом зазнали поразки від нової варварської хвилі, яка принесла з собою аварів із Центральної Азії. Невщухаючі аваро-слов'янські війни (568-635рр.) призвели спочатку до знесення, а потім і до розпаду антського союзу. Починаючи з 602р. анти в історичних джерелах не згадуються, а от склавини фігурують у творах більшості європейських та східних авторів, що ведуть мову про етнічні угруповання, які проживали на території України у VII-IX ст. Саме тому, на думку фахівців, цілком закономірно, що етнонім "склавини" трансформувались з часом у "слов'ян" дожив до наших днів.

Вирішальну роль у формуванні українського етносу відіграли міграційні процеси III-VII ст. Українці прямі етнокультурні нащадки (спадкоємці) склавинів (празька культура) і частково антив (пеньківська культура). Нашадки склавинів у VIII – X ст. між Дніпром, Дністром і Захід. Бугом утворили нові етнічні угруповання, підґрунтям яких була культура Луки-Райковецької.

Отже, в стародавню добу Україну населяло розмаїття народів і племен, що мешкали на теренах ще 1 млн. років тому. Всі вони залишили свій слід в історії населення країни, маючи в давнину власні самоназви та свої (довші – чи коротші) історії. Скіфи та сармати, греки і кельти, фракійці, германці та балти, а також раніші народи – всі вони на різних етапах впливали на культурні традиції місцевого населення, на певний час або ж назавжди стаючи його частинами.

Починаючи з епохи бронзи, особливо в лісостеповій та поліській зонах Дніпровського Правобережжя, зароджується праслов'янський етнічний масив, що з часом посів провідне місце на українських землях. Основою такої моделі історичного розвитку є автохтонна теорія М.Грушевського, яка, правда, була доповнена і модифікована у зв'язку з новими (особливо археологічними) матеріалами, накопиченими майже за 100 років від часу її створення.

ЛЕКЦІЯ 2.

Давньоруська держава: основні етапи політичного розвитку.

План.

1. Передумови утворення східнослов'янської держави. Походження назви “Русь”.
2. Київська Русь в IX-XI ст.
3. Період феодальної роздробленості і занепаду Київської Русі. Термін “Україна”.
4. Київська Русь в історичній долі українського народу.

Література.

1. Історія України і нове бачення; У 2 т./ Під заг.ред. В.А. Смолія.–Т.1.– К., 1996.–с 53-68.
2. Історія України/ Під ред. В.А. Смолія.–К., 1997.–с 22-49.
3. Бойко О. Історія України.–К., 1999.– с.31-74.
4. Ефименко А.Я. История украинского народа. –К., 1990–с. 27-79.
5. Дорошенко Д. Нарис історії України. У2-х т. – Т.1. – К.,1991. –с. 42-96.
6. Крип'якевич І. Історія України – Львів, 1992.– с. 33-118.
7. Толочко П. Київська Русь. – К., 1996. –366с.

В результаті колонізаційних процесів східнослов'янські племена зайняли значну територію Східної Європи від Причорномор'я до Прибалтики і верхів'я Волги, від Карпатських гір до Поволжжя.

В VI-VII ст. в Серед. Подніпров'ї утворилося політичне об'єднання полян, яке прийняло назву “Русь” або “Рос” – “поляне, аже ныне зовома Русь”. Питання про походження Русі є одним із спірних питань історичної науки. Поняття “Русь” або “Руська земля” вживалося спочатку щодо порівняно невеликого регіону Наддніпрянщини, а згодом, із зростанням давньоруської держави поширилось на всю Україну і поступово на всю територію розселення східнослов'янських племен.

Перша спроба пояснити походження Київської Русі була зроблена легендарним літописцем Нестором понад 8 століть тому.

Середньовічні хроністи штучно пов'язували ранню історію Русі з відомими їм народами східної Європи – скіфами, кельтами, сарматами, аланами.

Норманісти в XVIII ст. (Г. Байєр, Г. Міллер) посилаючись на літописну легенду про прикликання варягів на Русь, ці вчені висунули тезу щодо скандинавського походження Давньоруської держави.

У 20-х рр. XX ст. значна частина науковців світу почала віддавати перевагу “варязькому фактору” у становленні державності русів на основі численних історичних, археологічних та мовних джерел.

Хозарська гіпотеза, виводила коріння Київської держави з Хозарського халіфату (О. Пріцек).

Археологічні дослідження стародавнього Києва свідчать про місцеву слов'янську самобутність його матеріальної культури. Паросток державності Київської Русі виріс на місцевому ґрунті задовго до IX ст. внаслідок складного і тривалого соціально – економічного та культурного розвитку слов'янського суспільства.

До утворення Давньоруської держави у схід. слов'ян існувало 14 великих племінних об'єднань, VI – VIII ст. – період еволюції союзів слов'янських племен у протидержавні утворення – племінні князівства, серед яких виділяються об'єднання дулібів і полян. Аварська навала помітно ослабила дулібів, що піднесло полян. Значною подією у процесі політичної консолідації полянського міжплемінного союзу стало заснування міста Києва, який завдяки вдалому географічному розташуванню швидко перетворився на політичний центр східних слов'ян. Внаслідок цього у VIII – середині IX ст. у середньому Подніпров'ї сформувалося державне об'єднання – Руська земля.

Важливим етапом у соціально економічному і політичному розвитку давньої Русі – України був період VIII – IX ст. який характеризувався активним процесом феодалізації

суспільства, формуванням відповідної соціальної структури, зміцненням державності. Київська Русь досягла значної могутності на середину IX ст. – часи князювання Аскольда, якого чимало дослідників вважають останнім представником династії Кия на київському престолі.

Саме в цей час Русь здійснює ряд успішних походів на Візантію. Чорне море дістає назву “Руського”.

Надзвичайно важливе суспільно-політичне і культурне значення мала перша спроба хрещення Русі і утворення метрополії в Києві. Однак ці поступальні кроки були перервані прозяичницькими елементами, спираючись на які у Києві утверджується нова династія Рюриковичів. Візантія розриває укладені з Руссю попередні торгівельні угоди і на якийсь час зупиняє її зовнішньополітичну експансію.

Внутрішня політика нових володарів Київської держави (Олега, Ігоря, Ольги, Святослава) спрямовувалась на поширення влади Київського князя на більшість східнослов'янських племен. Не припинялась при цьому зовнішньополітична діяльність Русі (походи Олега, Ігоря на Візантію, дипломатичні кроки Ольги та ін.).

Найвищої воєнної могутності Русь досягає за часів Святослава, який одержав блискучі воєнні перемоги у Волзькій Болгарії, Хазарії, Болгарії (на Балканах), Візантії, печенізьких степах.

Однак широкий розмах воєнних акцій перших Рюриковичів був надзвичайно виснажливим для населення, швидко вичерпував ресурси і підривав міць новоствореної держави. Зрештою традиційні зв'язки Києва з колонізаційними опорними пунктами в гирлах Дніпра, Дунаю, у Криму неодноразово переривалися й опанувати остаточно узбережжя Чорного моря в цей період не вдалося.

Широка програма реформ, що мала зміцнити давньоруську державу після недалекоглядної політики Святослава, почала здійснюватись при Володимирі Великому (980-1015).

Він поклав край місцевим династіям “Світлих князів” посадивши на їх місце своїх 12 синів. Одночасно було завершено підкорення усіх східнослов'янських племен під владою Києва. Вона поширилась на простори від Ладоги до Таманського півострова і від Закарпаття до приокських земель Поволжжя.

Військова реформа полягає у ліквідації “племінних” військових об'єднань і злитті військової системи з системою феодалного землеволодіння. Володимир активно роздавав “мужам лучшим” земельні володіння у прикордонних районах Русі, зобов'язуючи їх до військової служби.

Релігійні реформи 988 р. остаточно утвердили християнство як державну релігію у Київській Русі.

Християнство краще відповідало феодалізованому суспільству, воно сприяло посиленню авторитету великокняжої влади, тісному об'єднанню руських земель навколо Києва, зміцненню його зв'язків з європейським світом, загальнокультурному піднесенню.

Володимир запровадив нове зведення законів усного звичаєвого права, названого літописцем “Уставом земляним”, який надалі ліг в основу “Правди Ярослава” (1016 р.).

Свого найвищого розвитку Київська Русь досягла за часів Ярослава – мудрого (1015-1054). Зріс її міжнародний авторитет, про що свідчать шлюбні зв'язки княжої родини з володарями багатьох держав Європи (Візантія, Німеччина, Франція, Угорщина, Польща, Норвегія тощо.).

Значну увагу Ярослав приділяв безпеці кордонів держави. У 1030-31 рр. він у союзі з Мстиславом відвоював Червенські землі (Перемишль, Червень, Белз та ін. міста). Піклувався про безпеку південних рубежів Русі (“змійові вали” з укріпленими фортецями). Тільки вздовж Росі було збудовано 13 міст і фортець на лівому березі, зокрема це Корсунь, Торческ, Юр'єв (Ярослав).

1036 р. Ярослав розгромив печенігів. Запровадив принцип сеньорату – в престолонаслідуванні (влада найстаршого в роді).

Значні досягнення були у духовному житті.

При цьому було кодифіковано давньоруське право (“Руська правда”).

Князювання Володимира і Ярослава утворили цілісну епоху в розвитку Русі, яка характеризувалась припиненням далеких і виснажливих походів і прагненням до внутрішньої консолідації Київської держави, яка стала однією з наймогутніших у тогочасній Європі.

Отже, визначальними рисами періоду кінця X-середини XI ст. були: завершення формування, території держави, перенесення уваги князівської влади з проблем завоювання земель на проблему їх освоєння на втримання під контролем, злам сепаратизму місцевої племінної верхівки та посилення централізованої влади, заміна родоплемінного поділу давньоруського суспільства територіальним, активна реформаторська діяльність великих князів, запровадження та поширення державної консолідуючої ідеології – християнства, поява кодифікованого права, ширше використання дипломатичних методів вирішення міжнародних проблем; зростання цивілізованості держави, розквіт давньоруської культури.

Політична роздробленість Київської Русі (кінець XI – середина XIII ст.).

Після смерті Ярослава (1054 р.) починається зміна форми правління в Давньоруській державі: одноосібна монархія поступово переростає монархію федеративну.

1068 р. поразка руських військ на р. Альті від половців.

1072 р. у Вишгороді прийнято загально-руський кодекс юридичних норм “Правду Ярославичів”.

Протягом 1073 – 1093 р. Ярославичі по черзі сідали у великокняже крісло:

1073 – 1076 рр. – Святослав, 1076 – 1078 рр. – Ізяслав, 1078 – 1093 рр. – Всеволод. Всі спроби княжих з’їздів (1097, 1100, 1101 і 1107 рр.) заблокувати негативні тенденції та припинити міжусобиці закінчилися невдачею.

Остання спроба відновити колишню велич Київської Русі припадає на князювання Володимира Мономаха (1113 – 1125 рр.). Численні вдалі походи на половців, активна законодавча діяльність (розробка знаменитого “Уставу” – своєрідного доповнення до “Руської Правди”), подолання сепаратистських тенденцій, об’єднання $\frac{3}{4}$ території Русі тимчасово стабілізували становище держави.

Після смерті Володимира його сину Мстиславу (1125 – 1132 рр.) лише на короткий час вдалося підтримати єдність руських земель. У цю добу роздробленість набула рис стійкої, прогресуючої тенденції. Так, якщо у XII ст. утворилося 15 князівств (земель) то на поч. XIII ст. їх кількість сягала вже 50.

Причини феодальної роздробленості:

1. Великі простори держави та етнічна неоднорідність населення.
2. Зростання великого феодального землеволодіння.
3. Відсутність чіткого незмінного механізму спадкоємності князівської влади.
4. Зміна торговельної кон’юнктури, частковий занепад Києва як торгового центру, поява поліцентрії у зовнішній торгівлі.
5. Посилення експансії степових кочівників (печенігів, половців та ін.). Лише половці у період від 1055 до 1236 р. здійснили 12 великих нападів на Русь.

У той же час половці понад 30 раз брали участь у міжусобних князівських війнах.

Феодальна роздробленість – закономірний етап у розвитку суспільства, це загальноєвропейська тенденція.

Особливостями періоду історії Київської Русі кінця XI – середині XIII ст. були, з одного боку, посилення відцентрових тенденцій, втрата державної єдності, князівські міжусобиці, ослаблення держави, зниження обороноздатності, посилення тиску на Русь сусідніх держав, з іншого – формування великого землеволодіння, прогрес у сільському господарстві, піднесення міст, значне зростання чисельності населення, розвиток східнослов’янської культури.

Походження назви “Україна”

За словами авторитетного українського дослідника Сергія Шелухина “Походження слова “країна”, “вкраїна”, “україна” губиться в темряві античних віків... Всі три назви “Країна – Вкраїна й Україна” ми читаємо в Іпатіївському літопису й маємо у вжитку Українського народу в його живій і писемній мові. В Іпатіївському літописі під 1187 роком

читаємо – Україна; від 1189 р. – Україна, а в Єрмолаївському списку – Країна; від 1213 р. – Україна; від 1268 р. – Україняни; від 1280 р. – Вкраїна, а в Єрмолаївському та Хлебниковському списках – Україна; нарешті від 1282 р. – “Вкраїниця”

Отже, перша згадка в літопису назви “Україна” пов’язана зі смертю переяславського князя Володимира Глібовича, який виявив себе завзятим оборонцем не тільки Переяславщини, а й Київщини, Чернігівщини та українських земель взагалі від нападів половців. Літописне повідомлення про реакцію народу на його смерть має наступний вигляд:

“І плакашесь по нем всі Переяславці, бі бо любя дружину, і злата не збірашеть, імінія не щадяшеть, но даяшеть дружині, бі бо князь добр і кріпок на раті і мужством кріпком показася, всякими добродітелями наповнен, о нем же Україна много постона” Таким чином, перша згадка назви “Україна” в Київському літописі відноситься до Південної Русі, тобто до Київщини, Переяславщини й Чернігівщини. В цьому самому літописі під 1189 р. названо “Україну Галичську”

“В не менш важливому джерелі – Галицько-Волинському літопису (під 1213 р.) зазначається, що тоді галицько-волинський князь Данило Романович зі своїм військом звільнив і приєднав до своєї держави “Берестій, Угровеськ, Верещин, Столпе, Комів і всю Україну”. Україною тут літописець назвав північно – західні землі Галичини й Волині”

Від 1279 р. Галицько-Волинський літопис повідомляє, що галицький князь Лев Данилович, здійснивши поход на Західний Буг, відвоював у Польщі українські землі: “Посем же Лев восхожде себе части в земле людской города на Вкраїні”. Інший випадок застосування назви “Україна” належить до 1285 р.: польські війська вдерлися на Волинь і захопили тоді “село на Україні на ім’я Воїнь”. Отже, назва “Україна” застосовується і щодо Волинської землі.

Вважаючи всі три назви (Країна, Вкраїна та Україна) синонімами, що мають одне слов’янське і українське походження, С. Шелухин виділяє їх спільний корінь “кра”. З огляду на те, що київський літописець вніс у початок своєї хроніки відомості з грецької хроніки Георгія Амартола в перекладі на стару слов’яно-українську мову, С. Шелухин вважає старослов’янське “кра” перекладом грецького слова *τριμια*, що означає “відрізок”, “шматок”, “відрізаний шматок землі”.

Даний корінь можна зустріти в українських словах “краяти”, “кравець”, в російському “кроить”, словенському *krajat*, чеському *krajeti*. Отже, С. Шелухин тлумачить поняття “Україна” як “окрема, відкраяна, тобто відрізана земля”, наголошуючи, що ця назва має бойове походження, тобто свідчить про те, що нашим предкам доводилося відвоювати рідну землю у ворога – загарбника.

Іншої версії щодо походження назви “Україна” дотримуються І.А. Мішина, Л.М. Жарова та А.А. Міхеєв. Вони тлумачать слово “Україна”. Що згадується близько 1185 р. в Іпатіївському літописі, як позначення “степового порубіжжя”, колишні південні території Київської Русі.

Існують і інакші точки зору на проблему походження назви “Україна”. “Одна з гіпотез твердить, що первісне сонячне значення слова Україна в нашій мовній старовині прочитується як земля предка журавля. Це пов’язано з сонячним світоглядом наших пращурів-хліборобів, буття яких підпорядковувалось Сонцю – джерелу земному. Від прадавньої назви Сонця – Ар, Ра – походить самоназва наших предків: арії, орії – орачів, які орали – осонювали землю, і назва сонячного птаха-тотема круна-журавля, якого також обожнювали, як свого предка покровителя, бо цей птах еднав їхню землю, їхнє буття з життєдайною силою Сонця.

Поширення назви “Україна”.

В різні історичні часи назва “Україна” обіймала дещо різні за змістом поняття. О. Субтельний підкреслює. Що слово “Україна” вперше з’являється в літописах у 1187 р. і спочатку вживається як географічне позначення Київського порубіжжя.

Тільки у кінці XIII ст. Галицько-Волинське князівство, що стримувало агресивний натиск войовничих сусідів з усіх боків, надає цій назві іншого смислового значення – “країна” або “рідна земля”. У XIV-XV ст., із приєднанням Галицько-Волинського князівства,

а опісля і всіх земель Південно-Західної Русі до Польщі, географічне поняття “україна”, запозичене польською мовою, змінює своє смислове значення. Його вживають із негативним забарвленням, розуміючи під “Україною” – окраїну Речі Посполитої, такого собі закутку римсько-католицького світу.

Аналіз письмових та фольклорних джерел дозволяє дійти висновку, що впродовж XV-XVIII ст. одночасно існували два змістовні значення назви “Україна”: польсько-шляхетське та українсько-народне. “У першому випадку “Україною” називалася вся територія Південно-Західної Русі, яка розглядалася як географічне позначення кордону між західною цивілізацією і східним “варварським” Російським православ’ям. У другому цей термін уособлював у собі порубіжні степові простори, які захищали собою корінну рідну землю, яка часто мінjala свої обриси через посилення натиску кримського ханства та Османської Туреччини”

Назва “Україна” набула значного поширення в багатьох середньовічних письмових джерелах, зокрема, в Пересопницькому Євангелії (XVI ст.). Про це свідчать наступні уривки з цього документа:

“И переехали до украины Гадаринської, которая эсть з другой стороны напротив Галилеи”. (Лука, VIII, 26);

“Тогда тым, которьи бы были в земли жидовскои, нехай утекають на горы, а которьи в середині его (Іерусалиму) – нехай выидуть, а которые на украинах – нехай до него не входять”. (Лука, XXI, 21-22) тощо.

Спираючись на ці факти С. Шелухин наполягає: «Вжиток в Пересопницькому Євангелії 1556р. народного слова «україна» ... ясно показує, що слово країна, вкраїна, україна в народному розумінні і вжитку це і не окраїна, і не пограниччя, а країна, область, край з своїми границями, межами, окраїнами, це окрема територія».

Наводячи цитати з народних творів («Пісня про Орла і Сокола», пісні «Ой у лузі та й при березі», «Стоїть явір над водою» та ін.), С. Шелухин наголошує: «В свідомості народу, який склав і співає такі пісні, виразно втілилося і ясно позначилося поняття про Україну, як про свою землю, свою державу, свою окремішність національну, що має і своє національне ім’я – «Україна»

Нарешті, ще один сумлінний дослідник проблеми поширення назви «Україна»

І. Лисяк-Рудницький, аналізуючи її семантичну еволюцію, пише: «... на початку XIX ст. Офіційне вживання терміна Україна стосувалося лише Слобожанщини. Це пояснює, чому тогочасні письменники могли протиставляти Україну (Слобідсько-Українську губернію) Малоросії (Чернігівській та Полтавській губерніям, що відповідали колишній Гетьманщині). Польські джерела XIX ст. регулярно говорять про “Волинь, Поділля й Україну”, під цією останньою розуміючи Київщину. Раніше, у XVII столітті, “Україна” означала землю, що перебувала під козацькою юрисдикцією. Тому ця назва не поширювалася на Галичину, Волинь і Закарпаття. На тих територіях термін “Україна” утвердився переважно лише протягом нинішнього століття, внаслідок сучасного національно-визвольного руху та недавніх політичних змін” (Автор має на увазі окупацію цих земель Радянським Союзом у 1939-1944 роках).

Таким чином, складна і болісна історія національного державотворення українського народу відбилася і на долі власної назви його країни. Маючи в минулі століття різне змістовне наповнення, на наш час поняття “Україна” остаточно набуло значення назви нашої країни, ставши символом незалежності і предметом пошани всіх національно свідомих українців.

Політичний устрій Київської Русі.

Київська Русь – ранньофеодальна держава з монархічною формою правління.

Етапи становлення державності:

- дружинна форма;
- централізована монархія;
- федеративна монархія.

Соціально – економічний розвиток.

За часів Київської Русі сформувалося феодальне суспільство у східних слов'ян. Становлення феодальних відносин в Давньоруській державі відбувалося у загальноєвропейському руслі: від державних форм до сеньоріальних (вотчинних).

У XII – XIII ст. з поглибленням процесів феодалізації на Русі з одного боку ускладнювалася ієрархічна структура панівного класу, основними категоріями якого були князі, бояри та дружинники, з іншого активно йшов процес диференціації серед феодально залежного населення. Це:

Смерди – більша частина селян, що мали приватне господарство, відносно вільні.

Закупи – люди, що перебували у кабалі у феодала.

Рядовичі – селяни, що уклали з феодалом ряд (договір) і визнавали свою залежність від нього.

Челядь – особи, що втратили своє господарство і працювали на феодала. Їх продавали, передавали у спадщину.

Холопи – люди, які перебували у повній власності феодала.

За феодалізму земля була основним засобом виробництва. Провідною галуззю економіки цього часу було сільське господарство.

Київська Русь в історичній долі українського народу.

Давньоруська держава залишила яскравий слід у світовій історії IX – XIII ст. Її внесок до середньовічного, політичного, економічного суспільного й культурного життя був надзвичайно вагомим.

Вийшовши на історичну сцену з походами Аскольда на Константинополь і нажахавши середньовічний світ середини IX ст. Київська Русь поступово перейшла від воєнних сутичок з сусідніми країнами до рівноправної участі в політичному житті Європи та Близького Сходу. Руські володарі уклали мирні і союзні угоди з Візантією й Германською імперією, Польщею. Угорщиною, Литвою та ятвягами, скріплюючи їх часом, що було нормою відносин середньовіччя, династичними шлюбами. Київська Русь відіграла вагому роль у міждержавних відносинах, її втручання в той чи інший конфлікт бувало досить, щоб стримати його.

Великий міжнародний авторитет і військова міць Давньоруської держави поєднувалися з високим рівнем економічного розвитку. Землеробство і скотарство не тільки були спроможні прогодувати населення країни, а й виробляли продукти харчування й сировину на експорт. Міста, особливо великі, були заселені переважно ремісниками, вироби яких користувалися попитом на Русі й за рубіжем. Розвиненими були продуктивні сили держави, а її люди відзначались працьовитістю, витривалістю й були здатні до прогресивних змін у виробництві.

Сільське господарство було провідним у економіці і досягло високого для свого часу рівня розвитку. Воно спиралося на прадавні традиції східних слов'ян, що з незапам'ятних часів були землеробами. Основними зерновими культурами в Київській Русі були жито, просо, ячмінь, пшениця й овес.

Іншими важливим видом сільськогосподарської діяльності руських людей було скотарство. Великими стадами корів і кіз, табунами коней, отарами овець володіли князі й багаті бояри.

Серед сільських промислів особливо розвинутими були мисливство й рибальство, а також бджільництво. Цінне хутро було однією з головних статей експорту, розходячись у багато країн Європи і Сходу. Мед і віск теж мали попит на Русі та за її межами.

Яскравим свідченням високого рівня розвитку Давньоруської держави була внутрішня і зовнішня торгівля. Між різними землями Русі відбувався економічний обмін, що сприяло забезпеченню продуктами харчування, сировиною й ремісничими виробами тих районів, в яких вони не вироблялися. Міста і великі села мали ринки.

Головним напрямком давньоруської зовнішньої торгівлі був східний Грецькій шлях від Візантії, а Залозний – до країн Кавказу й Арабського Сходу. Велика торгівля проводилась також з країнами Поволжя. Постійними були торгівельні контакти Русі з Германією,

Угорщиною, Чехією, Польщею. Головним осередком торгівлі з країнами Півдня і Заходу був Київ.

Головними платіжними засобами торгівлі Русі IX – XI ст. були іноземні монети переважно арабські, у меншій кількості візантійські.

Давньоруська культура представлена багатьма тисячами фольклорних, пісенних та речових пам'яток, що збереглися до нашого часу. Одним із найстаріших фольклорних жанрів є народні перекази. Яскравим зразком родового переказу є історія про Кия, Щека і Хорива та сестру їх Либідь і заснування ними Києва. Усна історія – перекази, легенди, биліни, дружинні пісні – у всіх народів була попередницею історії писемної, яку в Київській Русі започаткувало літописання. Літописи є також пам'ятками художньої літератури. Слов'янська писемність з'явилася на Русі на межі IX і X ст.

Розвиток літератури й взагалі письменства неможливий без піднесення й поширення освіти, книжності й збирання бібліотек. Уже за Володимира Святославовича започаткували перші школи. При Софійському соборі, інших храмах та монастирях накопичувались бібліотеки, що склалися головним чином з творів іноземних авторів, перекладених на давньоруську мову. Однією з найкращих бібліотек свого часу володів Ярослав Мудрий.

Головною окрасою міст і сіл Київської Русі були церкви. Більшість їх будувалась з дерева, а храми великих міст були кам'яними. Перший оздоблений мозаїками і фресками храм Богородиці збудував у Києві Володимир Святославович 989 – 996 років. Крім величного Софійського собору в Києві, збудованого за Ярослава Мудрого, прекрасні храми зводились і в інших містах Південної Русі.

У Києві, Чернігові, Галичі та інших містах існували іконописні майстерні, їхніми витворами прикрашалися храми. Окрасою монументальних кам'яних церков був фресковий живопис. Найкраще зберігся він у київському Софійському соборі. Високохудожні фрески храмів є цінним джерелом вивчення світогляду, побуту, одягу наших далеких предків.

Прикладне мистецтво у Київській Русі досягло дуже високого рівня. Його масова продукція: недорогі вироби із срібла й міді, скляні намиста й браслети набули великого поширення на Русі й за її межами. Давньоруські ювеліри досконало володіли різними способами обробки дорогоцінних металів. У середньовічній Європі давньоруських ювелірів вважали неперевершеними майстрами своєї справи. Дорогоцінні золоті вироби з перегородчастими емаллями та срібні карбовані браслети з черню київського виробництва належать до найвитонченіших зразків мистецтва.

Доба феодальної роздробленості настала завдяки соціально – економічному поступові Давньоруської держави та її народності й пов'язані з ним політичній відособленості різних земель і князівств. У XII ст. складаються земельні території, що стало одним з чинників виникнення української, так само як російської й білоруської народності.

У XII ст. у державних рамках Давньої Русі виділялося півтора десятка князівств і земель які незабаром по тому почали об'єднуватись в групи. Це історично об'єктивно заклало підвалини формування територій трьох східнослов'янських народностей, яке почалося з XIII ст. Розвиток процесів соціально – економічної концентрації сприяло тому, що починаючи з XIII ст на основі цих груп земель формується території російської, української та білоруської народностей.

Київська, Чернігово-Сіверська, Переяславська, Волинська, Галицька, Подільська землі, а також Буковина і Закарпаття стали тією територіальною основою. На якій склалася і розвивалася українська народність. За середньою Наддніпрянщиною раніше, ніж за іншими землями Південної Русі, закріпилася назва “Україна”, якою пізніше, з XVII ст., стали позначати етнічну територію українського народу.

Фінальним рубежем киеворуського періоду історії були 40-ві роки XIII ст. Монголо – татарська навала завдала Русі, що посідала одне із чільних місць у загальноєвропейському історичному розвої середньовіччя, непоправної шкоди. Упродовж кількох століть вона успішно протистояла кочовим народам степів, боронила себе і країни Центральної та Західної Європи. Свою високу історичну місію – рятівниці європейської цивілізації – Київська Русь виконала і в 40-ві роки XIII ст., але цього разу ціною власного існування. Перестала існувати держава, загинули сотні тисяч людей, у вогні пожеж були знищені міста і

села, палаци і храми, книги і ікони. Та руській народ зумів вистояти й відродити життя. Традиції Київської Русі виявилися настільки живучими й міцними, що дійшли до наших днів. Здобувши нове життя в матеріальній і духовній культурі українців, росіян, білорусів.

Висновок. Понад одинадцять століть тому східні слов'яни створили першу державу. Вона належала до найбільших, найкультурніших, найрозвинутіших економічно й політично держав середньовіччя. На величезному обширі від Чорного до Білого морів, від Карпатських гір до Волги жили витривалі, хоробрі й мужні русичі. Вони вирощували хліб і розводили худобу, мали розвинені ремесла й промисли, а руські купці були відомі на торгах Багдада, Константинополя, Кракова та ін. Могутньою, високорозвинутою й цілісною була матеріальна й духовна культура Київської Русі. Її народ зводив величні кам'яні храми й ошатні дерев'яні житла, створював могутні фортифікаційні споруди своїх великих і малих міст, будував на тисячі верст захисні вали проти кочовиків причорноморських степів. На весь світ уславились вироби давньоруських майстрів, наприклад дорогоцінні золоті речі й більш скромні срібні прикраси.

Київська Русь багато важила в політичному житті Європи і Близького Сходу. З нею змушені були рахуватися візантійські імператори й хазарські кагани. Протягом п'ятисот років Давньоруська держава закривала собою європейській світ і Візантію від кочовиків. Вона прийняла на себе страшний удар залізного тарана 150-тисячної татаро-монгольської кінноти Батия, ціною життя сотень тисяч своїх воїнів та мирних жителів послабила його і тим врятувала Європу від спустошення й загибелі.

Київська Русь зробила величезний внесок до світової історії IX – XIII ст., тому інтерес до неї не згасає серед учених сучасного світу. В Америці, багатьох країнах Європи, слов'янських і навіть неслов'янських. Навіть у загубленій в океані Австралії й екзотичній Японії плідно працюють над проблемами давньоруської історії десятки вчених.

ЛЕКЦІЯ 3.

Феодална роздробленість Київської Русі. Галицько-Волинське князівство у XII-XIV ст.

План:

1. Посилення феодалної роздробленості Київської Русі та її наслідки для українських земель. Поневолення давньоруських земель монголо-татарськими завойовниками.
 - 1.1. Роздробленість.
 - 1.2. Галицьке князівство.
 - 1.3. Волинське князівство.
 - 1.4. Монголо-татари.
2. Зародження та розвиток Галицько-Волинського князівства – спадкоємця Київської Русі.
 - 2.1. Об'єднання Волині і Галичини.
 - 2.2. Тимчасовий розпад єдиної держави (1205-1238 рр.).
 - 2.3. Галицько-Волинське князівство за правління Данила Галицького (1238-1264 рр.).
 - 2.4. Стабільність та піднесення (1264-1323 рр.).
 - 2.5. Поступовий занепад (1323-1340 рр.).
3. Значення Галицько-Волинської держави для українського народу.

Література:

1. Бойко О.Д. Історія України – К.: Академія, 1999
2. Дорошенко Д.І. Нарис Історії України. – Львів: Світ, 1991.
3. Крип'якевич І.П. Галицько-Волинське князівство. – К.: Наукова думка, 1984.
4. Крип'якевич І.П. Історія України. – Львів: Світ, 1990.
5. Субтельний О. Україна Історія. – К.: Либідь, 1993.
6. Історія України / За ред. В.А.Смоля – К.: Альтернатива, 1997 – 416 с.

Історія Галицько-Волинського князівства – складова частина історії Русі періоду феодалної роздробленості, що була закономірним етапом розвитку країни.

Феодалний спосіб виробництва при натуральному господарстві, слабкості економічних зв'язків призвів до розпаду території Русі на окремі землі і князівства. Серед них були Галицьке і Волинське, які в кінці XII ст. об'єдналися у складі Галицько-Волинського князівства. В південно-західній частині Русі Галицько-Волинське князівство було безпосереднім спадкоємцем Київської Русі, продовжувачем її традицій. Досліджуваний період характеризується низкою важливих соціально-економічних явищ. Це насамперед зростання феодалної власності за рахунок розвитку сільського господарства шляхом поневолення мас селянства. Спостерігається також процес відокремлення ремесла від землеробства, зростання міст як осередків ремісничого населення та торгівельного обміну, що охоплює широкі області. Загострюються соціальні відносини, розгортається боротьба поневолених трудящих мас проти експлуататорів.

Характерною рисою цього періоду є боротьба князів проти боярства за зміцнення монархічної влади та за стійке об'єднання галицько-волинських земель в одне князівство. Таке «об'єднання більш значних областей у феодалні королівства» протидіяло процесові роздроблення Русі і було, без сумніву, прогресивним явищем. Велике значення мала також боротьба за єдність дій руських князівств, за їх єднання для відсічі агресії іноземних феодалів.

Територія як Волині, так і Галичини розподілялася на окремі землі, або князівства. Волинь до середини XII ст. утворювала одне Володимирське князівство. Пізніше, внаслідок князівських міжусобиць і спадкових поділів володінь почали виникати менші волості, які з часом перетворилися у князівства.

Галицько-Волинське князівство виникло в результаті об'єднання Галицького князівства з Волинським, яке здійснив Роман Мстиславич у 1199 р.

1. Посилення феодальної роздробленості Київської Русі та її наслідки для українських земель. Поневолення давньоруських земель монголо-татарськими завойовниками.

1.1. Роздробленість.

Однією з причин відокремлення від Києва різних князівств стала перемога принципу вотчини, формально визнаного у 1097 р. на з'їзді князів у Любечі. Щоб покласти край спустошувачій ворожнечі, на цьому з'їзді князі один за одним визнавали право успадковувати землі, які вони займали у той момент. Київ вважався занадто великою винагородою для будь-якого княжого роду.

Регіоналізм посилювався тим, що бояри все більше стали займатися землеволодінням, занурення у місцеві справи позбавляло їх бажання брати участь у князівських чварах за відділений Київ, а разом з тим і в загальноруських діях. Руським князівствам навіть стало важко дійти згоди про те, хто є їхнім спільним ворогом. Новгород вважав найбільшою для себе загрозою тевтонських лицарів, для Полоцька нею були литовці, для Ростова і Суздаля – волзькі булгари, для Галицько-Волинського князівства – мадяри і поляки, а для Києва – кочові половці. По суті деякі князі підтримували з неруськими сусідами тісніші зв'язки, ніж з іншими віддаленими землями Русі.

Зокрема, старовинний Новгород на півночі був утягнутий в торговельну спілку, засновану на узбережжі Балтійського моря північно-німецькими містами, яку згодом стали називати Ганзою.

В той час як у Києві торгівля занепадала, Новгород процвітав, дедалі виразніше орієнтуючись на Північну Європу.

На неозорих малозалюднених «землях за лісами», у країні, що стала колискою великоросів, молодші члени династії Рюриковичів заснували Ростовське, Суздальське, Володимирське та Московське князівства.

Яскравим прикладом абсолютистських тенденцій, що посилювалися серед північно-східних князів, було правління Андрія Боголюбського із Суздаля. Невдоволений зростаючою опозицією з боку знаті, він переніс свій двір до Володимира, де не було сильної аристократії, яка б стояла йому на заваді. А в 1169 році Андрій Боголюбський зруйнував Київ.

1.2. Галицьке князівство.

Після смерті Ярослава Мудрого на Русі були помітні перші ознаки феодальної роздробленості. Зростання землеробства, відокремлення ремесла, поширення торгівлі, виникнення міст зміцнювало економіку окремих земель, і місцева феодальна знать почала захоплювати управління, намагаючись звільнитися з-під влади Києва. Так поступово з складу Київської Русі і вийшли землі Новгородська, Полоцька, Ростово-Суздальська, Смоленська, Турівська – а далі цей процес охопив також західні землі. Київські князі намагалися протидіяти цим тенденціям, так виник довгий ряд феодальних воєн. Початковий етап створення відокремлених князівств відомий тільки в загальних рисах. В 1084 році з'явилися тут три князі Рюрик, Володар і Василько Ростовичі – і в їх руках опинилися головні міста краю – Перемишль, Звенигород і Теробовль.

Рюрик і Василько перебували у Володимирі при дворі князя Ярополка Ізясловича, під його доглядом, як небезпечні претенденти на княжі землі. Використавши відсутність Ярополка Ростиславичі зайняли Володимир, а далі оволоділи землями над Дністром і Сяном, які входили раніше до Київського князівства.

Після смерті Рюрика (1094 р.) Володар і Василько спільно оволоділи своєю землею і солідарно захищали свої права. Вони розподілили територію так, щоб Перемишль і Звенигород належали Володареві, Теробовль і Галич – Василькові. З діяльності Володаря у Перемишлі знаємо лише те, що він побудував церкву св. Івана, в якій пізніше був похований.

Теробовельська і Галицька волості лежали на краю степів. Василько вживав заходи, щоб заселити пограничні землі кочовиками. Мабуть, в той час з'явилися поселення з назвами Половці, Торки, Торське, Печеніжин та ін. Василько ставив у пограничній смузі також укріплені міста. З його іменем можна зв'язати «град» Василів у Чернівецькій області.

Після смерті Василька і Володаря (1124 р.) землі над Дністром і Сяном були поділені на чотири князівства. Володар залишив 2-х синів: Володимирка та Ростиславича. Перший

одержав Звенигород, другий – Перемишль. Васильковими синами були Григорій та Іван, перший князував, мабуть, в Теревовлі, другий – в Галичі. Адже завдяки заходам Володимира Володаровича процес роздроблення затримано і всі волості з'єдналися в одне Галицьке князівство.

Важливим рішенням Володимирка було встановлення нової столиці князівства в Галичі. Всі інші «стольні» міста знаходилися на окраїнах: Перемишль близько польського кордону, Звенигород недалеко від волинського кордону, Теревовль поблизу степів.

Галич був важливим економічним центром, а саме осередком солеварного району. Вже в XI ст. згадується «галицька сіль», через Галич проходив чумацький шлях, і місто було, правдоподібно, головним центром експорту солі. Дністер над яким лежав Галич, був судноплавною рікою і служив для торгових зв'язків з Чорним морем. Всі ці обставини піднесли Галич до становища столиці. Володимирко осів у Галичі 1141 р., і цей час слід вважати початком існування об'єданого Галицького князівства.

Найбільшої могутності Галицьке князівство досягло за часу правління Володимиркового сина Ярослава Осмомисла. Його володіння проходили вздовж Дністра досить далеко на південь; навіть землі в нижній течії Пруту і Дунаю опинилися у певній залежності від Галича. Зростало значення Дністра у міжнародній торгівлі, що в свою чергу, сприяло розвитку міст князівства.

1.3. Волинське князівство

Волинь до 1170-х рр. залишалась в залежності від Києва.

Виділення Волині в окреме князівство довершив Ізяслав Мстиславич, внук Володимира Мономаха. Він добився влади в Києві і тричі на короткий час був київським князем (1146-1154). Після смерті Ізяслава (1154) Юрій Мономахович, який в той час остаточно став Київським князем, це раз намагався захопити Волинь для своєї сім'ї, але не мав успіху.

Син Ізяслава, Мстислав, який на короткий час став Київським князем (1167-1170) не зумів забезпечити Волинь своїй родині, і з того часу Волинська земля розвивається як незалежне князівство. Волинь не уникла процесу роздроблення, який в цей період відбувався на Русі. Після смерті Мстислава Ізясловича (1170) його сини поділили Волинську землю: Роман одержав Володимир, Всеволод – Белз, Святослав – Червен, Володимир – Берестя.

1.4. Монголо-татари.

Початок руху монгольських орд вийшов з басейну ріки Амуру. Десь коло 1000-го року вони почали творити окремі держави, а в середині XII ст. Темуджін об'єднав декілька монгольських племен на північно-східному краю Монголії і в перших роках XIII ст. став її володарем. 1206 року курултай – загальні збори представників племен – проголосив його володарем – і він прийняв ім'я Чингізхана.

Столицею нової могутньої держави став Каракорум. Звідти монголи підкорив Китай з Пекіном і сусідні землі. 1219 року Чингізхан розпочав війну з Ховарезмом (сучасний Туркменістан), а звідти пішов на захід. Найкращі воєначальники Чингізхана, Джебе і Субутай, перейшли південне узбережжя Каспійського моря, північну Персію, південний Кавказ, розбили грузинське військо і з'явилися в степах північного Кавказу. Тут зустріли їх сили половців, ясів, косогів та інших кавказьких народів. На Подонні, в 1222 році, монголи розбили половців при цьому кількох ханів було забито, а старий Котян, тесть Мстислава Галицького, з рештками половців відступив до Дніпра. Котян звернувся до Мстислава Галицького та до інших українських князів, прохаючи допомоги. У Києві відбувся з'їзд князів, на якому вирішено допомогти половцям. Був великий похід. По дорозі прибуло до них кілька посольств від монголів, які просили не втручатися у війну, бо, мовляв, на Русь вони не зазіхають. Князі не послухали. Над р. Калкою відбулася битва, з причини браку дисципліни та порядку в командуванні, з руського війська врятувалася ледве десята частина, – писав сучасник. Після того монголи дійшли до Дніпра й повернулися до Азії.

Минуло 13 років і монголи знову прийшли під проводом хана Батия. В 1239 році татари знову прийшли в Україну, зруйнували Переяславщину, Чернігівщину і 6 грудня 1240 року, після жорстокої облоги, здобули Київ, що його ревно боронив воєвода галицький, князь

Дмитро. Місто зруйновано, спустошено, пограбовано. Пишучи про це літописець згадує киян, які рятувалися в Десятинній церкві, на хорах, і загинули під їх руїнами.

З Києва Батий пішов на Волинь, здобув Колодятин, Кам'янець. Данилів та Кременець витримали облогу. Зате Володимир, Галич монголи зруйнували цілковито. Завдяки добрій організації Золота орда мала могутню силу. На її чолі стояв хан з необмеженою владою, оточений родовою організацією, яка забезпечувала мілітарний успіх, і відзначалася високою технікою, утримання величезних мас війська, що при портативності провіанту, дозволяла робити великі переходи. Татарське панування, або «іго», як називали його на Русі, виявлялося головним чином у двох формах. По-перше – татари стали видавати князям «ярлики» – грамоти на князювання. «Ярлик» видавали не рахуючись ані з його правами на престол, ані з бажанням народу. Народ не мав голосу. Таке заміщення князівських столів відкривало широкий простір для доносів, інтриг і всякого роду злочинів. Звичайно, князь, що дістав стіл хана, не потребував підтримки людності і не прислухався до голосу громади. Подорож до орди була часто небезпечною для князя, і декілька їх загинуло (забиті або отруєні). Забитий був князь Чернігівський Михайло, який відмовився поклонитися образам ханів. Це був перший мученик татар. Взагалі від князів вимагали виконання принижуючих обрядів. Князі повинні були негайно з'являтися на виклик хана, виступати з військом на допомогу йому в походах.

Другою формою «іга» була данина, якою обкладено всю людність. Спочатку данину збирали татарські урядовці – баскаки, а згодом наклали відповідальність за сплату її на князів. Таким чином, перетворено Україну на провінцію, яка повинна була забезпечувати татар усім необхідним.

Наслідки завойовницьких походів монголів для слов'янських земель:

1. Руйнація та падіння ролі міст. Із 74 руських міст XII – XIII ст. 49 були розорені, 14 вже не піднялися із руїн, а ще 15 перетворилися на села.

2. Занепад ремесла і торгівлі.

3. Демографічні втрати.

4. Зникнення значної частини феодальної еліти.

Монгольське завоювання помітно вплинуло на історичний розвиток східних слов'ян, якісно змінило характер державних структур, наклало значний відбиток на ментальності народу:

1. Переміщення і своєрідне роздвоєння центру суспільного життя східних слов'ян.

2. Консервація та поглиблення феодальної роздробленості.

3. Поступове витіснення у стосунках між князем і місцевою знаттю принципу васалітету та запровадження системи підданства.

4. Руські землі опинилися під владою різних держав.

2. Зародження та розвиток Галицько-Волинського князівства – спадкоємця Київської Русі.

2.1 Об'єднання Волині і Галичини.

Незважаючи на міжусобні війни між окремими князями, Волинська і Галицька земля здавна підтримували якнайтісніші економічні та культурні взаємини. Ці взаємини стали передумовою об'єднання Волині й Галичини в одному князівстві, яке надалі майже впродовж 150 років відіграло надзвичайно важливу роль у житті східних слов'ян. Його подальшу історію слід розглядати в контексті формування трьох центрів консолідації, нових державних формувань, що спиралися на моноетнічний ґрунт – український на півдні, білоруський на північному заході і російський на північному сході.

Виникненню і піднесенню Галицько-Волинської держави сприяло:

1. Вдале географічне положення.

2. Необхідність боротьби (спільної) двох князівств проти агресії з боку Польщі, Угорщини, а згодом і монголо-татарського іґа.

3. Енергійно об'єдналась політика князів Романа (1199-1205) та Данила (1238-1264).

4. Існування на території князівства багатих родовищ солі, а це сприяло економічному зростанню та інтенсифікації торгівлі.

Державний розвиток Галицько-Волинського князівства відбувався у кілька етапів.

Незабаром після смерті Ярослава Осмомисла волинський князь Роман Мстиславич на запрошення галицьких бояр зайняв Галич, але не зміг там утвердитися. Лише в 1199 році після смерті Володимира Ярославича, останнього представника династії Ростиславичів, Романові Мстиславичу вдалось домогтися сполучення під своєю владою Волині й Галичини в одне князівство.

Утворення об'єднаної Галицько-Волинської держави було подією великої історичної ваги. Недаремно літописець назвав Романа великим князем, «царем на Русі», «самодержцем всея Русі». Оволодівши значною частиною Київської спадщини. Галицько-Волинське князівство на рубежі XII-XIII ст. за розмірами своїх володінь не поступалося Священній Римській імперії. Його зміцнення на тлі прогресуючого занепаду князівств Середнього Подніпров'я свідчило про те, що центр політичного та економічного життя поступово пересувається у західному напрямку.

Центром своєї держави Роман обрав не орієнтований на Візантію Київ, а близький до кордонів західних держав Галич.

З часом Роман стає політичною фігурою на Європейській історичній сцені, про що свідчить пропозиція Папи Римського 1204 р. в обмін та прийняття князем католицизму коронувати його. Галицько-Волинське князівство втягується у жорстоку боротьбу між Гогенштауфенами і Вельфами, яка загострилася у тодішній Католицькій Європі. Проте не тільки мечем здобув собі славу Роман. В останні роки життя він запропонував модель підтримки «доброго порядку» на Русі. Відповідно до цього проекту планувалося припинення князівських міжусобиць, консолідація сил для відпору зовнішнім ворогом. Проте галицько-волинському князю не вдалося об'єднати Русь. У 1205 р. він трагічно загинув поблизу містечка Завихоста під час сутички з вояками краківського князя Лешка Білого.

2.2. Тимчасовий розпад єдиної держави (1205-1238 рр.)

Зі смертю Романа розпочинається майже 30-ти річний період боротьби за галицький стіл. Характерними рисами державного життя у цей час були:

- прогресуюче свавілля бояр, які дійшли до безпрецедентного порушення норм феодалного права – оголошення князем боярина Володислава Кормильчича (1213-1214 рр.);
- безперервні втручання у внутрішні справи західноєвропейських земель сусідніх держав – Угорщини та Польщі, наслідком і проявом якого було проголошення «королем Галичини» та Володимирії Колмана (Коломана), одруженого з дворічною польською княжною Соломеєю (розпочата після цього воєнна окупація тривала від 1214 р. до 1219 р.);
- наростаюча монгольська загроза, що вперше заявила про себе 1223 р. на березі ріки Калки (галицькі та волинські формування входили до коаліції руських князів);
- енергійна боротьба за відновлення державної єдності Данила Галицького, яка успішно закінчилася у 1238 р.

2.3. Галицько-Волинське князівство за правління Данила Галицького (1238 – 1264).

Відновивши єдність, Галицько-Волинське князівство набирає сили та відвоює втрачені позиції. На весні 1238 р. Данило розгромив тевтонських лицарів Добжинського ордену під Дорогочином.

Незабаром він знову поширює свій вплив на Київ, у якому, залишає управляти свого воєводу Дмитра.

Відчувши реальність постійної загрози із Заходу і Сходу, зводить низку міст-замків (Данилів, Кременець, Угровеськ та ін.)

У період монгольського нашествя Данила Галицького не було в князівстві: він перебував в Угорщині та Польщі.

Коли полчища Батия рушили в Угорщину, Данило повернувся на рідні землі, де його чекали не тільки значні демографічні втрати, а й чергове зіткнення зі свавіллям галицьких

бояр, які запросили на престол Чернігівського княжича Ростислава. Але у 1245 р. Данило одержав перемогу над військами Ростислава.

В тому ж 1245 р. князь змушений їхати до Золотої Орди, щоб одержати ярлик на управління землями. Формально визнавши залежність від хана, Данило намагався тим самим виграти час для збирання сил та підготовки вирішального удару.

Активно укріплялися старі міста та зводилися фортеці нового типу, розташовані на горбах із кам'яними стінами і відбувалася реорганізація війська: було сформовано піхоту, переозброєно кінноту.

Данило Галицький не зміг реалізувати плани що до створення антиординської коаліції. Скористувавшись скрутним становищем Данила, римський папа Інокентій IV пообіцяв галицько-волинському князю реальну допомогу в боротьбі з золотоординцями та королівську корону за умови укладення унії руської православної церкви з католицькою під покровительством Папи.

У 1253 р. у місті Дорогочині відбувається коронація Данила.

Але не відчувши реальної допомоги з боку папської курії, Данило розриває угоду з Ватиканом і вступає у відкриту збройну боротьбу із Золотою Ордою. Наприкінці 1254 р. Данило Галицький перейшов у наступ проти військ Куремси, який намагався окупувати галицьке Пониззя. Внаслідок вдалих та рішучих дій князю вдалося відвоювати у кочівників землі вздовж Південного Бугу, Случі та Тетерева.

У 1258 р. Орда розпочинає новий масовий наступ на чолі з Бурундаєм. Не маючи сил для протидії, Данило Галицький був змушений віддати наказ про знищення укріплень Володимира, Луцька, Кременця, Данилова та ін. міст. Збереглися лише оборонні споруди неприступного Холму, де й помирає Данило у 1264 р., після серйозної хвороби.

2.4. Стабільність та піднесення (1264 – 1323 рр.)

Після смерті Данила Галицького князівство знову втрачає свою єдність: його землі було поділено між трьома нащадками князя – Левом, Мстиславом і Шварно.

Найпоспідовніше продовжував державницьку політику свого батька Лев Данилович (1264 – 1301 рр.) Хоча він і був змушений визнати свою залежність від Ногая, все ж саме цей князь приєднав до своїх володінь Закарпаття та Люблінську землю. Завдяки йому територія Галицько-Волинської держави стала найбільшою за всю свою історію.

На рубежі XIII – XIV ст. відновилася єдність Галицько-Волинської держави під владою наступника Лева – князя Юрія I (1301 – 1315 рр.). Це був період, коли Золота Орда, яка роздиралася внутрішніми міжусобицями та чварами, поступово втрачала владу над підкореними територіями.

Юрій, як і Данило, прийняв королівський титул. За період його правління стабілізувався суспільний розвиток, розквітли міста, піднеслася торгівля, зріс економічний добробут.

Наступниками Юрія I стали його сини – Андрій та Лев II (1315 – 1323 рр.). Вони поділили територію князівства на сфери впливу, але правили спільно, дуумвіратом, і тому розпаду єдиної держави не відбулося. Трагічно для них закінчилась боротьба з Ордою: 1323 р. у битві з військами хана Узбека молоді князі загинули.

2.5. Поступовий занепад (1323 – 1340 рр.)

Загибель Андрія та Лева II, які не мали дітей, урвала пряму лінію династії Романовичів, що призвело до поширення політичної ролі та впливу галицького боярства, зростання чвар та міжусобиць у феодальній верхівці, втручання іноземних держав у внутрішні справи галицько-волинських земель. Лише 1325 р. внаслідок компромісу між місцевим боярством і правителями Польщі, Угорщини та Литви главою держави було обрано 14-річного мазовецького князя Болеслава Тройденовича, сина Марії, дочки Юрія I Львовича. Юний князь проводив самостійну внутрішню і зовнішню політику.

Період правління Юрія II став поступовим занепадом Галицько – Волинського князівства: посилювався ординський вплив, безуспішною була боротьба з Польщею за люблінську землю, міста дедалі більше контролювалися іноземними купцями та

ремісниками, національна знать відійшла від адміністративної влади, місцеве населення наверталося до католицизму.

Внаслідок боярської змови у квітні 1340 р. Юрія II Болеслава було отруєно.

Протягом короткого часу держава занепала та розчленувалася, її землі опинилися під владою чужоземців: Галичина – під Польщею, Волинь – під Литвою, Буковина – у складі Молдавського князівства.

Головним політичним та економічним центром Галицько-Волинської держави був Галич, який був уже орієнтований не на Візантію, як Київ, а на західні держави.

3. Значення Галицько-Волинської держави для українського народу.

Фактично Галицько-Волинська держава на українській землі, збудована українськими руками, яка зуміла об'єднати біля себе більшу частину української етнографічної території свого часу, фактично в половині XIV ст. перестала існувати. Але півтора століття її існування не проминули безслідно для дальшої долі українського народу.

У культурі Галицько-Волинської доби ще виразніше, ніж раніше, спостерігається оригінальне поєднання слов'янської спадщини і нових рис, зумовлених зв'язками з Візантією, Західною і Центральною Європою, країнами Сходу. Князівству належить почесне місце в формуванні української культури, в зміцненні її зв'язків з культурами інших народів. Протягом століть у важкі часи панування іноземних держав українські діячі літератури, мистецтва, освіти зверталися до спадщини минулих епох, в тому числі і до доби Галицько-Волинського князівства. Спогад про його колишню велич підтримував дух визвольної боротьби українців.

Державницькі традиції доби Київської Русі і Галицько-Волинського князівства мали велике значення для збереження і зміцнення історичної самосвідомості українського народу.

Отже, розвиток культури в Галицько-Волинському князівстві сприяв закріпленню історичних традицій Київської Русі. Протягом багатьох сторіч ці традиції збереглися в архітектурі, образотворчому мистецтві, літературі, літописах та історичних творах. Спадщина Київської Русі була одним з істотних чинників єднання культур східноєвропейських народів.

Висновок: Будучи безпосереднім спадкоємцем Київської Русі, Галицького – Волинське князівство відіграло надзвичайно важливу роль в історії:

- зберегло від завоювання та асиміляції південну та західну гілки східного слов'янства, сприяло їхній консолідації та усвідомленню власної самобутності;
- стало новим після занепаду Києва центром політичного та економічного життя;
- модернізувало давньоруську державну організацію;
- розширило сферу дії західноєвропейської культури, сприяло поступовому подоланню однобічності візантійського впливу;
- продовжило славні дипломатичні традиції Київської Русі, ще 100 років після встановлення золотоординського іґа з честю представляло східнослов'янську державність на міжнародній арені.

ЛЕКЦІЯ 4.

Українські землі під владою іноземних держав (XIV-XVI ст.).

План:

1. Литовська експансія на Українські землі . Литовсько-Руське князівство та його державно-політичний устрій.
2. Українські землі у складі Речі Посполитої, Люблінська та Берестейська унії. Наслідки польської експансії.
3. Виникнення українського козацтва.

Література:

1. Грушевський М.С. Ілюстрована історія України. – К., 1990.
2. Гурій О.І., Ісаєвич Я.Д., Котляр М.Ф. та ін. Історія України: нове бачення. – Т.1. – К., 1995.
3. Історія русів. – К.,1991.
4. Крип'якевич І.П. Історія України. – Львів, 1990.
5. Полянська-Василенко Н. Історія України. В2 т. – Т.1. – К., 1992.
6. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. У 3 т. – К., 1990 – 1992.
7. Смолій В.А. Феномен українського козацтва в загально-історичному контексті // УІЖ, 1991. – №6.

Паралельно з ослабленням українських державних формацій після навали кочівників у XIII – XIV ст. на Півночі, над Балтикою, оформилась нова державна організація – Литва, яка не тільки об'єднала литовські племена, але й почала наступ на білоруські, а згодом і українські землі.

У середині XIII ст. після утворення литовської держави, литовський князь Міндовг (1230-і рр.) зайняв Чорну Русь (Новгородок) і Полоцьке князівство, що призвело до зіткнення з князем Данилою Галицьким. Але у 1254р. було укладено мир, вони навіть поріднилися. Міжусобна боротьба довела литовську державу до розпаду. Вдруге об'єднав її у 1316р. князь Гедимін (1316 – 1341), здобувши білоруські та українські землі. Він зайняв Менщину (Мінськ), Берестейщину, Волинь, Турово-Пінщину і північну Київщину. Вибрав собі 1323р. столицею Вільно. Гедимін почав себе називати “королем литовським і руським”. Для зміцнення своєї держави Гедимін через подружжя своїх дітей пов'язав родинні зв'язки з українськими і білоруськими князями, сприяв поширенню української культури в Литві. Син Гедиміна – князь Любарт очолював українські сили у битві проти Польщі (к. Казимир III) і Угорщини (к. Людовіка). Ця битва закінчилася втратою Галичини і Холмщини на користь Польщі (1387р.)

А більшість території Волині приєднується до складу Литовської держави.

В результаті переможної битви на Синіх Водах з татарами (1362р.) великий князь литовський Ольгерд (1345 – 1377) оволодів Київщиною, Переяславщиною і Поділлям, дещо згодом під владою Литви опинилась більша частина Чернігово-Сіверської землі. В результаті цього територія Литовського князівства збільшилась майже вдвічі і за Ольгерда складалася на 90% з українських і білоруських земель.

Руські князі разом із литовськими панами становили провідну верству держави. Руська мова стала державною мовою, українська культура, освіта, право вільно розвивалися і панували в литовській державі. Православна церква була правлячою (10 із 12 синів Ольгерда були православними).

Після Ольгерда внаслідок міжусобної боротьби до влади прийшов його молодший син Ягайло (1377 – 1392), який в зв'язку із зовнішньою загрозою Великому Литовському князівству з боку Німецького ордену і Московського князівства за Чернігово-Сіверські землі змушений був зблизитись з Польщею і одружився з польською королювною Ядвігою і уклав 1385р. в Крево унійний союз з Польщею. Кревська унія поклала початок соціально-культурному і політичному впливові Польщі на Литву. Коронувавшись Польською короною, великий литовський князь Ягайло зобов'язався зробити католицизм державною релігією у

Литві, приєднати її до Польщі, а разом з нею українські та білоруські землі. Однак завдяки енергійній діяльності Вітовта (1392 – 1430) племінника Ольгерда, (який тому віддав Литву) підтриманого українськими і білоруськими феодалами, Велике князівство Литовське збереглося як незалежний державний організм і проіснувало до 1569р.

Соціально-політичний устрій українських та білоруських земель тривалий час зберігав в основному свій попередній зміст. Князі з династії Гедиміновичів лише змінили колишніх Рюриковичів й визнали верховну владу над собою великого князя литовського. Саме цим пояснюється порівняно легке утвердження влади Литви над Україною. Для українців литовське панування було набагато меншим злом, ніж тяжке золотоординське ярмо. До цього слід додати, що литовці досить швидко потрапили під вплив більш культурної Русі, яка сприяла розвитку і могутності Литовського князівства. Однак великокнязівська влада, проводячи курс на утвердження централізованої держави, прагнула не допустити зміцнення місцевих династій на окремих українських землях і позбавити їх місцевої підтримки. Ці намагання викликали незадоволення українських феодалів, яке поглиблювалось також неухильним зростанням суспільних і політичних привілеїв католиків.

1413р. у Городні укладено нову литовсько-польську унію, за якою тільки католики могли брати участь у великокнязівській раді. Відвертий наступ української знаті за утвердження свого пріоритетного становища стався після смерті Вітовта (1430). Тривалий час Литовське князівство було ареною жорстокої битви різних політичних груп.

Вході цієї боротьби були відновлені удільні князівства Київське (1440) і Волинське (1445). При цьому Київське князівство охоплювало не тільки Київську землю, а й Переяславщину і Брацлавщину, що фактично було відновлення української державності на короткий час до 1470р. У подальшій боротьбі українських феодалів проти литовського централізму і переваги польських впливів помітну роль відіграли виступи князів Івана Гольшанського, Михайла Олельковича, Федора Більського (1480), а також повстання Михайла Глинського (1508). Однак повсталим не вдалося підняти широкі верстви населення, в тому числі більшість магнатів і православної шляхти, які в цілому інтегрувалися в політико-адміністративну систему литовської держави і не боялися реставрації удільно-князівського ладу.

В I чверті XVI ст. Чернігівщина і Новгород-Сіверщина остаточно потрапили під владу Великого князівства Московського.

Щодо соціально-економічного розвитку, в Литовському князівстві тривав процес формування феодального землеволодіння і посилення закріпачення селянства. Відбулося формування фільваркової системи шляхетського господарства, яке було пов'язане із посиленням товарно-грошових відносин.

Найважливішим станом був шляхетський стан – це декілька десятків магнатських родів – великих феодалів, що були нащадками Рюриковичів або Гедиміновичів. Серед них – князі Острозькі, Сангушки, Збараські, Вишневецькі, Заславські, Чорторійські, Четвертинські, які займали високі посади у литовській державі, проте опинилися поза її найвпливовішим органом – “пани-рада” в результаті посилення литовсько-католицької партії.

Із зростанням міст їх мешканці сформувалися в окремий стан – міщанство, яке домоглося введення магдебурзького права (міського самоврядування). Його отримали Львів (1356), Кам'янець-Подільський (1374), Луцьк (1432), Київ (1497) та інші.

Найнижчим прошарком соціальної піраміди було селянство, яке, так само як і міщанство, було неоднорідним. Залежно від форми феодальної експлуатації, характеру повинностей його умовно поділяють на три групи:

1. Чиншові селяни, або денщики, які сплачували феодалам натуральну і грошову ренту (чинш). Це особисто вільні та економічно незалежні селяни-общинники. Поступово чиншові селяни зникають у ході формування фільваркової системи.
2. Тяглі селяни, які вели господарство на земельних ділянках, що належали феодалам.
3. Службові селяни – це ремісники, рибалки, конюхи, бортники, які обслуговували двір феодала.

У процесі зростання феодального землеволодіння, утвердження фільваркової системи господарювання відбулося зближення між різними категоріями селянства, а його феодальна залежність поступово переросла та юридично оформилася в залежність кріпосну.

Основою економіки України у XIV – XVI ст. були землеробство і традиційні промисли: мисливство, бортництво, рибальство, причому останні переважали у господарській діяльності значної частини населення. Правовою базою у державі був “Литовський статут”, що мав три редакції: 1529р. – Старий, 1566р. – Волинський і 1588р. – Новий, в основу яких було покладено традиційні норми місцевого звичаєвого і писаного (“Руська правда”) права.

Цей статут був також головним збірником права на Україні, в тому числі головним джерелом українського права на Гетьманщині; на Правобережжі він діяв аж до 1840р.

Литовський статут узаконював права феодалів на володіння землями й поневолення та закріпачення селян, а також численні привілеї. Так, статут 1566р. остаточно скасував всі обмеження шляхетської земельної власності, закріпив за шляхтою законодавчі права і створив організоване представництво шляхти на загальнодержавних сеймах.

Статутом 1588р. було остаточно закріпачено українське селянство. За селянами зберігалось лише право на володіння рухомим майном, необхідним для виконання повинностей на земельних наділах, якими вони користувалися.

2. Боротьба проти Москви і татарської небезпеки, а також Лівонська війна вимагали від Великого Литовського князівства величезних витрат на військові потреби, надзвичайного напруження всіх сил литовської держави. Допомогу їй могла надати Польща, яка головною умовою поставила об’єднання в один державний організм обох країн. Побоюючись втратити своє панівне становище, литовські та українські магнати виступили проти остаточного злиття з Польщею. Натомість шляхта українська і білоруська, прагнучи розширити свої станови привілеї на польський зразок та обмежити владу магнаторії, підтримала ідею об’єднання. Після гострої політичної боротьби завершив свою роботу Люблінський сейм (серпень 1569р.), який об’єднав Литву і Польщу в одну державу – Річ Посполиту з одним спільним сеймом, сенатом і королем. Литва зберігала деякі елементи автономії лише в межах своєї етнічної території й частково Білорусії. Під владою Польщі опинилися майже всі українські землі, які поділялися на воєводства: Руське (Галичина), Белзьке, Підляське, Волинське, Подільське, Брацлавське, Київське, Берестейське, пізніше – Чернігівське.

Шляхта українська, литовська і польська зрівнялися в правах і отримували право володіння маєтками у межах всієї держави.

Це означало посилення польської експансії, що супроводжувалась зростанням соціального гноблення. Вже в I половині XVI ст. розвиток фільваркової системи, посилений вивіз хліба на ринок, зменшення селянської оранки і збільшення панщини зумовили серйозні зрушення в соціальному житті. Люблінська унія посилила намагання української, литовської шляхти та магнаторії максимально використати свої привілеї, щоб закріпачити селянина. Величезні земельні простори Брацлавщини, Київщини, Лівобережжя опинилися в руках українських, переважно волинських, а також польських магнатів, які створювали тут свої латифундії і намагались утвердити кріпосницькі порядки. Так, на лівому березі Дніпра князь Ієремія Вишневецький володів значною частиною Полтавщини, 56 містечками і селами, 39610 господарствами і 423 млинами.

Утвердження Польщі на українських землях супроводжувалось намаганням польської шляхти і магнаторії денаціоналізувати український народ, змусити його зректися своєї мови і культури. Особлива роль в експансії католицизму на Україні належала єзуїтам (з 1564р.), які стали головним фактором утвердження католицької реакції в Речі Посполитій.

Більшість православних ієрархів прагнучи домогтися рівноправності православ’я з католицизмом в новій державі пішли на визнання зверхності Ватикану. У 1596р. у Бересті було проголошено об’єднання католицької і православної конфесій. Однак унія викликала гострі протести і протидію всіх верств українського населення, в тому числі більшості української знаті і шляхти. В результаті в Речі Посполитій почали функціонувати три церкви: католицька, православна і греко-католицька (уніатська).

Наступ католицизму, обмеження в правах православних, ліквідація традиційних соціальних інститутів призвело до деградації значної частини тогочасної української еліти. Почалася денаціоналізація давніх українських аристократичних родів – Вишневецьких, Синявських, Корецьких, Сангушків, Заславських, Ружинських та інших, які переходили до католицизму, польської мови і зрікались українства. Цей процес не обминув і українську шляхту. Однак основна маса українського населення не піддавалась ополяченню й окатоличенню. Дедалі більшу активність у спротиві національно-релігійному гнобленню відіграють братства, які виникли як станові організації українського міщанства. За зразком Львівського братства (1586р.) вони виникають скрізь по Україні. З часом стали всестановими інституціями, братва відіграла важливу роль у захисті загальнонаціональних інтересів, розвитку української культури і захисту її від полонізації, насадження католицизму.

Активну діяльність на захист православ'я розгорнули і ті нечисленні представники української знаті, які ще залишилися вірними своєму народу. Серед них чільне місце посідає князь Костянтин Острозький, один з найбагатших і найвпливовіших магнатів. З його меценатством пов'язане створення в його резиденції м. Острозі значного культурного осередку, школи, друкарні, діяльність гуртка визначних українських вчених, письменників, які розгорнули боротьбу православ'я проти католицизму та уніатства.

Із 1610-х рр. до оборони православної церкви та інтересів віруючих активно прилучилася нова суспільна верства – козацтво. Історичною подією став вступ 1615р. до Київського Богоявленського братства гетьмана П. Сагайдачного разом із козацьким Військом Запорізьким. Під впливом такого союзництва активізувалося церковне життя. У 1620р. за сприяння Сагайдачного та Київського братства було канонічно відновлено православний єпископат. Єрусалимський патріарх Феофан висвятив митрополита київського Й.Борецького та 5 єпископів.

Але, православний єпископат і всю церкву було легалізовано лише протягом 1632 – 1633 рр., вже після смерті короля Сигізмунда III, запеклого ворога православ'я, завдяки рішучим діям козацтва й православної шляхти і лише тоді, коли новим митрополитом київським став П.Могила (1632 – 1647рр.).

П.Могила докорінно реформував церковне життя. Він прагнув поліпшити матеріальне і суспільне становище православної церкви, зрівняти її у правах із католицькою. Митрополит запровадив постійний нагляд за дисципліною духовенства, за порядком богослужіння. Створено Духовну консисторію яка чинила слідство і суд над духовенством.

У богослужінні було запроваджено українську мову.

П.Могила разом з групою освічених богословів і письменників систематизував православні догми та обряди й підготував до друку перший православний Катехізіс.

Митрополит досить успішно порозумівся з братствами та козацтвом. Він реставрував та відновив багато духовних святинь православ'я (храм святої Софії, Трьохсвятительську церкву, Спас на Бересті, Михайлівський, Видубицький монастирі в Києві та ін.).

Особлива увага приділялася культурно-освітній справі та впорядкуванню богословсько-культурної діяльності церкви. П.Могила створив у Києві колегію (Києво-Могилянська академія з 1701р.) 1632р. на кшталт західноєвропейських із викладенням латинською та слов'янською мовами, грецькій мові, яка була популярною у братських школах, не надавалося, вже, великого значення.

У друкарні Києво-Печерської лаври видавалися богослужбові книги, богословські твори та шкільні підручники. Велику цінність мали дуже поширені “Служебник” і “Требник” виправлені та систематизовані Могилою.

12 грудня 1996р. на відзначення 400-річчя від дня народження митрополита київського, галицького і всієї Русі Петра Могили було канонізовано.

Виникнення українського козацтва.

1. Козацтво: виникнення, заняття, військово мистецтво.
2. Запорізька Січ – козацька республіка

3. Посилення національно-визвольного руху на Україні в кінці XVI на початку XVII ст. і роль в ньому козацтва.

Термін “козак” згадується вперше у Початковій монгольській хроніці (1240р.) (“одинокий” “схильний до завоювання”). Пізніше цей термін зустрічається у 16 ст. у словнику половецької мови “Кодекс Куменікус” (1303) та в одному додатку до грецького збірника житій святих “Синаксаря”. “Страж” “розбійник”.

Польсько-Литовський хроніст М. Стрийковський вважав (XVII ст.), що козаки походять від стародавнього ватажка “Козака”, який боровся з татарами.

Версії, щодо походження:

1. “Хозарська”.
2. “Чорно-клобуцька” – тюркські племена в Поросії на кордоні із степом.
3. “Черкеська” – (“черкеси”) “черкеси” з Тьмутаракані.
4. “Татарська” – татарські поселення на Київщині за часів Володимира

Ольгердовича та Вітовта.

5. “Автохтонна” – спадкоємці вічових громад Київської Русі.
6. “Болохівська”.
7. “Бродницька” (понижзя Дунаю) слов’янське степове населення.
8. “Уходницька” – громади вільних озброєних людей.
9. “Захисна” – з метою відсічі татарській загрозі.
10. “Соціальна” – козацтво з’явилося внаслідок посилення економічного,

політичного, національного і релігійного гніту, яке штовхало селянство до масових втеч на вільні землі та самоорганізацію у нових місцях проживання.

Чинники, що сприяли появі козацтва:

1. Існування великого масиву вільних земель зі сприятливими умовами для життя...;
2. Досвід освоєння південних територій;
3. Природне прагнення людей до міграції у пошуках кращого, до самозабезпечення... .

Необхідність виникнення козацтва зумовлена:

1. Зростання великого феодалного землеволодіння (з 15 ст.).
2. Посилення феодалної експлуатації, прогресуюче закріпачення, наростання релігійного та національного гніту.
3. Наростання зовнішньої загрози (захист від турків і татар).

Турки називали козаків буткалами, тобто змішаним народом.

Фактично майже до кінця XVI ст. термін “козацтво” фіксував не соціальний статус, а спосіб життя, рід занять.

1572р. універсал Сигізмунда II Августа – встановив козацький реєстр в 300 чол. – “регулярне військо”. Стефан Баторій вписав в реєстр 500 чол., 1590р. – 1 тис., 1625 – 6 тис., 1630 – 8 тис.

Організаційно реєстрове (городське) козацтво 1625р. складалося з 6 полків: Білоцерківський, Канівський, Черкаський, Корсунський, Переяславський, Чигиринський.

“Ординація війська Запорізького реєстрового” (1638р.) обмежила права козаків.

Поява реєстрового війська поклала початок двом важливим суспільним процесам:

- а). утворенню реєстрових збройних формувань;
- б). легітимізації козацького стану – юридичному визнанню козацтва.

Основними завданнями реєстровців були охорона кордонів та контроль за нерєстровими козаками.

Отже, протягом XV – XVI ст. у суспільстві формується нова соціальна верства – козацтво, яке виникло як опозиція, як виклик існуючій системі, як нова еліта, що небезпідставно претендувала на роль політичного лідера і влади.

Козацтво, як впливовий чинник міжнародного життя.

Тільки влітку 1587р. козаки здійснили штурм Вани, захопили фортецю Усіану, вели бої під Бендерами.

1606р. запорожці взяли турецьку фортецю Варну, яка вважалась неприступною.

1608р. захопили Перекоп.

1609р. напали на придунайські турецькі фортеці Ізмаїл, Кілію, Білгород та ін.

1614р. зруйнували Синор і Трапезунд (Мала Азія)

1615р. з'явилися під мурами Константинополя, спалили портові споруди.

1616р. під проводом П.Сагайдачного здобули і спалили головний невільницький ринок у Криму – Кафу.

1621р. 40 тис. козацьке військо здобуло перемогу під Хотиним в союзі з поляками над турками.

1577 – 1578рр. ведуть боротьбу за Молдавський престол.

У XVII ст. козаки активно втручаються у внутрішні справи Московської держави. (1604 – 1605рр.; 1607 – 1610рр. і 1618р.).

Отже, на рубежі XVI – XVII ст. козацтво стало впливовим чинником міжнародного життя. Але через недостатній політичний досвід, слабкість економічної бази, відсутність єдності та інших причин, козацтво так і не перетворилося на самостійну силу міжнародного життя.

II. Перша писемна згадка про Запорізьку Січ з'являється 1551р. у польського історика М.Бельського (1495 – 1575рр.). у “Всесвітній хроніці”, він повідомляв, що у I половині XVI ст. на Хортиці збиралися козаки для нагляду за переправами, промислом і для боротьби з татарами.

У різні часи Січ розташовувалася на різних островах – Малій Хортиці, Томаківці, Базавлуці та ін.

Заснування першої Запорізької Січі, історики, як правило пов'язують з ім'ям козацького ватажка Д.Вишневецького (Байди) (1516 – 1563). Під його керівництвом протягом 1552 – 1556рр. на о. Мала Хортиця було побудовано фортецю, що стала не тільки гарантом безпеки, а й стала своєрідною базою для здійснення походів на Крим, осередком згуртуванням запорізького козацтва.

З часом на Запоріжжі сформувалась нова українська (козацька) державність, що була прообразом справжньої держави. Для Січі були притаманні усі ознаки держави...

Специфічні історичні умови та обставини самого життя запорожців зумовили оригінальний, неповторний імідж козацької державності. Вищим законодавчим, адміністративним і духовним органом Січі була січова рада. Важливою функцією Ради було обрання уряду Січі – військової старшини, а також органів місцевої влади – паланкової, або полкової старшини. Чисельність козацької старшини інколи доходила і більш як 150 чоловік.

У Січі функціонувало також власне козацьке право, яке не було писаним законом, а “стародавнім звичаєм, словесним правом і здоровим глуздом”. Козацьке право фіксувало ті відносини, що склалися у Січі, утверджувало військово-адміністративну організацію (38 військових куренів і 5-8 територіальних паланок) зумовлювало правила військових дій, діяльність адміністративних і судових органів, порядок землекористування, укладання договорів, визначало види злочинів та покарань. Запорожжя мало і свою територію, яка називалася “землями війська Запорізького” (Дніпропетровська, Запорізька, частково Херсонська, Кіровоградська, Донецька, Луганська та Харківська обл.) у XVIII ст. її площа була близькою острівній Англії. Територія Запорожжя постійно змінювалася.

Це була своєрідна форма державності, суть якої фахівці вбачають у самоврядній структурі народної самооборони і господарській формі самовиживання за вакууму державної влади та постійної військової небезпеки. М.Костомаров назвав Січ “християнською козацькою республікою” і це визначення стало класичним... .

Відомий дослідник американської демократії Алексіс Токвіль влучно підмітив, що американська цивілізація виросла на двох великих протилежних засадах, які органічно з'єдналися в одне ціле – духу свободи та духу релігії. Це переплетіння, взаємодія та

взаємовплив цих двох засад стало своєрідним ідеологічним фундаментом усієї будови козацької держави.

Козацька форма державності мала свої особливості:

1. Вона виникла не на етнічній, а на морально-психологічній основі (духовна спорідненість).

2. Запорізька Січ була деформованим варіантом державності: інтенсивний розвиток військової сфери – могутнє військо та озброєння і примітивний економічний сектор (відсутність власної фінансової системи, грошей, міст, розвинутої інфраструктури).

Запорізька Січ була лише своєрідною, перехідною моделлю між справжньою повноцінною державою і професійною общиною. Внутрішні недоліки та несприятливі зовнішні впливи так і не дали змоги цьому зародку української державності перерости у нову якість.

3. Наприкінці XVI ст. – на поч. XVII ст. українськими землями прокотилося дві хвилі активного протесту народних мас проти існуючих порядків:

I – 1591 – 1596рр.

II - 1625 – 1638рр.

Головна рушійна сила – козацтво.

Причини першої хвилі народного гніву були посилення кріпосницького та національного гніту, енергійна експансія шляхти на відносно вільні українські землі, зіткнення інтересів шляхетської та козацької верстви, спроби офіційної влади Речі Посполитої взяти під контроль козацтво. Повстання К.Косинського (1591 – 1593рр.) це перший великий селянсько-козацький виступ. Повстання охопило Київське, Волинське, Брацлавське і частково Подільське воєводство. Серпень 1593р. повстанці терплять поразку під П'яткою на Житомирщині.

Травень 1593р. повстанці почали новий наступ. Під час облоги Черкас загинув К.Косинський. Повстанці зазнають поразки. А в 1594 – 1596рр. увесь цей регіон став ареною дій козацьких загонів під проводом Лободи, Шаули та Наливайка. Останній висунув проект улаштування козацтва, що передбачав передачу йому земель між Бугом і Дністром, південніше Брацлава. Масштаб повстання викликав серйозне занепокоєння правлячих кіл Речі Посполитої. Після його придушення вони взяли курс на ліквідацію козацького імунітету. На р. Солониця біля Лубен козаки потерпіли поразку.

Право на власну юрисдикцію визнано було лише за реєстровцями.

Зміцнювалися зв'язки козацтва з православним духовенством. 1620р. за гетьманування П.Скоропадського було задекларовано його позицію включенням всього Запорізького війська до складу Київського братства (40 тис.), відновлено повністю церковну ієрархію. Козаки взяли під свою охорону єрусалимського патріарха Феофана (котрий висвятив київського митрополита Юва Борецького). Що посилює напруженість у міжконфесійних відносинах. Після смерті ревного католика Сигізмунда III козацтво висловило рішуче за відродження свободи віросповідання у Речі Посполитій. Королевич Володислав змушений був створити незалежну комісію, яка виробила “Статті для руського народу” затверджені на королівському сеймі 1633р. Цим було легалізовано існування православної церкви та повернуто їй частину маєтностей. Релігійне питання втрачає після цього свою гостроту.

Однак неухильно поглиблювався антагонізм між польсько-шляхетським режимом і козацтвом.

1625р. розпочалося повстання під проводом М.Жмайла. Найбільша битва відбулася в урочищі Ведмежі Лози поблизу Курукового озера, жодна із сторін не отримала перемоги. За Куруківською угодою козацький реєстр зростав від 3 до 6 тисяч, щорічна плата реєстровців збільшувалась до 60 тисяч злотих. Амністія повсталих Куруківська угода стала компромісом між офіційною польською владою та верхівкою козацтва, але вона зовсім не задовольнила інтересів більшості повсталих, вона прискорила остаточний поділ козацтва на дві групи: заможне реєстрове козацтво (поміркована лінія) і нереєстрове (радикальна лінія) яке організаційно оформилось на Січі 1628р.

В березні 1630р. запорожці на чолі з Тарасом Федоровичем (Трясилом) вирушили з Січі “на волость”. Повстання охопило Полтавщину та значну частину Лівобережжя. Під Переяславом відбулася битва, яка тривала майже три тижні “Тарасова ніч”.

Козацько-старшинська верхівка знову усунула ватажка від керівництва, уклала компромісну угоду, за якою зберігались основні вимоги Куруківської угоди та збільшувався реєстр до 8 тисяч осіб.

1635 гетьман Іван Сулима на чолі загону січовиків знищив козацький гарнізон та зруйнував фортечні мури Кодаку.

Новим масштабним виступом стало селянсько-козацьке повстання 1637 – 1638рр., яке очолив П.Бут (Павлюк), Д.Гуня, Я. Остряниця.

На козацьких радах у Києві (вересень) та Масловому Ставі в Кнівському повіті (грудень) 1638р. реєстровці змушені були визнати ухвалену сеймом “Ординацію Війська Запорозького реєстрового”. Скасовувалося козацьке самоврядування, реєстр скорочувався до 6 тисяч. Козаки мали право селитися у трьох староствах: Черкаському, Чигиринському та Корсунському. Замість обраного гетьмана уряд направляв свого комісара.

Повстанці зазнали поразок. Причини цих поразок були: стихійність; неорганізованість; недосконале озброєння повстанців; локальний характер дій; мало чисельність; тертя між козацькою старшиною та рядовим козацтвом; неузгоджені дії реєстрового та нереєстрового козацтва; нечіткість програмних установок; гнучка політика польського уряду, спрямована на розкол лав повстанців тощо.

Отже, перебування українських земель у складі князівства Литовського тривало декілька віків. У XIV ст. (середина) розпочалося м’яке “оксамитове”, але досить активне литовське проникнення у землі колишньої Київської Русі. У цей час Литва намагалася толерантно ставитись до місцевого населення, органічно сприймати його традиції та досвід. Після укладення Кревської унії (1385р.) українські землі остаточно втрачають залишки автономії, а з 1480р. потрапляють в епіцентр московсько-литовського протистояння. Після утворення Речі Посполитої (1569р.) вони стають складовою частиною Польщі, що призводить до форсованого ополячення та окатоличення українського народу. А це стало підґрунтям виникнення і формування козацтва, як впливового чинника міжнародного життя XVI – XVII ст.

ЛЕКЦІЯ 5.

Україна в другій половині XVII століття.

План.

1. Велике повстання українського народу проти польської шляхти та його підсумки.
2. Держава Б. Хмельницького, її державно-політичний та адміністративний устрій.

Література.

1. Грушевський М.С. Ілюстрована історія України. К., 1990. – С. 296 – 320.
2. Гуржій О.І., Ісаєвич Я.Д. та ін. Історія України: нове бачення. – Т.1. – К., 1995, – С. 152 – 260.
3. Крип'якевич І. Історія України. – Львів, 1990. – С. 183 – 257.
4. Дорошенко Д. Нарис історії України. – Т.2. – С. 3 – 267. Субтельний О. Україна: Історія. – С. 115 – 132. Жуковський А., Субтельний О. Нарис історії України. – С. 43 – 58.

1. Після розгрому селянсько-козацьких повстань 1637 – 1638 рр. в Україні протягом десятиліття не було значних народних виступів. Цей період шляхта назвала "золотим спокоєм", він був роками найбільшого піднесення шляхетської Польщі. Всі її сусіди були тією чи іншою мірою ослаблені. Швеція та Німеччина - своєю участю у Тридцятилітній війні, Угорщина перебувала під турецьким гнітом, Росія ще не загоїла своїх ран з часів польсько-шведської інтервенції, Туреччина після невдалої для неї Хотинської компанії зазнавала потрясіння від частих династичних переворотів.

Така міжнародна ситуація сприяла і економічному зміцненню Речі Посполитої. Після 30-літньої війни, яка виснажила Західну Європу, Польща стає одним з головних експортерів хліба. Основний польський порт Гданськ від 1583 до 1648 року у 2,5 рази збільшив відвантаження зерна. Та все ж, незважаючи на піднесення в період так званого "золотого спокою", суспільно-економічний лад Речі Посполитої ховав у собі всі ознаки глибокої кризи. Її причиною було нестримне погіршення становища усіх верств тогочасного суспільства і, насамперед, селянства, яке терпіло від розширення кріпацтва і панщини, намагання польських магнатів і шляхти полонізувати українське населення, насаджувати унію і католицтво. (Розширення фільварково-панщинної системи господарства в південних і східних регіонах України).

У Східній Галичині та на Волині панщина становила 5 – 6 днів на тиждень. Водночас невпинно зростали натуральні та грошові податки. За свідченням очевидця Г. Боплана селянам в Україні у цей час жилося "гірше ніж галерним невільникам".

Суттєво погіршилося становище козацтва як запорізького, так і реєстрового, котрому загрожувала ліквідація як окремого стану в цілому. Посилення кріпосницького і національного гніту на Україні супроводжувалося небаченими в інших країнах Європи масштабами зростання феодалної анархії, шляхетської сваволі.

У січні 1638 року польський уряд прийняв "ординацію Війська Запорізького реєстрового", яка суттєво обмежила самоврядування реєстровців. Скасовувалась виборність старшин, ліквідувався козацький суд, на чолі війська замість гетьмана було поставлено польського комісара, а посади полковників обіймала шляхта, Козацький реєстр скорочувався до 6 тисяч осіб.

Ситуація в українських землях ускладнювалась у XVII сторіччі і критичним становищем у політичній сфері. Відсутність власної держави, перервана державотворча традиція, масове ополячення української еліти були чіткими симптомами катастрофи, що насувалася.

Отже, відсутність власної держави, прогресуюча втрата національної еліти, церковний розкол, наростаюче закріпачення селянства не тільки помітно гальмували у середині XVII сторіччя суспільний розвиток українського народу, а робили цілком реальною загрозу втрати його національної самобутності, асиміляції та зникнення з історичної арени.

Одними з найголовніших чинників, які сприяли активній національно-визвольній боротьбі, були слабкість королівської влади та прогресуюче посилення відцентрових тенденцій у Речі Посполитій. У 1629 році 37 найбагатших волинських магнатів володіли 3/4 усіх селянських господарств.

Проявом слабкості королівської влади була і певна втрата контролю над реєстровим козацтвом.

Селянсько-козацькі повстання I половини XVII сторіччя сприяли накопиченню воєнного досвіду, зростанню національної самосвідомості українського народу, посиленню єдності козаків та селян у боротьбі за національне визволення, формуванню психологічної готовності боротися до переможного кінця.

Наступними важливими причинами, що робили можливим початок козацького повстання, є посилення та розширення сфери впливу Запорізької Січі, яка того часу була своєрідним зародком української державності, що за певних умов могло стати основою для створення повноцінної держави.

Боротьбі, що почалася протягом 1648 – 1676 років, носила національно-визвольний, релігійний та соціальний характер.

Отже, антиукраїнська політика польських правлячих кіл призвела до загального незадоволення усіх верств українського суспільства, які і стали рушійними силами національно-визвольної війни. Війна була важкою і тривалою, основне її завдання полягало в поваленні польсько-шляхетського режиму в Україні і утворенні Української національної держави. В реалізації цього завдання було п'ять основних етапів.

Перший етап (лютий – вересень 1648 року) – формується ідея автономії для козацького регіону (центральна і південна частина Київського воєводства) в складі Речі Посполитої.

Очолив визвольну боротьбу українського народу Б. Хмельницький – козацький сотник, талановитий полководець і дипломат, непримиримий ворог магнатсько-шляхетської Польщі.

Після опанування Запорізькою Січчю Хмельницький уклав угоду з ханом Іслам-Гіреєм, який виділив на допомогу повсталим кількатисячний загін кінноти на чолі з перекопським мурзою Тугейбеєм. Залучив на свій бік реєстрових козаків.

19 квітня 1648 року в урочищі Жовті Води було оточене шляхетське військо на чолі з С. Потоцьким.

До повстанців приєдналися реєстрові козаки на чолі з Ф. Деджалієм.

6 травня біля Жовтих Вод відбувся вирішальний бій. Польські війська зазнали поразки. Блискуча перемога відіграла величезну роль у розгортанні визвольної боротьби.

15 травня під Корсунем почалися бої з головними силами коронного війська. Засідка М. Кривоноса в урочищі Горохова Діброва з кінною артилерією проти відступаючих польських військ призвела до повної поразки поляків. М. Потоцький і М. Калиновський потрапили в полон.

Чигирин став гетьманською резиденцією. Тут В. Хмельницький розгорнув величезну роботу по організації та впорядкуванню козацької армії. На осінь 1648 року під Львовом уже налічувалося 35 полків.

На початку червня 1648 року Хмельницький звернувся з листом до російського царя Олексія Михайловича, де порушив питання про підданство цареві.

Другий етап (вересень 1648 – серпень 1649 рр.) завершується процес розроблення політичної програми, яка вперше в історії української політичної думки перебрала створення незалежної держави в межах усіх етнографічних земель України; усвідомлюється право на територіально-етнічну спадщину Київської Русі (“по тем границам, как владели благочестивые великие князи”).

Під приводом боротьби з магнатами, які порушували перемир'я, Хмельницький вирушив на Волинь (липень), де у вересні під Пилявцями зустрівся з коронним військом (понад 40 тисяч чоловік та 100 тисяч кованих шляхетських возів). Битва почалася 11 вересня, а завершилася 13 повним розгромом польської армії.

Поразка польського війська під Пилявцями стала новим поштовхом для розвитку визвольної боротьби українського народу на західних землях України.

26 вересня козацька армія взяла в облогу м. Львів. Зі Львову було взято контрибуцію у 200 тисяч злотих для сплати татарам, щоб не дати їм можливості грабувати це місто.

Хмельницький рушив до Замостя.

7 листопада королем Речі Посполитої було обрано Яна-Казимира, а через тиждень Хмельницький отримав звістку про рішення сейму прийняти його мирні пропозиції і зняв облогу Замостя й рушив у Придніпров'я.

Отже, укладене перемир'я під Замостям (листопад 1648 року) було наслідком взаємодії складного комплексу чинників. Найголовніші з них – прогресуюча втрата боєздатності козацького війська, послаблення підтримки з боку татар, реальність поповнення польської армії збройними формуваннями Литви та Австрії, вихід військ повстанців на етнографічні кордони України, захист старшинами власних вузькостанових інтересів, відсутність чіткої програми подальших дій, обстоювання гетьманом та його соратниками ідеї "козацького автономізму", нездатність козацької еліти побачити реальність перспектив створення незалежної української держави.

23 грудня 1648 року Київ радісно зустрів козацьку армію.

В обстановці зростання міжнародного авторитету повсталі України у лютому 1649 року до Переяслава прибули королівські комісари на чолі з православним магнатом Адамом Кисилем. Всі спроби Кисіля нав'язати Хмельницькому мирні переговори на основі його заяв під Замостям не мали успіху. Хмельницький рішуче заявив: "Я показав те, про що ніколи не думав, а тепер докажу що надумав. Визволімо з неволі народ руський... Допоможе мені в тому вся чернь по Люблін, по Краків; вона мене не відступить і я її не відступлю. Бо то права рука наша, або ви знищивши хлопів, не вдарили на козаків".

У травні 1649 року поляки розпочали масовий наступ на українські землі. Річ Посполита готувала комбінований удар, який мали здійснити три потужні збройні формування на чолі з королем Яном Казиміром, Яремою Вишневецьким та литовським гетьманом Янушем Радзивілом.

Липень 1649 року. Облога польської армії під Збаражем.

Третій етап (серпень 1649 – червень 1651 рр.) – крах, внаслідок позиції Кримського ханства, спроб реалізації програми створення незалежної Української держави.

На початку серпня 1649 року Хмельницький оточив королівське військо під Зборовом. Становище поляків було катастрофічним, але підкуплені татари на чолі з ханом Іслам-Гіреєм змусили Хмельницького припинити бій і 8 серпня укласти з польським королем мирний договір (Зборівський трактат).

Головними пунктами його було встановлено:

- 40 тисяч козацького реєстру;
- козацька територія обіймала воєводства Київське, Чернігівське і Брацлавське;
- всі учасники повстання підлягали амністії;
- київський митрополит діставав місце у сенаті;
- питання про унію повинен був вирішити найближчий сейм;
- основна маса українських селян повинна була повернутися до свого попереднього стану.

Четвертий етап (червень 1651 – березень 1654 рр.) невдачі у боротьбі за збереження автономії козацької України у межах Речі Посполитої і пошук оптимального варіанту шляхом прийняття протекції московського царя чи турецького султана. Укладення Переяславського договору з Москвою про входження Української держави до складу Московського царства в основному на принципах федерації.

Червень 1651 року – битва біля м. Берестечко. Козацькі війська разом з татарами нараховували 150 тис. Чоловік, Польська армія – 150 тис. Чоловік., сильна артилерія і добре навчена кавалерія. Зрада татар призвела до поразки козаків.

18 вересня 1651 року було укладено Білоцерківський трактат. Чисельність реєстрових козаків знижувалася до 20 тисяч, а козацькою територією визнавалося лише Київське воєводство. Шляхта могла повернутися до своїх маєтків. Білоцерківський договір мав ще більш умовний характер, ніж Зборівський.

У 1652 році (січень) до російського царя послано Івана Іскру.

Сейм не затвердив Білоцерківський договір, що розв'язало руки Хмельницькому. 22 травня 1652 року під Батогом (Поділля) Хмельницький оточив польське військо (20 тис. чоловік) на чолі з М. Калиновським. Сам Калиновський, а також один з кращих воєначальників Польщі Пшіємський та багато інших знатних шляхтичів загинули в бою. Ця битва і перемога в ній Хмельницького порівнюється сучасниками з перемогою Ганнібала над римською армією під Каннами – зразком мужності бійців і таланту полководця.

Нова кам'янецька угода 1653 року була укладена на умовах Зборівського трактату (лише передбачених ним прав і свобод козаків), всі інші аспекти договору ігнорувались. Жванецька компанія виявилась катастрофічною для козаків, завдяки знову ж таки татарам.

1 жовтня 1653 року Земський собор у Москві вирішив прийняти Україну "під високу руку царя" і розпочати війну з Польщею. 8 січня 1654 року відбулася Переяславська рада. Україна вступила у договірні стосунки з Москвою як вільна і незалежна сторона. Його значення:

- договір засвідчував юридичну форму відокремлення й незалежності козацької України від Речі Посполитої;

- він служив правовим визнанням Росією внутрішньополітичного суверенітету Української держави;

- він відкривав перспективу в союзі з Москвою довести до переможного кінця війну з Річчю Посполитою й завершити об'єднання земель у кордонах національної держави;

- він виступав у свідомості національно-патріотичної еліти наступних поколінь за визнанням П. Орлика "найсильнішим і найнепереможнішим аргументом і доказом суверенності України",

Спектр пояснення Переяславо-Московського договору надзвичайно широкий, найпоширенішими є *п'ять* підходів:

- 1) (В. Сергієвич) "персональна унія" (незалежні держави, що мають власні уряди, визнають владу одного монарха);

- 2) (В. М'якотін і М. Ррушевський) "васальна залежність" України від Росії;

- 3) "автономія" України у складі Росії;

- 4) "возз'єднання" українського та російського народів;

- 5) "військовий союз" між Україною та Росією (В. Липинський).

П'ятий етап (березень 1654 – липень 1657 рр.) – боротьба уряду Б. Хмельницького за возз'єднання західного регіону України з козацькою республікою, спочатку (березень 1654 – травень 1656 рр.) в союзі з Москвою, а пізніше (червень 1656 – липень 1657 рр.) в коаліції із Швецією і Трансильванією та її невдача. Блискучі перемоги селянсько-козацького війська у 1648 році привели до повного розгрому польських збройних сил і ліквідації усієї адміністративно-політичної системи Речі Посполитої в Україні. Одним з найважливіших наслідків визвольної війни було масове покозачення селянства і міщанства. "Усе, що живе піднялося в козацтво" – відзначив Самовидець. Кріпосницькі порядки в Україні були істотно підірвані. 2 У процесі розгортання національно-визвольних змагань (1648 – 1657 рр.) у середовищі козацької еліти вперше в історії української суспільно-політичної думки були чітко сформульовані фундаментальні основи національної державної ідеї:

- право українського народу на створення власної держави в етнічних межах його проживання;

- незалежність і соборність Української держави;

- генетичний зв'язок козацької державності з Київською Руссю, спадкоємність кордонів, традицій та культури княжої доби.

Ці положення лягли в основу державотворчої діяльності Б. Хмельницького.

З початком визвольної війни почала формуватись українська національна державність. Її основні форми поступово склалися в Запорізькій Січі, а свого дальшого розвитку набули при гетьмані П. Сагайдачному. За часів його гетьманування устрій Запорізької Січі був частково поширений на "волость" або в "города", де розміщувалися козацькі полки. У ході війни з Польщею козацький державний устрій поширився на звільнену територію України і став основою нового державного будівництва. Формально найвищим органом була загальна рада всього війська. Однак скликалася вона дедалі рідше і її функції поступово почала

виконувати рада старшин, яку венеціанський посол в Україні називав “суворим сенатом” (А. Віміна).

Фактично уся вища адміністративно-політична, військова і судова влада належала гетьману, під час воєнних дій вона була необмеженою.

Керувати усіма справами гетьману допомагала генеральна військова старшина, яка крім вирішення військових завдань виконувала функції центрального апарату управління. До неї входили: писар, обозний, два осавули та два судді, хорунжий, бунчужний, підскарбій. Генеральна старшина фактично виконувала функції міністрів на чолі з генеральним писарем.

Уся звільнена територія України поділялася на полки/ сотні, які були адміністративно-територіальними одиницями. У 1648 році було 40 полків.

Межі козацької держави охоплювали землі трьох воєводств -Київського, Брацлавського і Чернігівського (від р. Случ на заході до російського кордону на сході та від басейну Прип'яті на півночі до степової смуги на півдні). Столиця – м. Чигирин. Офіційна назва держави – Військо Запорізьке.

У квітні 1657 року в Чигирині генеральна рада старшин визначила наступником В. Хмельницького на гетьманстві його сина Юрія, що свідчить про намір гетьмана перетворити цю інституцію у монархічну і зробити її спадковою у своєму роді.

Отже, це був період найбільшого політичного і воєнного піднесення України. Без сумніву, останні державотворчі акти Хмельницького могли зміцнити внутрішнє становище української держави, сконсолідувати навколо особи гетьмана усі стани тогочасного суспільства, які діяли розрізне, ставлячи часом понад усе корпоративні інтереси. Смерть Б. Хмельницького перервала консолідаційний процес і не дала скріпитись українській державності, здобутки якої були втрачені його наступниками на гетьманстві.

ЛЕКЦІЯ 6.

Україна у XVIII ст. Остаточна ліквідація царизмом її автономного устрою.

План.

1. Територіальний розподіл України.
2. Гетьманський уряд. Українська автономія.
3. Соціально-економічне життя України у гетьманський період.

Література:

1. Грушевський М. Ілюстрована історія України, К., 1990,-с.296-471
2. Дорошенко Д. Нариси історії України, Львів, 1991,- с.284-495
3. Яворницький Д. Історія запорізьких козаків, -Т.3.-К., 1991
4. Гуржій О.У., Ісаєвич Я.Д. та ін. Історія України: нове бачення. – Т.1.-К.,1995,- с.152-260
5. Крип'якевич І. Історія України, Львів, 1990,- с.183-257
6. Субтельний О. Україна: Історія. – с.115-182

Син Б. Хмельницького Юрій, якому підводилась важлива політична роль в утвердженні спадкового гетьманства на Україні не був такою яскравою і сильною особистістю, як його батько. Після смерті Б.Хмельницького, який своїм авторитетом і фактично необмеженою владою стримував різні складові нової правлячої верстви, і верхи тогочасного українського суспільства, і нижчі його верстви почали шукати насамперед царської протекції. В результаті влада гетьмана набувала половинчастого характеру і до певної міри зависала в повітрі. Російське самодержавство вміло використовувало відсутність консолідації, розпалювало ворожнечу між окремими верствами суспільства, послаблюючи тим самим новостворену українську державність, крок за кроком поглинаючи Україну, як незалежний політичний організм. У жовтні 1657 р. на козацькій раді було ухвалено передати гетьманську булаву І.Виговському, що означало зміцнення старшинсько-козацької і шляхетської олігархії в українській державі. Цим політичним силам протидіяла група козацької старшини на чолі з полтавським полковником Пушкарем, запорізьким кошовим Барабашем, які спиралися на незадоволені козацькі низи і найбідніші, або декласовані верстви тогочасного українського села (дейнеки, або “люди ніякі”).

Царський уряд удаючи з себе арбітра між обома сторонами, фактично підтримав опозиційних рух проти Виговського, сподіваючись змусити його дати згоду на введення російських гарнізонів в Чернігів, Ніжин, Переяслав тощо, евакуацію козацьких частин з Південної Білорусії і припинення зносин зі Швецією. Ці обставини підштовхнули Виговського до рішучих дій. У травні 1658 р. він розгромив війська Пушкаря і Барабаша під Полтавою. В цій битві загинуло 50 тис. українців. Царські війська відступили за московський кордон. Розрив з Москвою ставав неминучим.

16 вересня 1658 р. у Гадячі було укладено угоду України з Польщею і Литвою, яка дістала назву Гадяцької унії. Згідно з нею Річ Посполита мала перетворитися на федерацію трьох незалежних республік, об'єднаних лише спільно обраним королем. Україна в межах Київського, Чернігівського і Брацлавського воєводств ставала самостійною державою під назвою Князівства Руського. Найвища законодавча влада в ньому мала належати депутатам від усіх земель України. Виконавча влада зосереджувалась в руках виборного гетьмана, якого затверджував король. Велике князівство Руське одержувало свій судовий трибунал, свої фінанси, монету.

Кількість козацької армії мала становити 30 тис., до неї долучалось 10 тис. регулярного найманого війська. Мала бути скасована унія у всіх 3-х державах, православна церква, зрівняна у правах з римо-католицькою, а у спільному сенаті діставали місця православні митрополит і єпископ. Одним з пунктів угоди було заснування на Україні двох університетів, колегіумів, гімназій та інших шкіл. Вводилась свобода друку і слова навіть у справах релігійних.

Весною 1659 р. 100 тис. російська армія вирушила на Україну. Під Конотопом (29.06.1659) вона була повністю розгромлена українським військом.

Однак використати блискучий успіх Виговський не зміг. Проти нього утворилась сильна промосковська партія, яка добилася його усунення від влади і проголошення гетьманом Юрія Хмельницького (1659-1663). Нав'язані йому силою нові «Переяславські Статті» суттєво урізали автономію козацької держави.

В середовищі козацтва посилювався розбід, виникло ряд угруповань з різними політичними орієнтаціями. В такій ситуації почалися воєнні дії між Польщею і Росією, що фактично стало боротьбою двох держав за утвердження свого панування на Україні.

Після жорстоких боїв і нової поразки російських військ під Чудновом козацька Україна поділилась фактично на дві частини Правобережну і Лівобережну, кожна з яких мала свого власного гетьмана. Цей поділ був закріплений Андрусівським перемир'ям (1667р.) між Польщею і Росією, яке викликало загальне обурення на Україні. Саме в цей час надзвичайно складний період української історії (період руїни) на арені суспільно-політичного життя з'являється постать правобережного гетьмана Петра Дорошенка (1665-1676) визначного державного діяча. Він ще раз спробував з'єднати розірване тіло України в єдину державу. У своїх зносинах з царем Дорошенко висував пропозицію утвердження царського протекторату над всією Україною. Тим часом на Лівобережній Україні зростало незадоволення російським пануванням. Лівобережний гетьман Брюховецький, який ревно служив Москві, сподіваючись утримати свою владу, вирішив очолити антиросійський рух. Невдовзі почалося повстання, яке супроводжувалося розгромом російських залог на Лівобережжі. На початку літа 1668 р. Дорошенко вирушив на Лівобережжя і через якийсь час був проголошений гетьманом України обох боків Дніпра.

Знову Україна відновила свою цілісність і державність. Проте ненадовго...

І Росія і Польща занепокоєні зміцненням козацької державності, активно підтримували суперників Дорошенка. Це спонукало Дорошенка до більш тісних відносин з Туреччиною і сподівань з її допомогою відродити державну незалежність України.

Корсунська генеральна старшинська рада (березень 1669 р.) погоджується на офіційне прийняття турецького протекторату, хоча і відмовляється від принесення присяги турецькому султанові. На початку 70-х рр. Дорошенко на боці Туреччини проводить воєнні дії з Польщею на території Поділля. Союз з турками не сприяв популярності гетьмана. У вересні 1676 р. покинутий усіма своїми прихильниками, Дорошенко був змушений зректися влади на користь І.Самойловича, гетьмана Лівобережної України. Падіння гетьманства на Правобережжі стало завершальним актом Української національної революції.

Значення революції в історії України:

- привела до витворення національної держави;
- формувала національно-державну ідею;
- була могутнім імпульсом для розвитку національної свідомості;
- сформулювала нову політичну еліту, що захищала національні інтереси;
- зумовила закріплення за витвореною державою назви «Україна», й започаткувала зміну назви «Руський народ» на «Український народ»;
- істотно збагатила й зміцнила традиції боротьби як проти національно-релігійного, так і соціального гніту, пробудила волю народу до самоутвердження й самовираження у формі національної держави;
- протягом тривалого часу після її завершення козаки, селяни і міщани продовжували користуватися плодами соціально-економічних завоювань у роки революції;
- сприяла розвитку усної народної творчості, історичної науки (літописи), художньої літератури тощо.

Виснажений тривалими і надзвичайно жорстокими безперервними війнами народ був знесилений, як йому здавалося, у безперспективній боротьбі і будь-що хотів спокою. Як наслідок – Україна крок за кроком втрачала рештки своєї політичної автономії, народ переставав бути господарем на своїй землі. В результаті Бахчисарайського миру, миру

Москви з Туреччиною (1681) і укладання «Трактату про вічний мир» між Росією та Польщею (1686) Україна виявилась розділеною між сусідніми державами.

Кінець XVII – початок XVIII ст. характеризувався загостренням соціальних суперечностей в Україні, дальшим наступом російського царизму на автономію козацької держави. Згідно з Коломацькими статтями (1687р.) новому гетьману – І.Мазепі довелося погодитись на дальше звуження прерогатив своєї влади і політичних прав України. Було обмежено владу гетьмана у розпорядженні військовими землями, усуненні з посад генеральної старшини, обмежено право Війська Запорізького у справі виборів і скинення гетьмана, відхилено домагання надати гетьманській адміністрації права зносин з іноземними державами, фактично підтверджено обов'язок старшини доглядати за діяльністю гетьмана і доносити на нього.

Царське самодержавство ставило відверто асиміляторські завдання щодо українців «народ малоросійський всякими мерами и способами с великороссийским соединять и в неразрывное и крепкое согласие приводит супружеством и иным поведением».

Досвід багаторічної боротьби виробив у більшості козацької старшини переконання, що лише політична автономія у складі Російської держави створює реальний ґрунт для дальшого розвитку України й забезпечення її життєвих інтересів.

В цьому переконувало економічне і культурне піднесення Гетьманщини, яке було наслідком автономії, значною мірою утвердженої зусиллями Многогрішного і Самойловича. В новій гетьманській столиці – Батурині сподівались активною співучастю у воєнних акціях Росії прилучити Правобережжя, а також широкі степові простори над Чорним і Азовським морями.

Соціальна політика Мазепи свідчила про перемогу старшинської олігархії і здачу перед нею позицій гетьманської влади, яка в усьому солідаризувалася з новою українською аристократією. Під час свого перебування у Москві він зажадав від царя дозволу на здійснення перепису козаків з тим, щоб відділити козацький стан від «посполитих» і не допускати переходу селян у козацтво. У 1701 р. гетьманським універсалом офіційно було підтверджено панщинні обов'язки у два дні на тиждень. Однак ця регламентація не стала перешкодою дальшому зростанню класових протиріч.

Уніфікація всіх частин імперії, якої прагнув російський царизм, не залишила в ній місця для автономії України з її традиціями козацького демократизму і прагнення до незалежності.

Ця тенденція посилилася з початком Північної війни, яку почала Росія у 1700 р. прагнучи здобути узбережжя Балтійського моря. Україна виявилась втягнутою у війну, яка була чужою її інтересам і завдавала значних матеріальних і людських втрат. Уніфікаційна політика російського царизму спричинила усвідомлення Мазепою необхідності зміни свого ставлення до російського уряду і його політики щодо України. Гетьман був речником насамперед устремлень старшинських кіл, які рішуче вимагали захисту інтересів козацького стану, зазіхань з боку російського уряду на політичну автономію України. Керуючись цими загальними інтересами, Мазепа виступив на боці Карла XII.

24 жовтня 1708 р. козацькі полки гетьмана І.Мазепи з'єдналися з військом шведського короля Карла XII біля міста Макошина на правому березі Десни. 2 листопада 1708 р. за наказом Петра I царськими військами було зруйновано резиденцію І.Мазепи – місто Батурин. 14 травня 1709 р. царські війська взяли штурмом і зруйнували Запорізьку Січ.

27 червня 1709 р. відбулася Полтавська битва, яка завершилася поразкою шведів та козацьких полків. Перехід І.Мазепи та сторону шведів був використаний царизмом для повної ліквідації державності України.

Після укладання між Росією та Р.Посполитою «Вічного миру» центр політичного та культурного життя українських земель зосередився на Лівобережжі, яке українці називали Гетьманщиною, росіяни Малоросією. Тривалий час тут зберігалися певні елементи державності, створені в ході Української національної революції 1648 – 1676 рр. – виборність гетьмана та старшини, система місцевого управління, судочинство, козацьке військо тощо.

Початок XVIII ст. став переломним у житті Гетьманщини. Зазнали краху спроби І.Мазепи і П.Орлика зберегти козацьку автономію і відновити українську державність. За цих обставин розпочинається форсований наступ російського царату на права України.

Офіційна російська політика в українському питанні щодо ліквідації української автономії та інкорпорації цих земель до складу імперії пройшла кілька етапів.

I етап – (1708 – 1728 рр.) – форсований наступ на українську автономію.

Суть імперської політики знайшла чітке висловлення у листі князя Галичина до канцлера Головкина «Задля нашої безпеки в Україні треба насамперед посяти незгоду між полковниками і гетьманом. Не треба виконувати прохань гетьмана. Коли народ побачить, що гетьман уже не має такої влади, як Мазепа, то сподіваюсь, буде приходити з доносами...».

Здійснюється обмежена влада гетьмана та контроль за нею (гетьманську резиденцію перенесено до Глухова, ближче до російського кордону, біля гетьмана перебував російський резидент-наглядач); експлуатація демографічного потенціалу (1721р. будівництво Ладозького каналу – 10 тис. козаків, 30% загинуло, Дербентський похід – з 6790 козаків загинуло 5183 особи); культурні обмеження (1720р. заборона друкування книг, які різнилися б наріччям). Росіяни отримували на Україні великі землеволодіння.

29 квітня 1722 р. створено Малоросійську колегію, що ставала вищим судовим, контролюючим та наглядаючим органом в Україні.

II етап – (1728 – 1734 рр.) – повернення Україні частини її прав та вільностей.

1727 – 1734 рр. гетьмування Д.Апостола.

1727 р. – «Решительные пункты» (документ, що регулював відносини Гетьманщини з Росією).

III етап – (1734 – 1750 рр.) – посилення імперського тиску.

Вся повнота влади на Україні передавалась «Правлінню гетьманського уряду» на чолі з кн. О. Шаховським. Цей орган діяв у відповідності до наказу: «Недремным оком наблюдать за поступками тамошнего малороссийского народа».

Терор «Таємної канцелярії».

Україна стала основною базою для постачання російських військ матеріальними та людськими ресурсами під час російсько-турецької війни (1735 – 1739 рр.). Україна втратила 35 тис. осіб і 1,5 млн. крб. збитків.

IV етап – (1750 – 1764 рр.) – тимчасове уповільнення процесу російської експансії.

1750 – 1764 рр. гетьманування К.Розумовського. 1754 р. ліквідовується митний кордон між Гетьманщиною та Росією. 1761 р. Київ назавжди переходить під пряме імперське правління. Як сказав О.Субтельний: «Гетьманщина за Розумовського переживала «золоту осінь» своєї автономії».

V етап – (1764 – 1783 рр.) – остаточна ліквідація української автономії.

Після ліквідації гетьманства 1764 р. Румянцевим.

Взято курс на жорстку централізацію та русифікацію:

1765 р. – знищення полкової системи на Слобожанщині.

1775 р. – ліквідація Запорізької Січі.

1781 р. – ліквідація полкової системи на Гетьманщині, утворено намісництво.

1783 р. – юридично оформлене кріпацтво.

1785 р. – видано «Жалувану грамоту дворянству».

Внаслідок цих акцій було остаточно ліквідовано українську автономію.

Соціально-економічний розвиток українських земель.

Стрижнем тогочасної економіки було сільське господарство.

Старшинське землеволодіння існувало у двох формах: приватно-спадковій та тимчасово-умовній.

У 30-х роках XVIII ст. понад 35% оброблюваних земель Гетьманщини вже перебували у приватній власності старшини.

Збільшується земельна власність російських поміщиків: О. Меншиков (20 тис. господарств), Г. Потьомкін (42,2 тис. десятин).

З'являється мануфактурне виробництво. Ярмарки. Торги. Базари.

Характерними рисами соціально-економічного розвитку українських земель наприкінці XVII – XVIII ст. були:

- зростання великого феодалного землеволодіння;
- обезземелення селян, їх закріпачення;
- розбудова та відокремлення міст від сіл;
- поступальний розвиток селянських промислів і міського ремесла, на базі яких виникають мануфактури;
- збільшення товарності виробництва;
- зростання паростків капіталістичного укладу в економіці
- формування національного ринку.

Так Україна крок за кроком втрачала свої права, незалежність, свій устрій, церковну автокефалію, навіть своє ім'я, що його офіційно заступило «Малоросія». Хоча , при цьому і збереглася ідея незалежності, суверенності України, ця ідея не згасала і в найтяжчі часи, її успадкували діячі XIX ст., вона лягла підвалиною відродження України XX ст.

ЛЕКЦІЯ 7.

Українські землі у внутрішній політиці правлячих кіл Російської та Австрійської імперії у XIX столітті.

План.

1. Україна на початку 19 століття. Наростання кризових явищ у соціально-економічному розвитку і зародження капіталістичних (ринкових) відносин.
2. Західноукраїнські землі в першій половині 19 століття. Л.Кобилиця.
3. Кирило-Мефодіївське товариство.

Література:

1. Історія України: навчальний посібник – С.137-176.
2. Історія України: курс лекцій. - Т.1 - С.374-411, 441-513.
3. Історія України: нове бачення. – Т.1 – С.274-278, 288-293, 315-322.
4. Бойко О. Історія України. К., 1999. – С. 184-215.
5. Крип'якевич І.П. Історія України. С.253-266.
6. Субтельний О. Україна: Історія. С.296-331.
7. Жуковський А., Субтельний О. Нарис історії України. – Львів, 1992. – С. 59-70.

Від кінця 18 ст. До 1917 року українці перебували під владою чужих імперій. Східна Україна входила до Росії, а Західна Україна – до Австрії.

З ліквідацією політичної автономії Східної України наприкінці 18 ст. царський уряд посилив колоніальний наступ на її землях запровадженням державно-імперської політичної системи з її уніфікаційними методами управління, самодержавно-поліцейською владою. Вся українська територія, що входила до складу Росії, була зрештою поділена на три генерал-губернаторства і 9 губерній: Київську, Подільську, Волинську (Київське генерал-губернаторство); Харківську, Полтавську, Чернігівську (Малоросійське генерал-губернаторство); Катеринославську, Херсонську й Таврійську (Новоросійсько-Бессарабське генерал-губернаторство).

У губерніях, які поділялись на повіти, а повіти на стани, необмежену владу над усім населенням мали губернатори. Повіти очолювали царські справники, а стани – поліцейські пристави. Губернатори, як правило, були генералами. У 1837 році царський “наказ губернатора” проголосив їх повноважними “хазяями” губерній. Губернські правління перетворилися на виконавські канцелярії розпоряджень губернаторів, а самі губернатори одержали право контролю над діяльністю будь-якої установи та підприємства.

Важливою державною установою була Казенна палата. Вона відала збиранням з населення різноманітних державних податків, які йшли на зміцнення царського режиму. На початку 20 ст. у всіх губерніях заснували охоронні відділення (так звану охранку) для виявлення і покарання політичних противників царського самодержавства. Жорсткий кріпосницький гніт і національне гноблення ще більше посилювалось в період царювання Павла I і Олександра I. Важким тягарем на плечі українського населення лягло утримання 50-тисячної російської армії, розквартированої на Україні. Російську присутність на Україні забезпечували військо та адміністрація. У 1830-х р., за Миколи I (1825-1855) російська централізована адміністративна система охопила всю Східну Україну. Скасування Магдебурзького права у 1831 р. та “Литовського статуту” у 1840 р. поклато край неросійському судочинству, вибору урядовців та місцевої автономії в Україні. Навіть саму назву Україна практично перестали вживати: Лівобережну Україну називали Малоросією, Правобережну – Юго-Западним краєм, а Південну Україну – Новоросією. Серед української еліти, нащадків козацької старшини, все більше поширювалася малоросійська ментальність. Україна вважалася дещо відмінною, але органічною частиною імперії.

На українських землях, що були під владою Росії, проживало 8,2 млн. чол. Населення України впродовж 19 ст. зросло втричі, до 23,4 млн. чол.; і це відбувалося не лише за рахунок природного приросту, а й міграції сусідніх етносів.

Російський царизм усілякими пільгами й привілеями заохочував заселення українських земель представниками інших національностей, особливо найбільше заохочувалися росіяни, яким прищеплювалось усвідомлення належності до панівної державної нації та почуття нібито історично-правомірної їх зверхності над людьми інших національностей – фактично в'язнів царської тюрми народів, як називали тоді Російську імперію ті, хто боровся за її повалення.

Про колонізаторську національну політику царизму свідчить структура міського населення України. Наприкінці 19 ст. українці тут становили не більше третини. Найменше українців проживало у великих містах, в Одесі, наприклад, їх налічувалося не більше 6%, у Києві – 22%. Загалом у промисловості, на транспорті й у торгівлі тоді працювало тут лише трохи більше 9% українців. А серед вчених, митців, медичних працівників, церковних служителів їх було 0,5%.

Українська нація формувалася і розвивалася переважно як селянська. За даними перепису 1897 р. 84% населення України під владою російської імперії становили селяни.

Все населення України в 19 ст. поділялося за становою ознакою: дворянство, духовенство, міщани і селяни.

Наприкінці 19 ст. в результаті переселенських рухів в Україну і з України частка українців на їх рідній землі зменшилася з 90% до 80%.

Найбільший природний приріст серед національних меншин спостерігався у євреїв. Наприкінці 19 ст. євреї становили 8% від усього населення і 33% - міського населення України. На Правобережній Україні ці показники були ще вищими: відповідно 12,5 і 80%, тут була “смуга осілости євреїв”.

У першій половині 19 ст. в Україні відбувався складний процес розкладу феодално-кріпосницького ладу та розвитку капіталістичних відносин, що гальмувалися існуючою тоді в Росії та Австро – Угорщині кріпосницькою системою.

Так як сільське господарство було основним сектором економіки, то стан аграрних відносин значною мірою визначав динаміку всього суспільного розвитку. В аграрній сфері перебувало ядро феодално-кріпосницької системи.

Розвиток сільського господарства в 19 ст. визначала низка тенденцій.

У першій половині 19 ст. в аграрній сфері домінувало поміщицьке землеволодіння. В під-російських землях воно становило майже 75% усієї землі. Поміщицькі господарства деградували і занепадали, про що свідчить посилення експлуатації селян, низький рівень організації праці, технологічний застій, зниження прибутків тощо. Це підтверджує також і зростання заборгованості поміщиків державі, яка у першій половині 19 ст. становила понад 83 млн. крб.

Наприкінці 50-х рр. кожен четвертий поміщицький маєток був оформлений під заставу.

Основними групами населення на селі в дореформений період були поміщицькі та державні селяни (крім них існували ще незначна кількість удільних селян). Велику групу становили селяни і козаки, перетворені на військових поселенців. Безземельних і розорених селян поміщики переводили у розряд дворових, які постійно працювали на панському дворі. Поміщицькі селяни переважали у Східній Україні, Правобережній, а державні – на Лівобережній та Півдні України. Відробіткова, грошова та натуральна ренти були основними формами експлуатації. Незважаючи на те, що закон 1797 р. офіційно встановлював 3-денну панщину, на практиці вона становила 4-6 днів на тиждень.

Крім того селяни повинні були відробляти і додаткові повинності (будівельні дні) та сплачувати натуральний і грошовий оброк.

Державні селяни вважалися вільними. Вони поділялись на дві групи щодо своїх повинностей: ті, що платили оброк, і ті, що залишалися на, так званому, господарському становищі.

На сплату державних податків йшло майже 40% селянських прибутків. Основна маса селян не в змозі була сплачувати такі суми. Державні селяни розорялися, продавали своє майно, ставали наймитами.

У 1837 р. було створено міністерство державних маєтностей. Воно мало управляти державними селянами і підвищити їх податкову платоспроможність.

У 1839 р. був виданий закон про управління державними маєтностями. Він ліквідував оренду державних маєтків і перевів селян на грошовий оброк.

У 1847-1848 рр. царський уряд провів на Правобережжі інвентарну реформу. Вона обмежила панське свавілля і впорядкувала селянські повинності. Царський уряд хотів цим кроком повернути селянство на свій бік у боротьбі з польськими поміщиками, які брали участь у польському визвольному русі.

Селяни страждали ще й від прогресуючого процесу обезземелення, який підривав їхні господарства.

На ефективність сільськогосподарського виробництва суттєво впливали рутинний стан техніки та технологічно відстала традиційна система землеробства (у 1838 р. на 100 ревських душ припадало 2 плуги, система обробітку землі – трипілля, перелогова і комбінована).

Падіння врожайності. Ситуацію у сільському господарстві ускладнювали ще й неврожайні роки: від 1799 до 1856 у Східній Україні було 28 повсюдних і часткових неврожаїв.

Прогресуюче обезземелення, руйнація індивідуального господарства призвели до стихійних та організованих переселень селян у Саратовську та Астраханську губернії, на Кавказ, у Новоросійський край. У 1838 – 1852 рр. з Лівобережжя переселилося у ці райони 58,5 тис. осіб.

Перша половина 19 ст. – це час визрівання ринкових відносин в економіці України.

Про це свідчать такі процеси:

- 1) зростання товарності сільського господарства;
- 2) поглиблення спеціалізації окремих районів в сільськогосподарському виробництві;
- 3) розшарування поміщицьких господарств, які поступово почали набувати ринкового характеру (приклад, вівчарні заводи та ін. підприємства)

Деякі поміщики намагалися запровадити у своїх маєтках поліпшені засоби обробітку земель, застосовувати удосконалені плуги, молотарки та віялки. Значні ділянки земель відводились під посіви технічних культур і буряків, коноплі, тютюну та льону. Це вимагало поліпшеного обробітку землі та застосування добрив. Застосовується вільнонаймана праця.

Перші вільнонаймані сільськогосподарські робітники з'явилися на Півдні України.

На Україні дуже часто поміщики віддавали свої землі в оренду купцям, міщанам і заможним селянам. Такі господарства ставали високоприбутковими за рахунок використання найманої робочої сили та новітнього реманенту.

Пануюче на селах лихварство прискорювало процес розшарування селянства, вело до повного розорення бідняків.

У середині 30-х рр. 19 ст. в Україні відбувається промисловий переворот, який приводить до утворення фабрично-заводського виробництва. Мануфактури занепадають. На заводах широко запроваджується машинне обладнання. Провідне місце зайняла цукрова промисловість та інші переробні галузі. У той час в Україні було 160 суконних фабрик. Розвивається військова, металургійна, машинобудівна, вугільна галузі промисловості. У 1789 р. заснований ливарний завод у Херсоні, який відливав гармати та ядра для флоту. В Миколаєві та Херсоні були споруджені суднобудівні заводи.

Кількість промислових підприємств без винокурень в Україні зростає з 200 у 1793 р. до 649 у 1830 р. Збільшується і кількість зайнятих у промисловості робітників та обсяги виробленої продукції.

Підприємства з вільнонайманою працею у 1828 р. становили 46,2% усіх підприємств, на яких працювало 25,6% робітників.

Характерною рисою цього етапу був уповільнений промисловий розвиток, причиною чого було збереження феодально-кріпосницької системи.

Незважаючи на це, процес кількісного зростання промислових підприємств продовжувався. Від 1825 до 1861 року їхня кількість (без гуралень) зростає в 3,6 рази.

В основі промислового перевороту лежав технічний переворот, суть якого полягала в заміні ручної праці машинною (паровий двигун та ін.).

Нові машини та технології вимагали якісно нової робочої сили.

Частка вільнонайманої праці продовжує неухильно зростати: якщо у 1825 р. вона становила 25%, то у 1861 р. – вже майже 74%.

Підприємства переважно будуються у містах, а їх власниками вже стають купці, міщани та багаті селяни. Поступово формується спеціалізація районів на виробництві певної промислової продукції.

Вироблену продукцію продавали на ярмарках і базарах.

Мережа транспортних шляхів в Україні була погано розвинута. Основну роль відігравав чумацький промисел.

Найбільшим портом України була Одеса. З 1817 в Одеському порту встановили вільну безмитну торгівлю.

Отже, розвиток сільського господарства українських земель у складі Російської імперії у першій половині 19 ст. визначали такі тенденції:

- домінування в аграрній сфері поміщицького землеволодіння, яке перебувало у кризовому стані;
- посилення експлуатації селянства, його майнова диференціація;
- застосовування застарілих способів і засобів ведення господарства;
- поява в аграрному секторі надлишків робочої сили;
- поступова руйнація натурального господарства та розвиток підприємництва.

Динаміка розвитку промислової сфери цієї доби визначаються сумарною дією низки процесів:

- бурхливе зростання кількості промислових підприємств;
- промисловим переворотом, запровадженням нової техніки та технології;
- поступовим витісненням кріпосницької мануфактури капіталістичною фабрикою;
- збільшенням ролі вільнонайманої праці;
- виникненням нових галузей промисловості;
- поступовим переміщенням промислових підприємств з сіл у міста;
- формування спеціалізації районів на виробництві певної промислової продукції.

2. Національне відродження в Україні. Кирило-Мефодіївське товариство. Сучасні історики виділяють у розвитку національних рухів Східної Європи три етапи, які умовно можна назвати фольклорно-етнографічним (збирання спадщини) (1780-1840рр.); 2-й: культурно-просвітницьким (організаційний етап) (1840-1900рр.); 3-й: політичний (з середини 1890-х рр.. - початку 1900-х років).

Перший етап почався з шукання українського історичного минулого, інтересу до проблеми автономії Гетьманщини, до питань етнографії України. Йшов процес становлення нової української літератури.

Змістом другого культурницького етапу є розвиток наукових історичних і філологічних досліджень, пошук і видання історичних документів і матеріалів, поява наукових періодичних видань (“Основа”, “Киевская старина”), культурно-просвітніх організацій (громад). Царська політика що до українства в цей період коливалася між періодами толерантності (1850 - 1863 рр., 1880-ті і 1890-ті рр.) і періодами обмежень та репресій (1863 - 1870-ті рр.).

Третій політичний етап характеризується тим, що в цей період була сформована ідея української нації, створена цілісна наукова схема історії України, в цей час зароджуються українські організації і, зокрема, політичні партії, які ставили за мету культурну й політичну автономію України у складі федеративної Російської держави.

Наприкінці 18 ст. - початку 19 ст. в Україні розпочинається національно-культурне відродження. Суть цього процесу полягає у відновленні різних сфер (національної, духовної, культурної, мовної тощо) буття народу після його занепаду.

Переломним моментом у розвитку української мови та літератури була публікація у 1798 році поеми “Енеїда” І. Котляревського написаною звичайною на той час народною мовою. Ця подія започаткувала народження нової (сучасної) класичної літератури.

Велике значення для пробудження національної самосвідомості мали наукові праці Михайла Максимовича та Ізмаїла Срезневського, професорів Київського та Харківського університетів. Незважаючи на свої досягнення у національній літературі та науці, українська інтелігенція початку 19 ст. далі розглядала Україну та український народ з регіональної точки зору, будучи переконана, що українськими сюжетами збагачує загальноросійську культуру. Однак, відомі й винятки, наприклад, написана у 10-х рр. 19 ст. “Історія Русів”, що була пройнята глибоким патріотизмом і прагненням до державної самостійності українського народу. “Історія Русів” вийшла друком у 1846 р. (Бодяньський), а до цього поширювалась в рукописі.

Сприяла національному відродженню і 4-ри томна праця Д. Бантиш-Каменського “Історія Малої Росії” (1822р. Москва). На початку 19 ст. з'явилася і перша ластівка українського мовознавства - друкована граматика української мови – “Граматика малорусского наречия” (1818р.) О. Павловського.

1823 р. вийшов у світ словник української мови, складений І. Войцеховичем.

У 1840 р. було видано збірку поезій Т. Шевченка “Кобзар”, яка продемонструвала світу широкий спектр лексичних, семантичних та фразеологічних можливостей української мови.

Російський царизм посилює антиукраїнську політику. Російська мова стає пануючою на Україні. Посилюється політичний нагляд за Україною з боку Третього відділу власної його Імператорської Величності Канцелярії та Корпусу жандармів. Царизм вдається до насильницьких методів щодо церковних громад інших християнських віросповідань, у 1839 р. уніатів проголосили православними.

В економіці і торгівлі України панівне місце займають росіяни. Власниками заводів і фабрик в Україні було 44,6% росіян, 28,7% - українців, 17,4% - євреїв.

Міністром народної освіти Російської імперії графом С. Уваровим в 30-х рр. була висунута ідея про те, що процвітання російської держави лежить через зміцнення трьох принципово важливих суспільних основ - самодержавства, православ'я, народності. А гасло “народність” означало не що інше як посилення процесу русифікації та новий наступ на права національних меншин.

У середині 19 ст. Київ, замість офіційно визначеної йому ролі центру русифікаторської політики царизму, став центром загальнополітичного українського національного руху.

На початку 40-х рр. у Києві група студентів та молодих професорів створили таємний гурток. Основна мета: боротьба проти кріпацтва та національне визволення українського народу. Серед членів гуртка були історик М. Костомаров (професор Київського університету), П. Куліш (талановитий етнограф, видатний письменник), М. Гулак-Артемівський (займався історією права), М. Маркевич (етнограф), В. Білозерський (вчитель). Моральним авторитетом цього гуртка став Т. Шевченко, який у 1847р. дістав посаду викладача малювання при Київському університеті.

Наприкінці 1845р. гурток київської молоді оформився в таємне товариство - братство святого Кирила та Мефодія. Його мета - об'єднання слов'янських народів в одну федеративну державу на принципах добровільності та виборності. Для цього треба скасувати кріпосне право і ввести республіку. Кількість постійних членів - 12 осіб. Керівники - М. Костомаров, М. Гулак, В. Білозерський. Інші члени: П. Куліш, О. Маркевич, Г. Андрузький, О. Навроцький, Д. Пильчиков, І. Посяда, М. Савич, О. Тулуб. У роботі товариства активну участь брав Т. Шевченко.

Програмні документи склали М. Костомаров та В. Білозерський. Вони мали назви: “Статут Слов'янського Суспільства св. Кирила та Мефодія”, “Книга буття українського народу” (“Закон божий”), “Записки”.

Братство ставило своїм завданням перебудову суспільства на засадах християнства і прагнуло ліквідації кріпацтва, поширення освіти й об'єднання всіх слов'янських народів в одну федерацію, в якій кожний народ зберігав би свою внутрішню свободу. Україна мала мати провідну роль зі столицею у Києві.

Братчики виробивши компромісну концепцію суспільних перетворень, суттєво розходились у питаннях про шляхи їх реалізації. Розбіжності у поглядах були значними: від ліберально-поміркового реформізму (В. Білозерський, М. Костомаров, П. Куліш) - до революційних форм і методів (Г. Андрузький, М. Гулак, Т. Шевченко).

Основна діяльність братчиків - просвітницька. Вони видавали книги та журнали, створювали у селах школи для народу, збирали гроші на культурні потреби. На початку квітня 1847 р. за доносом провокатора студента О. Петрова товариство було викрите і розгромлене.

Значення Кирило-Мефодіївського товариства полягає в тому, що то була перша спроба української інтелігенції перейти до політичної боротьби. Братство вперше розробило широку політичну програму національно-визвольного руху, яка стала прикладом для його наступників.

Отже, соціально-економічний розвиток українських земель у складі Російської та Австро-Угорської імперій в першій половині 19 ст. позначався двома суперечливими, але взаємопов'язаними суспільними явищами, кризи занепаду, проте все ж певного домінування старих феодальних відносин та структур, які дедалі більше гальмували розвиток суспільства, і зародження, становлення та формування у межах феодалізму нових капіталістичних відносин.

Наприкінці 18 - на початку 19 ст. в Україні розгорнувся процес національно-культурного відродження. Кардинальні зрушення в історичній науці, літературі, розвитку мови стали своєрідним підґрунтям пробудження у народу національної свідомості, сприяли усвідомленню ним своєї самобутності і необхідності відстоювати свої права.

Поява та діяльність Кирило-Мефодіївського товариства поклато початок політичному етапу боротьби за національний розвиток України. Кирило-мефодіївці зуміли сформулювати основні постулати українського національного відродження, визначити форми і методи досягнення поставленої мети.

ЛЕКЦІЯ 8.

Суспільно-політичний розвиток українських земель у XIX ст.

План.

1. Суспільно – політичне життя в Україні в 2 половині 19-ст.
2. Скасування кріпосного права та буржуазні реформи 60-70-х років.

Література :

1. Історія України: Навчальний посібник. – С.137-176.
2. Історія України: Курс лекцій – Т.1.-С.374,411,441-513.
3. Історія України: нове бачення. –Т.1. –С.274-278,288-293,315-322.
4. Бойко О. Історія України – С.216-237,248-273.
5. Крип'якевич І. Історія України.-С.253-266.
6. Субтельний О. Україна :історія,-С.296-331.
7. Жуковський О., Субтельний О.Історія України.-Львів,1992.-С.59-70.

Суспільні рухи.

Перша половина 19 ст. це період визрівання глибокої суспільно-політичної кризи у Російській імперії, складовою частиною якої були українські землі.

Ця криза викликала виникнення суспільних рухів, які намагалися знайти вихід із скрутного становища.

Посилення експлуатації селянства в умовах занепаду феодально-кріпосницької системи викликало протидію у пригнічених народних мас. Залежно від обставин ця протидія набувала різних пасивних і активних форм.

У 1803 р. на Правобережній Україні відбулися масові виступи селян 24 сіл і містечок Черкаського повіту Київської губернії. За неповними даними, в Україні від 1795 до 1825 року відбулося понад 100 виступів кріпосних селян.

Вони всі були приречені на поразку через незначну кількість учасників, неорганізованість, стихійність, локальність дій та ін.

У 1829 році розпочалося повстання у Шебелинській слободі на Слобожанщині. Селяни виступили проти надв'язуваного їм статусу військових поселенців.

В 1830-1831 рр. у зв'язку з польським повстанням відбулись виступи селян на Київщині.

1832-1833 рр. - селянські заворушення на Харківщині, Херсонщині, Чернігівщині були викликані голодом.

Під час Кримської війни виникає нова форма селянського руху – “Київська козаччина”. Приводом до його появи став царський маніфест 29 січня 1855 року про створення державного ополчення. “Київська козаччина” стала наймасовішим селянським рухом першої половини 19 ст. Він охопив понад 400 сіл, 180 тис. осіб.

У 1856 році розгортається новий масовий рух - “Похід у Таврію за волею” селян Катеринославщини та Херсонщини. В ньому взяли участь 75 тис. осіб.

Головним центром селянського руху проти кріпосницьких порядків та національного гніту у 20-30 роки стало Поділля, де протягом 23 років активно діяли повстанські загони під проводом У.Кармелюка.

Протягом 1826-1847 рр. відбулося 250 селянських виступів, а в 1849-1854 рр. – 104.

У 19 ст. починає зароджуватись в Україні організована політична опозиція проти російського самодержавства. Свідченням тому є виникнення в українських землях масонських лож, членами їх були ліберальна еліта. Перша масонська організація на Україні виникла в 1742 році у селі Вишнівці на Волині. Широкому розповсюдженню масонства на Україні посприяли Велика Французька революція, поширення ідей просвітництва та європейського стилю життя, війна 1812 року тощо.

Наприкінці 18 - на початку 19 ст. масонські “майстерні” існували в Києві, Львові, Одесі, Житомирі, Харкові, Полтаві, Дубно та інших містах.

В 1817 р. у Харкові з'являється майстерня “Вмираючий сфінкс”, у 1818 р. в Одесі починає діяти “Понт Евксінський”, у Києві – “З'єднання слов'ян”, у Полтаві – “Любов до істини”.

Царський уряд 1822 р. видав указ про заборону всіх таємних організацій та гуртків, насамперед масонських лож. Хоча це рішення не припинило діяльність масонського руху. Загалом масонський рух в Україні був значно слабшим, ніж у Європі. Він не став консолідуючим центром.

Незабаром у Росії з'являються декабристські організації: 1816р. – “Союз порятунку” (Петербург), 1818р. – “Союз благоденства” (Москва). Їх метою було введення конституційного представницького правління, ліквідація самодержавства, скасування кріпосного права, підготовка військового перевороту. Київ був центром зустрічей “Союзу благоденства”. В 1821 р. “Союз благоденства”, в результаті боротьби між поміркованими та радикальними членами, саморозпускається.

Члени Тульчинської управи “Союз благоденства” на своєму засіданні в березні 1821р. вирішили утворити нову таємну організацію – “Південне товариство”. Її лідером став П. Пестель, а до її складу ввійшли В. Волконський, О. Борятинський, Сергій та Матвій Муравйови-Апостоли та ін. Невдовзі восени 1822 р. у Петербурзі виникло “Північне товариство” на чолі з Микитою Муравйовим, який написав програмний документ “Конституція”. Програмний документ “Південного товариства” – “Руська правда”.

“Південне товариство” було радикальнішим за своєю програмою: кріпосне право скасовувалось. Встановлювалась республіка з однопалатним парламентом. Зберігалась приватна власність на землю, але половина її вважалась громадською. Всі громадяни отримували особисту свободу та право рівності перед законом. Загальне виборче право для чоловіків (з 20 р.). “Південне товариство” мало три управи (Тульчинську, Васильківську, Кам'янецьку) і налічувало у своїх лавах 101 особу.

У 1823 р. в Новограді – Волинському було створено третє таємне товариство під назвою “Товариство об'єднаних Слов'ян”. Його очолили брати А. і П. Борисови та Ю.Люблінський. До цього товариства входили переважно молоді старшини місцевих полків і нараховувало воно близько 60 осіб. Активними членами були І.Горбачовський, Я.Драгоманов, О.Тютчев та ін. Основними програмними документами були “Правила об'єднаних слов'ян” та “Книга об'єднаних слов'ян”. В них пропагувалась ідея боротьби за визволення. Члени товариства відзначались своїм демократизмом. Їх мета: встановити федерацію всіх слов'янських республік від Білого до Адріатичного моря і від Балтійського до Чорного. У 1825 р. товариство увійшло до складу “Південного товариства”.

Декабристи були обмежені у поглядах на національні проблеми Російської імперії. Їх діяльність не мала українського національного характеру.

Вирішення українського питання декабристи бачили по-різному. Так, Муравйов передбачав створити на території України дві автономії: Українську (столиця Харків) і Чорноморську (столиця Київ). Пестель стояв на позиціях єдиної і неподільної централізованої держави з можливим встановленням диктатури. Брати Борисови мріяли про федерацію слов'янських республік.

Невдача петербурзького повстання (1(14) грудня 1825 р.) примусила керівництво декабристського руху в Україні прискорити свій виступ, до якого вони також були не готові. 13 грудня було заарештовано Пестеля, керівництво перейшло до Муравйова-Апостола. З 29 грудня по 3 січня 1826 р. тривало повстання Чернігівського полку. Помилкою повстанців було те, що вони не пішли відразу на Київ, а вичікували 3 дні, шукаючи спільників, і не знайшли їх. Повсталі захопили м. Васильків, але потім були розгромлені регулярними частинами біля селища Устинівка та Ковалівка Васильківського повіту.

Головні причини невдачі декабристського руху в Україні: вузькість, замкнутість, ізолюваність Це була організація в основному дворянської верхівки. Широкі народні маси були ізолювані від їхнього руху, пропаганда серед мас не велася.

Повстання декабристів мало, однак, велике значення для подальшого руху, пробудження наступних поколінь українців для боротьби проти національного гніту і кріпосництва.

Повстання декабристів знаменувало собою початок відкритої збройної боротьби в Україні проти російського царизму. Т.Шевченко високо оцінив подвиг декабристів в Україні.

У листопаді 1830 р. українські землі знову опинились в центрі революційних подій – спалахнуло національно-визвольне повстання поляків проти режиму Російської імперії. Вересень 1831 р. – царські війська під командуванням генерала Паскевича взяли Варшаву і придушили повстання.

Отже, суспільний рух в першій половині 19 ст. розгортався у руслі боротьби за соціальне та національне визволення.

Нові капіталістичні відносини, що зародились в кінці XVIII – I-й половині XIX ст. наполегливо вимагали ліквідації кріпосного прав, яке стало гальмом дальшого економічного розвитку.

Ще більш поглибила ці протиріччя Кримська війна (1853-1856рр), яку Росія програла, незважаючи на гігантські людські і матеріальні ресурси імперії, не змогла подолати новітню техніку та технології передових європейських держав Англії та Франції. Це змусило передову частину російських правлячих кіл замислитись над розробкою та впровадженням реформаційного курсу, спрямованого на модернізацію економіки держави.

3 січня 1861 року цар Олександр II видав маніфест про скасування кріпосного права та “Загальне положення про селян, звільнених від кріпосної залежності”. За цими документами селяни ставали особисто вільними, але за поміщиками залишалось право власності на землю. В ході аграрної реформи територія України ділилася на регіони за специфікою проведення:

1. Общинне землеволодіння (губернії Новоросійського краю) ;
2. Подвірне землекористування (Лівобережна Україна);

Велике поміщицьке землеволодіння зберігалось.

Селяни отримали економічні права: купувати нерухомість, займатися торгівлею і промислами, заводити фабрики.

Однак селянство залишалось нижчим станом у державі з обмеженим правом пересування.

Внаслідок реформи селяни на півдні і сході втратили до 30% своїх наділів. На Правобережжі уряд збільшив селянські наділи на 20% з метою привернути селян на свою сторону.

220 тис. українських селян взагалі залишились без землі, а близько 100 тис. мали наділ до 1 десятини і 1600 тис. – від однієї до трьох десятин. В цілому ж 94% колишніх поміщицьких селян одержали наділи менше 5 десятин, що було нижче норми середнього прожиткового мінімуму.

Протягом 49 років селяни повинні були виплатити викупні платежі.. На Правобережжі викупну плату зменшили до 20%. Селяни України мали сплатити 382 млн. карбованців викупних платежів, тоді як ринкова вартість цієї землі становила 128 млн. карбованців

Впроваджувалась система селянського управління: сільські громади об'єднувались у волості, встановлювалась кругова порука за сплату податків.

Наслідки реформ:

1. Відбулись корінні зміни у розподілі земельної власності;
2. Товарно-грошові відносини ставали домінуючими у господарствах поміщиків та заможних селян;
3. Чіткішою стає спеціалізація окремих районів України;
4. Застосовуються різні методи використання землі: оренду, ведення власного господарства;
5. Підвищується врожайність сільськогосподарських культур внаслідок використання машин, вільнонайманої праці, поліпшення структури посівів.

Серйозні зміни в економічному житті поставили на порядок денний проблему реформування адміністративного управління. У 1864 р було створено виборні органи влади у

масштабах губерній та повітів – земські установи. На Лівобережній Україні створено 6 губерньських і 60 повітових земських управ. На Правобережжі земське самоврядування було запроваджено у 1911 р. Органи самоврядування у земських управах: губерньські земські збори. Виконавчі органи – губерньські та повітові земські управи. Вибори відбувалися за майновим цензом по трьох куріях на три роки.

Земства займалися питаннями господарського та культурного характеру, в тому числі будівництвом шляхів місцевого значення, охорони здоров'я, освіти, збирали статистичні дані тощо.

Контроль за діяльністю земств здійснювали губернатор і міністр внутрішніх справ, які мали право вето на будь-яке рішення земств.

За судовою реформою 1864р. проголошувалася незалежність суду від адміністрації: суддів призначав уряд, і зняти їх з посади міг тільки суд. Запроваджувався загальностановий суд, тобто єдиний для всього населення. На судові засідання допускались представники преси і публіки. Утверджувалась змагальна система: обвинувачення підтримував прокурор, захист – адвокат (присяжний повірений). Встановлено кілька судових інстанцій: мировий суд, окружний суд, судова палата (Київська, Одеська, Харківська). Касаційні функції виконував сенат.

Військова реформа (1864-1883 рр.), яка здійснювалася 19 років, мала на меті створити сучасне боєздатне військо. Рекрутчина замінювалася загальною військовою повинністю з 21 року, термін військової служби скорочувався до 6-7 років. Заборонені тілесні покарання тощо. Дворянство, духовенство звільнялось від служби.

У 1864 році почали реформу освіти. За “Положенням про початкові народні училища” запроваджено єдину систему початкової освіти. Створювались класичні чоловічі і жіночі гімназії. Право вступати до університету мали лише випускники класичних гімназій. Випускники реальних училищ мали право вступу до вищої технічної школи. Випускники жіночої гімназії прав на вступ не мали. Та все ж освіта, в тому числі університетська, зробилася доступнішою. Для дорослих відкривалися курси по неділях (недільні школи).

1860-1864 рр. було реформовано фінансову систему. Управління грошовим господарством стало централізованим.

1865 р. здійснено реформу цензури. Створено спеціальні органи цензури.

У 1870р проведена міська реформа. В усіх містах України створювались міські думи. Вибори проводились по майновому цензу. Виконавчий орган думи – міська управа на чолі якої стояв голова. Міські управи відали господарством міста.

Реформи 60-70 – рр. були обмеженими, непослідовними і половинчастими.

Провівши реформи, російський царизм тим самим заклав основи громадянського суспільства, але при цьому не зробив останнього кроку – не створив відповідної новим реаліям політичної надбудови – не проголосив конституції і не скликав парламенту.

Та все ж реформи прискорили перебудову життя Російської імперії на нових капіталістичних засадах. Внаслідок їх відбулися суттєві зміни і в економічному, політичному та культурному розвитку України. Розвивалася промисловість, торгівля, зростали міста і міське населення, сільське населення залучалось у промисловість.

Темпи розвитку капіталізму на Україні у пореформений період були надзвичайно високими. Держава відігравала надзвичайно важливу роль у проведенні індустріалізації, оскільки внутрішній ринок імперії був надто вузьким, буржуазія слабкою і не вистачало приватного капіталу для її здійснення. Швидким темпами йшло будівництво залізниць, яке досягло на Україні у 1900 р. 8417 км (у 1865 – 19км). Перша залізниця прокладена у 1866-1871 рр між Одесою та Балтою для вивозу зерна. Це сприяло втягненню різних регіонів у ринковий обіг, зростанню промисловості, рухомості населення, розширенню внутрішнього ринку.

Реформа 1861р. дала сильний поштовх розвитку капіталізму в сільському господарстві, який руйнував становий характер землеволодіння й перетворював землю на товар. З 1863 по 1902р. у ринковий обіг увійшло понад 25 млн. десятин приватновласницької землі, насамперед дворянської. І все ж поміщицьке землеволодіння залишалось суттєвим фактором

в аграрних відносинах. Відбулись суттєві соціальні зрушення в українському селі, поглиблення соціальної деформації в середовищі селянства зростання сільської буржуазії з одного боку, і з другого – сільськогосподарського пролетаріату (на 1900р. – близько 1млн чол.).

Народницький рух

У 60-х роках XIX століття формується нова течія революційного руху під назвою народники. До неї входять передова молодь та представники різночинської інтелігенції. Після Валувєвського указу 1863 року частина молоді української інтелігенції (Стефанович, С. Перовська та інші) вступили у російські революційні організації народників. Їм була властива віра в самобутній розвиток Росії, оскільки вона найближча, на їх думку, до соціалістичного суспільства. Основу нового суспільства вони вбачали у сільській общині.

Відомі три етапи народницького руху:

1. (1859-1861рр.) – проходив під гаслом “ходіння в народ”;
2. (1870-і роки) – пропагандистська робота серед населення, масове “ходіння в народ” (з 1874р.);
3. (1880-і роки) – політична боротьба з елементами терору.

Восени 1873 року у Києві виникає народницький рух бунтарського напрямку під назвою “Київська комуна”. Народницькі угруповання існували також і в інших містах (Одеса, Харків, Житомир, Чернігів, Полтава, Миколаїв).

Своїї мети ходінням в народ народники не досягли. Їм не вдалось зрозуміти потреби селян. Розпочалися арешти і на кінець 1874 року “Київська комуна” перестала існувати.

Поступово народники відходять від бунтарсько-анархічних поглядів і переходять на позиції політичної боротьби з самодержавством. Наприкінці 70-х років народницький рух розколовся на дві течії – помірковану і радикальну. Уособленням поміркованої течії став “Чорний переділ” – народницька організація, яка займалась пропагандою і робила ставку на мирне вростання народників у народну масу. Радикальний напрям представляли у цей час “Народна воля”, яка робила ставку на терор.

У 80-х роках відбувається занепад народницького руху.

Соціал-демократичний рух.

Розчарування частини народників у ставці на революційній потенціал селянства призводить наприкінці XIX століття до поширення ідеології марксизму, що стала базою формування соціал-демократичної течії суспільно-політичного руху. Марксизм у Росії здобув набагато більшу популярність, ніж на Заході. Причиною цього було те, що марксизм певною мірою продовжував ідеї народницького соціалізму і традиційну тактику народників.

Першими пропагандистами нового вчення в українських землях ще на початку 70-х років стали економіст М.Зібер та С.Подолинський. незабаром у 80-90-х роках у Катеринославі, Києві, Одесі та Харкові виникають нелегальні марксистські гуртки, які займаються агітацією та пропагандою серед робітників.

1897р. – створено “Союз боротьби за визволення робітничого класу” у Києві та Катеринославі, а пізніше і в інших містах.

У 1898р. у Мінську відбувся I з’їзд Російської соціал-демократичної партії. Серед дев’яти його делегатів четверо (Н. Вигдорчик, Б. Ейдельман, К. Петрусевич, П. Тучапський) представляли соціал-демократів України.

Ліберальний рух.

Формування ліберального руху в Україні відбувалося на рубежі 70-80-х років, на основі земської ліберальної опозиції.

В основу суспільного розвитку ліберали поклали ідею побудови економіки за законами вільного ринку, конкуренції. Ідеальною формою державного правління ліберали вважали конституційну монархію. В основу своїх форм і методів боротьби вони поклали тактику пошуку компромісу з урядом.

Опору ліберального руху були земства. Найвпливовішою була група земців Чернігівщини – І. Петрункевич, І. Шраг, О. Ліндфорс.

Ліберальний рух завдяки вузькій соціальній базі так і не зміг перетворитися на потужну опозиційну силу.

Національний рух.

Лібералізація політичного режиму в Російській імперії після смерті Миколи I в 1855 році призвела до активізації українського національного руху. У Петербурзі (1859р.) та Києві (1860-1861рр.) нова генерація українських активістів, здебільшого студентів та колишніх братчиків, організували культурно-освітні товариства, так звані “громади”. Їх метою було сприяння розвитку народної освіти, свободі літературного слова, поширенню національної ідеї, формуванню національної свідомості.

Петербурзька громада на чолі з В. Білозерським, П. Кулішем, М. Костомаровим та Т. Шевченком у 1861-1862 роках видавала перший в імперії український часопис “Основа”. Наприкінці 60-х років громади виникли у Полтаві, Чернігові, Харкові, Одесі. За народницьку позицію та орієнтацію на національні традиції членів громад називали “українофілами”.

Найвпливовішою в українських землях у цей час була Київська громада, що утворилася на основі таємного гуртка хлопоманів. Її лідерами були представники нової хвилі української інтелігенції – В. Антонович, Т. Рильський, А. Свидницький, П. Житецький. Вони вирішили зблизитися з селянством, щоб відстоювати його соціальні інтереси і виховувати свідомі патріотичні почуття.

Головним ідеологом Київської громади був В. Антонович – випускник медичного, а потім – і історико-філологічного факультетів Київського університету, археолог, етнограф, археограф. З його іменем пов’язані створення і діяльність не лише громади, де гуртувались українські патріотичні сили, а й часопису “Киевская старина”, історичного товариства Нестора-літописця і газети української інтелігенції “Труд”. Він доклав зусиль і до становлення української археології як науки; плідно працював як дослідник українсько-польських відносин, козацтва (“Дослідження про козацтво за актами з 1500 по 1648 (1863)), соціальних стосунків в Україні (“Дослідження про гайдамацтво за актами 1700-1788” (1876), “Монографії з історії Західної і Південно-західної Росії” (1885) та ні.).

В 1863-1880 рр. працював головним редактором Тимчасової комісії для розгляду давніх актів у Києві. Особисто підготував 9 томів “Архива Юго-Западной России”, де опублікував понад 2 тис першоджерел.

З 1878 року – професор руської історії Київського університету.

Після поразки польського повстання 1863-1864 років Російською імперією прокотилася хвиля репресій проти українського національного руху. Про що свідчить сумнозвісний циркуляр міністра Валуєва в 1863 році, що заборонив видання українською мовою шкільних та релігійних видань (заборона не стосувалась лише творів художньої літератури).

Діяльність громад було призупинено, деякі з українських діячів потрапили під арешт. Але через 10 років національно-визвольний рух знову відродився. Активними учасниками його в 70-х роках були такі прогресивні діячі української культури як композитор М. Лисенко, драматург М. Старицький, письменник І. Рудченко, вчений М. Драгоманов та багато інших.

Український рух знову очолює В. Антонович. у Києві було засновано Стару Громаду. Вона розвинула свою культурну діяльність і в 1873 році взяла під свою опіку “Південно-Західний відділ Російського географічного товариства”, який опублікував низку важливих українознавчих матеріалів.

У 1875 році громада придбала газету “Київський телеграф” і перетворила її у свій друкований орган.

Характерним для київських громадівців було поєднання національної та соціальної ідеї.

Про них говорили, що вони носять в одній кишені “Кобзар” Шевченка, а в іншій – “Капітал” Маркса. Найпоплідніше намагався поєднати соціалізм зі справою українського національного визволення один з лідерів Київської громади М. Драгоманов (1841-1895рр.).

Громадівці у 1873 році сформували свою політичну програму, в основі якої лежала вимога перетворення Росії на федерацію і надання широкої автономії Україні.

Проте розгортанню діяльності громад перешкоджали постійні переслідування царської влади. У 1875 році змушені були виїхати за кордон Драгоманов, Зібер, Подолинський. Підписаний Олександром II у 1876 році Емський указ заборонив видання будь-яких книг українською мовою, а також завезення української літератури з-за кордону. Південно-Західний відділ Російського географічного товариства було закрито, припинився вихід газети “Київський телеграф”. У подальшому громади діяли нелегально.

Після виїзду провідних діячів Київської громади за кордон, у 1878-1882 роках М.Драгоманов у журналі “ Громада”, який виходив у Швейцарії, намагався узагальнити погляди громадівців і викласти програму українського руху. В основі запропонованої ним альтернатив лежали: демократизм, федералізм, європеїзм, культурництво, еволюційність.

Отже, представники різних суспільно-політичних течій та рухів у II-й половині XIX століття висунули широкий спектр альтернатив майбутнього суспільного розвитку та виробили різні форми та методи досягнення поставленої мети. Характерним є те, що загальноросійський рух був орієнтований на боротьбу за соціальне визволення, а український головний акцент робив на національне визволення. Незважаючи на те, що різні групи і організації різних політичних спрямувань були малочисельні, неорганізовані, слабо зв’язані з масами, вони все ж відіграли помітну роль у житті суспільства, оскільки були осередком майбутніх масових рухів.

ЛЕКЦІЯ 9.

Розвиток капіталістичних відносин в Україні на поч. ХХ ст. Активізація громадсько-політичного і національного життя.

План.

1. Соціально-політичний і національний рух в Україні.
2. Революційні події в Україні у 1905-1907 рр.
3. Економічний розвиток українських земель напередодні Першої світової війни.
4. Україна в роки Першої світової війни.

Література:

1. Бойко О. Історія України. –К., 1999-с.273-277.
2. Історія України : Курс лекцій.-К., 1992.-Т.2.-с. 68-78, 115-196.
3. Історія України : Навчальний посібник, -К., 1997.-с.147-243.
4. Полонська-Василенко Н. Історія України. –Т.2.-с. 441-455.
5. Субтельний О. Україна : історія.-К.-1991.-с.296-300.
6. Історія Українського війська.-5-е вид. – К., 1995.-Т.2.
7. Гунчак Т. Україна : перша половина ХХ ст. :Нарис політичної історії.-К., 1993.-с. 63-78.

1. Індустріалізація на початку ХХ ст. в розвинених країнах світу – США, Франція, Великобританія, Німеччина – призвела до структурних зрушень в національних господарствах. Ґрунтом індустріалізації була технічна революція, що ознаменувала впровадження у виробництво наукових винаходів, змінами в техніці та технології, енергетичній базі економіки. Пара була витіснена електрикою. Почалася електрифікація виробництва, транспорту, побуту. За динамікою промислового розвитку склалося три типи промислового розвитку країн: американський – з відносно високими, німецький – з середніми, англійський – з найнижчими темпами розвитку промислового виробництва.

На початку ХХ ст. відбулися зміни в структурі товарообміну – зросло значення фабрикантів у експорті всіх європейських країн, США та Японії. Перше місце займала Великобританія – 77,9% всього експорту в 1913 р., потім Франція – 60,8%, Німеччина – 58,7%.

Характерною ознакою зовнішньоекономічних відносин був імпорту сировини з колоніальних країн.

Істотним чинником розвитку світового господарства стала інтернаціоналізація господарського життя.

Реформи другої половини ХІХ ст. в Росії не були завершені і зумовили появу і загострення багатьох проблем і соціальних конфліктів.

Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. утворюються військово-політичні союзи: Антанта (1892-1907 рр.) – Росія, Франція, Англія і Троїстий союз (1882-1915) – Німеччина, Австро-Угорщина, Італія, а потім Болгарія, Туреччина.

Загострення протиріч на Далекому Сході призвели до російсько-японської війни 1904-1905 рр. і перерозподілу сфер впливу в Китаї. Поразка російського самодержавства у цій війні прискорила соціальний вибух.

Характерні риси промислового розвитку українських земель у складі Росії на початку ХХ ст.:

І. Концентрація виробництва, утворення монополій.

П'ять найбільших південних металургійних заводів (Юзовський, Дніпровський, Олександрівський, Петровський, Донецько-Юр'ївський) виробляли приблизно 25% загальноросійського чавуну. На великих підприємствах (понад 500 чол.) в Україні працювало понад 44% усіх робітників.

Концентрація виробництва підготувала ґрунт для процесу монополізації, виникають синдикати "Продвагон" (1901), "Продамет" (1902), "Трубопродажа" (1902), "Гвоздь" (1903), "Продуголь" (1904) контролював 75% видобутку кам'яного вугілля у Донецькому басейні.

2. Спеціалізація районів України.

Донбас – центр вугільної промисловості, Нікопольський басейн – марганцевої, Кривий Ріг – залізорудної, Правобережжя і Лівобережжя – цукрової. В цілому Україна – сільськогосподарський район російської імперії.

3. Вплив іноземного капіталу.

Понад 25% усіх іноземних капіталів, вкладених у промисловість Російської імперії на початку ХХ ст., припадало на Україну. У вугільній промисловості іноземцям належало 63% основного капіталу, в металургії – 90%. Формою проникнення іноземного капіталу в українську промисловість, організацією фінансового та монополістичного капіталу були акціонерні компанії.

4. Нерівномірність розвитку українських регіонів на початку ХХ ст.

В кінці ХІХ ст. – на початку ХХ ст. на українських землях з'являються нелегальні політичні організації: Братство Тарасівців (1891-1898), Загальна Українська Безпартійна Демократична Організація (1897-1904) під проводом Володимира Антоновича, Революційна Українська Партія (РУП) (1900-1905), Українська Соціалістична Партія (1900-1903), Українська Народна Партія (1902-1907), Українська Демократична Партія (1904-1905), Українська Радикальна Партія (1903-1905).

Революція 1905-1907 рр. спричинила нові суспільно-політичні явища і тенденції, які вплинули на розвиток України на початок ХХ ст.:

1. Переплетіння та взаємовплив робітничого, селянського та національно-визвольного рухів.
2. Виникнення крупномасштабних народних виступів, фіксація у свідомості народних мас ефективності та результативності натиску на самодержавство.
3. Посилення настроїв нестабільності та хитань у селянстві та армії,
4. Суттєве розширення, внаслідок проголошення царського маніфесту 17 жовтня 1905 р., рамок легальної політичної та культурної діяльності, її поживлення та урізноманітнення.
5. Активізація процесу масової самоорганізації суспільства (утворення політичних партій, рад, профспілок та інших суспільних організацій).
6. Поява у опозиційних сил легального офіційного каналу, впливу на владу – думської трибуни.

Революція 1905 р. дала поштовх для розвитку українського національного руху. Було дозволено видавати україномовну літературу, організувати культурні товариства та установи. З'явилися численні українські видавництва, культурні товариства "Просвіта", музичні і театральні групи. У 1908 р. знову почалися репресії проти українського національного руху.

9 листопада. 1906-1911 рр. – юридичне оформлення і проведення аграрних реформ П.А.Столипіна.

Завдання:

1. Підняти ефективність сільськогосподарського виробництва, підвищити товарність селянського господарства.
2. Зміцнити соціальну опору самодержавства на селі, зруйнувавши селянську общину і створивши власника-селянина.
3. Вирішити проблему аграрного перенаселення.

Основні напрямки реформи:

1. Руйнування селянської общини, яка відіграла значну роль в масових селянських виступах 1905-1907 рр.
2. Дозвіл селянину отримувати землю у приватну власність (хутір чи відруб).
3. Переселення селян у малозаселені райони Сибіру, Середньої Азії, Північного Кавказу.
4. Надання селянам позики для купівлі землі через Селянський поземельний банк.

Приватне селянське землеволодіння закріпило 48% селян на Правобережжі і 42% – на Півдні.

Промислове піднесення 1910-1913 рр. було зумовлене посиленням капіталізації села, зростаючим попитом на сільськогосподарську техніку у зв'язку з проведенням столипінської реформи.

Жодна із війн у світовій історії не обходилась без жертв і розрух. Перша світова війна стала для Європи першим жахливим досвідом сучасного ведення військових дій. Про катастрофічні масштаби цього конфлікту свідчать хоча б окремо взяті статистичні дані: 38 з 59 держав світу, з населення земної кулі, які раніше чи пізніше взяли участь у війні мобілізували 65 млн. солдат, з яких 10 млн. загинуло 20 млн. було поранено. Жертви серед цивільного населення були майже такими ж. Війна набрала не лише масового характеру, але й тотального.

З метою перерозподілу світу оформились два угруповання Четверний (спочатку троїстий) союз (Німеччина, Австро-Угорщина, Туреччина, Болгарія) та Антанта (Англія, Франція, Росія до яких пізніше приєднались Італія, США, Японія та деякі інші держави).

Серед основних суперечностей, що викликали перманенту напругу та конфлікти, були стосунки між Росією та Австро-Угорщиною, Росією та Німеччиною. І вже через своє особливе геополітичне становище Україна з неминучістю потрапляла у сферу першочергових інтересів у ворогуючих коаліцій, ставала одним із епіцентрів майбутнього військового протиборства.

На момент вибуху світової війни українські землі продовжували бути поділені між двома найбільшими імперіями Російською та Австро-Угорською. І обидві імперії не приховували своїх давніх задумів – територіального розширення, передусім за рахунок українських земель.

Росія планувала силою зброї довести «споконвічність» своїх прав на Галичину і Прикарпатську Україну. Австро-Угорщина, природно, не збиралася не лише поступатися жодною із етнічних українських територій – Східна Галичина, Буковина, Закарпаття (Карпатська Русь) але і мріяла про те щоб захопити всі західноукраїнські землі. Не відходили в минуле, висунуті, ще наприкінці 19 ст. плани реалізації під зверхністю Німеччини Германського союзу, згідно яких в сфері життєвих інтересів останнього потрапляла Україна. Навіть сили, що лише розраховували на відродження в ході війни польської державності, й ті, без застереження включали до майбутнього утворення галицькі та західноукраїнські землі як «історично польські».

На приєднання до себе українських земель Бессарабії й частини Буковини за сприятливого розвитку військового конфлікту сподівалася Румунія. Після вступу у війну Туреччини розроблявся план захоплення Північного Причорномор'я і встановлення турецького контролю за акваторією всього Чорного моря.

Посилена увага до українського питання пояснювалася не лише далекосяжними планами територіальних надбань, але й стратегічними розрахунками на ближчу перспективу – майбутні військові суперники прагнули підірвати потенціал, могутність противної сторони через свідоме провокування у її стані сепаратистських рухів.

Як виявиться врешті-решт, український фактор, українське питання стануть вагомою причиною розвалу в ході війни обох імперій Романових і Габсбургів, приведуть до логічної появи на геополітичній карті світу української держави.

19 липня (1 серпня) 1914 р. державний кордон між Росією і Австро-Угорщиною перетворився на лінію фронту. А розкраяна навпіл Україна мала стати не просто одним із плацдармів кровопролитних спустошливих боїв, але й місцем, де реалізовувались стратегічні напрямки світового конфлікту. І так уже судилося долею, що реалізовувались значною мірою за участю українців, які змушені були стріляти один одного, нищити своїх етнічних братів, їх добро за чужі анексіоністські інтереси. Трагізм ситуації примножувався тим, що питома вага українського «гарматного м'яса» у російській та австрійській арміях була дуже значною. Так, в Росії на 1917 р. з 15,5 млн. чол. мобілізованих на війну, 4,5 млн. склали українці, у австрійців – 250 тис.

На підтримку віденському уряду з перших днів війни висловився «Український січовий союз», заснований ще в 1912 р.

Ним було сформовано вперше в новітній історії українські військові частини – добровільний легіон (полк) Українських січових стрільців, у кількості 2500 вояків, хоча бажаних було набагато більше (28 тис.).

Спочатку командиром призначено ректора приватної гімназії з Рогатина М. Галушинського, а потім командиром було призначено Г. Коссака.

Політична еліта українства розбилась на 3 основні табори.

Більшість діячів українських партій і організацій виступили на підтримку воєнних зусиль царського уряду «за російську орієнтацію». Лідери Товариства Українських Поступовців (ТУП), ліберали Д. Дорошенко, А. Вязков, А. Ніковський, увійшли до створених повсюдно відділень Всеросійського Союзу земств і міст. Так чинили і інші члени УСДРП та «Спілки». Всеросійський Союз земств і міст створювався з метою посилення оборонного потенціалу Російської імперії. С. Петлюра закликав українців виконати «свій обов'язок громадян Росії».

Значна частина українських соціал-демократів за участю В. Винниченка займала антивоєнні позиції під гаслами «Геть війну! Хай живе автономія України!».

Виявилась орієнтація і на «німецький штик», вона знаходилась у латентному стані. Розраховувалось на те, що німецький імперіалізм – експлуататор культурний і розумний.

Третій табір політично-активного українства дотримувався своєї власної орієнтації, з опорою на власну націю, на власний народ. Таких поглядів, за оцінкою В. Винниченка, дотримувались переважно соціалістичні течії, однак, до певної міри.

Частина членів УСДРП на чолі з А. Жуком та В. Дорошенком, блокуючись із колишніми «спілками» М. Меленевським (Баском) та О. Скоропис-Йолтуховським обрала пронимецьку орієнтацію. Разом з Д. Донцовим, М. Залізником та іншими діячами українського руху вони створили 14 серпня 1914 р. у Львові «Союз визволення України» (СВУ) як позапартійне об'єднання. СВУ виступав за перемогу у війні кайзерівської Німеччини.

В результаті розгрому Росії СВУ сподівався домогтися державної самостійності України у формі конституційної монархії з демократичним політичним внутрішнім устроєм, однопалатною законодавчою системою, громадянськими мовними і релігійними свободами, самостійною українською церквою.

Союз не виключав можливості залишення у складі Австро-Угорщини частини етнічних українських територій на правах автономного краю (коронного краю).

В аналогічних тонах було витримано і Маніфест Головної Української Ради, утвореної з представників всіх політичних партій Галичини 3 серпня 1914 р.

СВУ самочинно взяв на себе репрезентацію інтересів Великої України перед зарубіжним світом. «Послами» відбули: до Берліна – О. Скоропис-Йолтуховський, Стамбула – М. Меленевський, Софії – М. Ганкевич, Риму – Семенів, Швеції та Норвегії – О. Назарук, Швейцарії – П. Чикаленко.

Робота серед військовополонених українців була одним з найважливіших завдань СВУ. Йому вдалося з часом сконцентрувати значні маси українців у окремих таборах Фрайштадт і Дуна-Сердетель (Австро-Угорщина), біля 30 тис., а також Раштадт, Зальцведель, Вецляр (Німеччина) – більше 50 тис.

До діяльності СВУ явно неприхильно поставились лідери національно-визвольного руху у Великій Україні, зокрема М. Грушевський. Не виправдались і надії на серйозну державну підтримку у країнах Четверного союзу. Уряди Австро-Угорщини і Німеччини зрештою публічно відмежувались від СВУ. Відень схилився до пропольської орієнтації.

Невелика група членів УСДРП на чолі з Л. Юркевичем (Рибалка) з початку імперіалістичної війни зайняла осібну (центристську) позицію, спробували відмежуватись від русофілів із «Української життя», так і від германофілів із СВУ. Вони започаткували у Женеві видання газети «Боротьба», відстоювали ідею «інтернаціонального соціалізму».

2. Початок війни на українських теренах для російської армії був вдалим. Вона зайняла частину Буковини, захопила Східну Галичину, вступила в Карпати. На початку березня 1915 р. було взято фортецю Перемишль («Зрада українців»). Із завойованих територій Галичини і Буковини було створено 4 губернії (Львівська, Перемишльська, Тернопільська, Чернівецька), їх об'єднали у військово-генерал-губернаторство на чолі з чорносотенцем графом О. Бобринським, який заходився «роzpеченим залізом» викорінювати «мазепинство», обертати місцеве населення на «настоящих русских».

Спиралючись на москвофільські елементи, створений у Києві «Карпато-русский освободительный комитет» здійснював рішучі дії щодо явних і удаваних австрофілів, а відтак і українства в цілому. «Карпато-русский освободительный комитет» 29 липня 1914 р. видав відозву, в якій закликав галицьких українців зустрічати російську армію з церковними процесіями, а тих, що служать в австрійській армії – переходити до російської.

Ще раніше штаб верховного головнокомандуючого видав брошуру 14 липня 1914 р. капітана Наркевича для російських старшин під заголовком «Современная Галичина, Этнографическое и культурно-политическое состояние еї, в связи с национально-общественными настроениями». Ця брошура представляла український рух як нікчемну штучну інтригу української інтелігенції, яку підтримувала Австрійська влада. Російські офіцери отримували дану брошуру йдучи на галицький фронт, щоб вони могли відрізнити «мазепинців» від «русских». При чому було зазначено, що брошура ця є секретним документом.

Сьогодні брошура – бібліографічна рідкість. На щастя, вона не загубилася, а виринула у Канаді аж 1963 р. в праці Д. Солов'я «Винищення українства – основна мета Росії у війні 1914 р.».

Наслідків кампанії з таким ідеологічним забезпеченням чекати довго не довелося.

У перші ж дні війни царською адміністрацією були закриті газета «Рада», місячники «Літературно-науковий вісник» і «Українська хата» та популярний тижневик «Село». Редактора «Української хати» Павла Богацького було вислано до Східного Сибіру. Погром українського культурного життя був не випадковим. Доказом може слугувати такий факт, коли українська делегація на початку війни звернулася до міністра закордонних справ С. Сазонова зі скаргою з приводу заборони української преси, той відповів, що саме тепер настав слушний час покласти кінець українському рухові.

Після розправи із пресою російських українців російські націоналісти пішли у наступ на українське політичне і національне життя в Галичині. На захоплених територіях оперативно почали закривати українські часописи, книгарні, школи, костьоли, установи. Замість них відкривались російські видання, установи, учбові заклади, навіть православні церкви. Українських діячів, які не встигли втекти у глиб Австрії, силоміць вивозили до Росії. Особливу увагу було звернено на Українську греко-католицьку церкву, яка вважалася осередком «мазепинства». Уже в перші дні після захоплення Галичини було вислано 34 греко-католицьких священники, серед них і митрополит А. Шептицького. Згодом їх кількість досягла сотень. В той же час російське духовенство під проводом фанатичних єпископів Антонія та Євлогія заходилося силоміць наvertати населення у православ'я.

Почалася масова депортація підозрюваних у будь-яких «гріхах» місцевих жителів. Лише через Київ протягом кількох тижнів «прослідували» на схід понад 12 тис. галичан і інших жителів з прифронтової смуги.

Російський націоналізм святкував свій тріумф у Галичині (Д. Дорошенко). Після падіння Перемишля (взято в полон 117 тис. вояків) російська армія заволоділа значною частиною Карпат і йшла на Краків. Кінцевою метою було заволодіння Угорщиною, відділити її від Австрії.

Становище Росії в Галичині здавалось настільки твердим, що на початку квітня 1915 р. приїхав до Львова Микола II, якого урочисто там зустрічали.

Але успіхи Росії в 1914 р. та на початку 1915р. надто дорого коштували їй. За перший рік війни вона втратила 82% старшин – убитих і поранених, і 64% солдатів. Не вистачало рушниць, гармат, набоїв. Так, замість потрібних 7 тис. набоїв на кожну гармату було виготовлено 900 тобто у 18 разів менше.

В результаті контрнаступу австро-німецьких військ, розпочатого між Горлицею та Тарновим 18 квітня 1915 р. більша частина втраченої у 1914 р території вже в травні – червні була повернута, а в липні – вся Галичина, і значна частина Волині перейшла до їх рук. Німецька армія під час контрнаступу вперше застосувала так званий «гураганний вогонь» На російський фронт німці стягнули 200 важких гармат, проти яких російська армія могла поставити тільки 4. На «гураганний вогонь» – 700 тис. набоїв за кілька годин вона відповідала 5-10 пострілами з кожної гармати.

Ця поразка мала величезне значення для подальшого перебігу війни і для України. Вона викликала деморалізацію в російській армії – перший сигнал майбутньої революції.

Відхід російської армії від Карпат ніс нову катастрофу для населення Галичини. Зокрема було зруйновано і пограбовано ряд українських установ, серед них Наукове товариство ім. Шевченка у Львові і Музей Народного Дому, з якого вивезли найцінніші речі. Відступаючи, російські війська взяли заручниками 700 провідних українських діячів. З ними евакуювались в глиб Росії і тисячі русофілів та тих, хто протягом кількох останніх місяців з різних причин співпрацював з російською адміністрацією, і кому могли інкримінувати анти-австрійські настрої і дії.

Приклади масового терору, який чинили росіяни, ми знаходимо у Н. Полонської-Василенко, яка подає таку жахливу картину тих днів. «У зв'язку з відступом російського війська на схід, виселяли людей з Холмщини, Волині, Поділля. Села палили, щоб залишити ворогові пустелю. Люди йшли з малими дітьми, із злидним майном, гнали худобу, для якої не було фуражу, і вона дохла на дорозі. Коли валка доходила до залізничної станції, людей напхом садовили до вагону і днями-тижнями везли за Урал, до Пермі тощо. Коли нарешті відкривали вагон, то були випадки, що знаходили там самі трупи. Так, у 20 ст.. Україна зазнала того ж лиха, що перенесла у 1670-х рр. під час «великого згону». До жаху руїни приєднались наші тифу, червінки, які косили «виселенців».

Новий прихід в Галичину і інші західноукраїнські землі австрійців, німців, поновлення польської адміністрації, їх прагнення якомога швидше викоренити все, пов'язане із російськими впливами, вилилось у нові репресії проти українства.

На початку травня 1915р. Головна Українська Рада у Відні реорганізувалась у Загальну Українську Раду, завданням якої було стати найвищою репрезентацією українського народу під час війни. Головою президії Загальної Української Ради обрали К. Левицького.

Загальна Українська Рада 12 травня 1915р. видала програмну декларацію, якою спробувала декларувати необхідність завоювання незалежності «російською Україною» і запровадження автономії для Східної Галичини та Буковини. Але Рада незабаром саморозпустилася на знак протесту проти схилення офіційного Відня у бік поляків. Надалі інтереси українства відстоювала українська парламентська репрезентація (український клуб віденського парламенту) на чолі з Е. Петрушевичем.

Після відчутних невдач і величезних територіальних втрат саме українських земель у 1915 р. самовпевненість царського уряду дещо згасла.

З осені 1915р. почалася евакуація міст Правобережної України, що стало причиною поширення паніки серед населення. Нечуваний розгром російської армії значно вплинув на внутрішню ситуацію в Росії. Зокрема, знову стала можливою спокійна розмова з російськими політичними діячами. Дійшло до того, що російська поміркована преса почала писати про ганебну політику уряду в Галичині, а П. Мілюков, провідний член Російської конституційно-демократичної партії, з думської трибуни назвав цю політику «Європейським скандалом».

Війна затягувалася. Фронти стояли майже без змін. У травні 1916р. знову на вимогу союзників, російські війська південно-західного фронту під проводом генерала А. Брусилова, завдали австрійцям тяжких поразок і зайняли широку смугу Галичини та Волині. Цей наступ для російського фронту дав небагато.

Два роки війни коштували Російській імперії дуже дорого: убитих було 1,5 млн. чоловік, поранили біля 4 млн., полонених понад 2 млн.

Незважаючи на зріст військового постачання, армія втратила дух.

Йде постійне зростання цін, пересічно у 2 рази.

Поволі економіка почала занепадати. Залізниці не справлялися з перевезеннями, у промислових центрах не вистачало продуктів, знизилась продуктивність праці, бо кваліфікованих робітників замінили жінки, підлітки, військовополонені. Почалися перебої у праці цукроварень, млинів.

У сільському господарстві не вистачало чоловіків, коней, реманенту.

1916-й рік позначився рядом страйків та заворушень, що відбувалися під гаслом «Геть з війною».

Кривава війна, без перспектив, із фронтами які стояли непорушно, втомила всіх. Непопулярний вищий провід викликав незадоволення у Державній Думі, серед війська, у запіллі. Постійна зміна міністрів підривала до них довір'я. Всеволод при царському дворі Г. Распутіна, людини з темним минулим компрометувало монархію.

Отже: війна принесла українським землям руйнацію господарства, гальмування поступального розвитку, деформацію структури виробництва, посилення залежності від іноземного капіталу. У Галичині за роки воєнного лихоліття було зруйновано понад 1,5 тис. промислових споруд, 40% господарських та житлових будинків. Навіть стратегічно важлива нафтова промисловість зменшила виробництво на 1/3. На Буковині у цей час поголів'я коней та свиней зменшилася на 60%, овець – на 47%. Не набагато краща була ситуація і в Наддніпрянській Україні. Якщо в 1913 р. тут функціонувало 3381 підприємство, то 1915 р. – лише 2849. На 1917р. з 4 млн. селянських господарств 1,8 млн. дворів були без коней. У цей час в селах залишилося лише 38,7% працездатних чоловіків. Зросла залежність господарства від іноземного капіталу. В 1916 - 1917 рр. 74% іноземних вкладів у розвиток кам'яновугільної промисловості Російської імперії було зроблено у підприємства Донбасу.

Війна перетворила українські землі на об'єкт експансії, арену воєнних дій, а їхніх жителів – на учасників братовбивчого протистояння. Крім того, війна зумовила й інші негативні тенденції та процеси у суспільному розвитку цих земель: розкол національного руху, зведення нанівець легальних можливостей політичної та культурної діяльності, придушення опозиційних сил, застосування імперськими державними органами репресивних акцій, руйнацію народного господарства, деформацію структури виробництва, посилення залежності від іноземного капіталу.

Тогочасна українська еліта, яка групувалася в товаристві українських поступовців (ТУП) і навколо нього, все дедалі гучніше подавала свій голос проти війни, що принесла стільки нещастя українському народу, за корінний переустрій Росії, розв'язання в ній національного питання «Ми українські поступовці – говорилося у декларації Ради ТУП «Наша платформа» (грудень 1916 р.) - ... боролись ми і боротимемось за демократичну автономію України, гарантовану також й федерацією рівноправних народів...». Подібні погляди поділяли і поширювали шляхом пропаганди й інші українські організації. Разом з цими організаціями виникали і осередки, що відстоювали принципи незалежності України (Катеринославський Ініціативний комітет Українського самостійного союзу(1915 р.)).

Національно-визвольний рух в Україні поєднувався з іншими проявами суспільного протесту, що неухильно зростали на фоні поглиблення економічної кризи, зростання бідувань народних мас.

З року в рік піднімалася хвиля непокори, заворушень, страйків (у 1915 р. відбулася в Україні 113 страйків, в яких взяло участь 48 тис. робітників, в 1916 р. відповідно – 280 і 193 тис. робітників).

Посилюється антивоєнні, антиурядові настрої і в солдатському середовищі, в тому числі і серед військовослужбовців Південно-західного та Румунського фронтів і залог, дислокованих в Україні.

Національно-визвольна боротьба, суспільний рух в Україні могутнім потоком влився в єдине русло загальноросійської боротьби проти самодержавства. Боротьба ця віщувала невідворотні грандіозні потрясіння уже в недалекому майбутньому

ЛЕКЦІЯ 10.

Українська національно - демократична революція 1917-1920 рр.

План.

1. Україна після лютневої революції. Виникнення органів влади.
2. Діяльність Центральної Ради (весна 1917-лютий 1918рр.)
3. Брестський мир і Україна. Українська держава за гетьмана П. Скоропадського.
4. Національно-визвольний рух в Західній Україні. Утворення ЗУНР.
5. Директорія та її політика. Акт злуки.

Література:

1. Бойко О. Історія України. – с.280-324.
2. Історія України: Курс лекцій. – К., 1992.- Т.2.-с.68-78Ю, 115-196.
3. Історія України: Навчальний посібник. – К.,1997.- с.147-243.
4. Субтельний О. Україна: Історія. – К.,1991.-с.310-332.
5. Історія українського війська – 5-те вид. – К.,1995.-Т.ІІ.

Лютнева революція звела з історичної арени російське самодержавство. В Росії утворилося переплетіння двох влад. Одну з них уособлював Тимчасовий уряд, сформований з ліберальних депутатів Державної думи. Політичним суперником була Петроградська Рада робітничих і солдатських депутатів, обрана революційними робітниками і солдатами. 1 березня Петроградська Рада видала наказ № 1, який запроваджував виборні комітети у військових частинах, що стали всевладними у вирішенні всіх політичних і повсякденних питань в армії.

На місцях владу Тимчасового уряду представляли губернські, повітові і міські комісари, а також виборні об'єднані комітети громадських організацій. Поряд з ними повсюди виникали Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів, в яких були представлені соціалістичні партії.

В Україні на звістку про повалення самодержавства розпочався могутній український національний рух 3-4(17) березня 1917р. за ініціативою ТУП було засновано загальноукраїнську громадсько-політичну організацію – Центральну раду, до якої з часом влилися представники численних українських політичних партій, різних гуртків, громад тощо. Головою ЦР було обрано М.Грушевського.

ЦР стала єдиним представницьким органом парламентського типу, навколо якого відбувалось згуртування всіх українців різних ідейних переконань. 19-21.04.1917р. відбувся Український Національний конгрес, який поповнив ЦР. Було створено Виконавчий комітет ради (згодом – Мала Рада) на чолі з М.Грушевським, заступники – С.Єфремов та В.Винниченко, який став своєрідним урядом на Україні. Головною політичною вимогою Конгресу була боротьба за досягнення автономії України у складі федеративної демократичної Росії (на цьому стояла більшість).

Процес національного відродження охопив також армію. Перший український полк був сформований на початку 1917р., а вже на жовтень були створені десятки українських частин (бл.3 млн. чоловік). Ініціатором українського військового руху був М.Міхновський.

18.05. та 10.06.1917р. проходили I і II українські військові з'їзди, які посилили процес творення українських військових частин і виявились могутньою підтримкою політичній діяльності ЦР.

10(23) червня 1917р. ЦР видала свій I Універсал, який фактично проголошував самочинне втілення в життя автономії України – “однині самі будемо творити наше життя”. Було створено уряд – Генеральний секретаріат 15(29) червня на чолі з Винниченком.

Після переговорів з урядовою делегацією Росії і шаленої кампанії тиску ЦР фактично відступила від свого наміру негайно здійснити автономію, про що сповістила у своєму II Універсалі (3(16) липня 1917р.). Тимчасовий уряд визнавав юрисдикцію Генерального секретаріату лише в межах Київської, Волинської, Подільської, Чернігівської і Полтавської губерній. Це було початком зневіри народних мас у ЦР, від якої чекали більш рішучих кроків у здійсненні автономії і інших питань.

Основними політичними партіями, які діяли на Україні між лютим і жовтнем 1917 р. були: УСДРП – лідери В. Винниченко, Д. Антонович, М. Порш, С. Петлюра; УПСР – лідери М. Ковалевський, М. Грушевський, П. Христюк, В. Залізняк, М. Шраг; УРДП, з червня – УПСФ – лідери С. Єфремов, А. Ніковський, Д. Дорошенко, О. Лотоцький; УПСС – П. Макаренко, М. Андрієвський, І. Луценко – ставила завдання утворення незалежної Української республіки; УПХД, що стояла на позиції українського монархізму.

На Україні після липневих подій сформувалися три основні політичні сили:

1. Сили Тимчасового уряду.
2. Центральна рада.
3. Радикальні елементи Рад на чолі з більшовиками.

Важливою підтримкою національно-визвольної боротьби було утворення вільного козацтва на Україні. На осінь 1917р. нараховувалось 60 тис. козаків.

4-5 липня у Києві відбувся збройний виступ полку ім. Полуботка. Згідно з домовленостями ЦР вводила до складу Ради і Генерального Секретаріату 30% представників національних меншин, а 16.06.1917р. приймає “Статут вищого управління України”. Фактично це була основа конституції. Тимчасовий уряд не затвердив цього документу, а сам 4 серпня 1917 р. видав “Тимчасову інструкцію для Генерального Секретаріату”, яка суттєво обмежувала права України.

1. Генеральний секретаріат мав стати органом Тимчасового уряду.

2. ЦР позбавлявся законодавчих прав.

3. До ЦР входили не 14, а лише 7 секретарів, до того ж 4 з них мали бути представниками меншин.

4. Українська територія звужувалась до 5 губерній(Київської, Волинської, Подільської, Полтавської, Чернігівської). ЦР прийняла резолюцію, яка не ухвалювала, але й не відкидала “Інструкцію”, а “брала її до відома”.

25.10 (7 листопада) 1917 р. більшовики повалили владу Тимчасового уряду і проголосили владу Рад на всій території колишньої Російської імперії.

В ході тривалих боїв у Києві (27-29 жовтня 1917р.) урядові війська під натиском більшовиків і окремих українізованих частин були змушені залишити Київ. ЦР не допустила переходу влади до рук більшовиків і через деякий час оголосила себе верховною владою на Україні. У своєму III Універсалі 7 листопада 1917р. ЦР заявила про: утворення УНР, скасування приватної власності на землю, 8-годинний робочий день, державний контроль над виробництвом. Проголошувалась свобода совісті, слова, друку, зборів профспілок, встановлювались межі Української Республіки, які крім визначених Тимчасовим урядом 5 губерній, поширювались також на Харківщину, Катеринославщину, Херсонщину, Таврію. Разом з тим лідери ЦР не наважились на проголошення самостійності України. III Універсал залишив її федеративний зв'язок з Росією.

Федеративний зв'язок України з Росією, який був проголошений III Універсалом не давав ясності, з якою Росією – більшовицькою, якої ЦР не визнавала, чи Росією Керенського, якої вже не існувало. Така суперечність була результатом утвердження у політичній свідомості переважної більшості українських політичних діячів багатьох поколінь федералістсько-автономістичної концепції, відсутність у них послідовного державницького світогляду. І все ж це була грандіозна програма перебудови всього суспільного життя на Україні, здійснення якої могло перетворити її у демократичну і економічно розвинену країну. Формально ЦР визнали вищим крайовим органом переважна більшість неукраїнських політичних і громадських організацій, партій, в тому числі Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів. Усі вони сподівалися, що УНР стане стабілізуючим фактором і покладе край анархії, що дедалі більше поширювалася. Однак на місцях фактично не було повновладдя ЦР. У протигагу її органам на владу претендували як Ради, так і органи місцевого самоуправління, обрані влітку 1917 р., на основі прямого, таємного і загального виборчого права. В цих умовах більшовицькі організації вели інтенсивну агітацію проти ЦР, намагаючись дискредитувати її в очах робітників і селян звинуваченням в буржуазності і зрештою захопити владу в свої руки.

Наприкінці 1917р. український національний рух ще йшов по висхідній лінії, про що свідчать результати виборів до Всеросійських установчих зборів (листопад 1917р.) в Україні за більшовиків проголосувало лише 10% виборців, а за українські партії – майже 75%. Однак, більшовицькі організації на Україні все більше зміцнювали свої політичні позиції.

Цьому сприяла нерішучість ЦР:

- у справі аграрної політики;
- питанні укладання миру;
- у військовому питанні.

Спроба ЦР ввести норму 40 десятин на кожне господарство, яке мало не підлягати відчуженню в ході соціалізації землі, викликало незадоволення значної частини селянства України.

Водночас більшовики в своєму декреті про землю проголошували скасування земельної власності без всяких обмежень, що сприяло зростанню їх впливу на селі. Під впливом більшовицьких агітаторів на Україні, всупереч закликам Генерального секретаріату берегти національне багатство, розпочалися масові погроми поміщицьких господарств, нищення запасів хліба, худоби, підпали лісів, садів тощо.

Анархія стала повсюдною в армійських частинах, які масово залишали фронт і вертались додому ділити землю. Швидко розкладались українські частини, чому сприяла недолуга воєнна політика ЦР.

Усі спроби приступити до створення дисциплінованих українських формувань без комітетів викликали протидію Генерального секретаріату, який боявся постійної армії як “буржуазної інституції”.

Драматична доля спіткала 1-й Український корпус П.Скоропадського, який в листопадові дні 1917 р. захистив Київ від наступу збільшовиченого 2-го гвардійського корпусу. Завдяки П.Скоропадському Київ було врятовано від більшовиків. Однак, Генеральний секретаріат фактично довів до відставки Скоропадського і розкладу цього зразкового корпусу.

Незважаючи на невдачу на Всеукраїнському з’їзді Рад у Києві (4 грудня 1917 р.), який був скликаний з метою ліквідації ЦР, його більшовицькі учасники (127 осіб) переїхали до Харкова і разом з делегатами I з’їзду Рад Донецько-Криворізького регіону провели I Всеукраїнський з’їзд Рад (11-12 грудня 1917р). З’їзд проголосив Україну Республікою Рад, анулював всі акти і розпорядження ЦР, яка звинувачувалась в антинародній буржуазній політиці і націоналізмі. Було утворено уряд – “Народний секретаріат”, який розпочав організацію наступу більшовицьких військ на Київ з метою ліквідації ЦР.

Незважаючи на те, що на харківському з’їзді було лише 200 делегатів, які представляли 89 рад (з понад 300 існуючих в Україні) та військово-революційних комітетів, його рішення дуже швидко були визнані правочинними Радянською Росією.

Своєрідним каталізатором подій наприкінці 1917р. став Маніфест РНК до українського народу з ультимативними вимогами до ЦР, який надійшов до Києва 3 грудня. У цьому документі, з одного боку визнавалася УНР, а з іншого – робилися грубі втручання у її внутрішні справи. Ультиматум містив чотири вимоги до ЦР:

1. відмовитись від дезорганізації фронту (йдеться про утворення Українського фронту);
2. не пропускати через Україну козаче формування з фронту на Дон;
3. пропустити більшовицькі війська на Південний фронт;
4. припинити роззброєння радянських полків і червоноармійців.

На роздуми відводилося 48 годин, в разі відхилення ультимативних вимог РНК оголошував ЦР “в стані відкритої війни проти радянської влади в Росії і на Україні”. Після відхилення ультиматуму, починаючи з 5 грудня 1917 р. ЦР перебувала у стані війни з Раднаркомом Росії.

Відсутність надійних військових частин у розпорядженні УНР, що було результатом згаданої вище позиції лідерів ЦР, призвели до її воєнної і політичної катастрофи.

Вирішальні події розпочалися 25 грудня коли В. Антонов-Овсієнко віддав наказ про наступ 30-тисячному радянському війську проти УНР. Просуваючись прискореними темпами, війська, очолювані М. Муравйовим, досить швидко оволоділи Катеринославом,

Олександрівськом, Полтавою, Лубнами, перед ними відкрився шлях на Київ. На початку 1918р. ЦР втрачає позицію за позицією – в середині січня радянську владу було встановлено у Миколаєві, Одесі, Херсоні та інших містах України.

Нерішучість та непослідовність ЦР призвела до того, що у вирішальний момент 16.01.1918р. у бою під Крутами (станція між Ніжином та Бахмачем), де вирішувалася доля Києва, вона могла розраховувати лише на багнети 420 студентів, гімназистів та юнкерів, більшість з яких загинула у нерівному бою. Ситуація стала критичною, коли проти Ради повстали робітники столичного “Арсеналу”. І хоча це повстання було придушено (4.02), втримати Київ все ж не вдалося.

Переважаючі сили загонів червоноармійців на чолі з Муравйовим витіснили нечисленні українські частини з Києва. ЦР евакуювалась до Житомира, а невдовзі – до Сарн.

В умовах, коли українське селянство займало вичікувальну позицію, а більшість українізованих частин остаточно розклася і рушила на село, єдиним порятунком від утвердження більшовизму на Україні було укладання миру з Центральними державами і отримання від них військової і політичної підтримки. Ведення повноправних переговорів і укладання миру потребувало незалежного статусу України. В ході запеклих боїв за Київ ЦР провела ряд заходів, в тому числі радикальний закон про ліквідацію права власності на землю, а 22 січня проголосила своїм IV Універсалом самостійність і незалежність України. В Брест-Литовську українська делегація (голова В. Голубович) 26 січня 1918р. підписала мир між УНР та Німеччиною, Австро-Угорщиною, Туреччиною і Болгарією. Центральні держави визнали УНР як самостійну державу, встановили з нею дипломатичні відносини, а також зобов’язались здійснювати взаємний обмін товарами. Для України це означало постачання мільйонів пудів сільськогосподарської продукції Німеччині та її союзникам. Додатковими умовами Берестейського договору були організація збройної допомоги УНР у боротьбі з більшовиками і надання їй мільярдної позики.

Оцінюючи результати Брест-Литовського переговорного процесу, член уряду, міністр УНР М.Ткаченко зазначав: “Умовами угоди досягнуто з нашого боку найбільшого, чого тільки можна було досягти”. Річ у тім, що мирний договір між УНР і країнами німецького блоку було підписано 26 січня 1918р., тобто саме того дня, коли війська М.Муравйова захопили Київ, що суттєво вплинуло на повноваження членів української делегації.

Не знайшовши формули компромісного рішення з більшовиками, німці 18.02.1918р. розпочали широкомасштабний наступ. До них приєдналися також українські загони.

Під тиском 450-тисячної армії німецького блоку більшовики змушені були на початку березня залишити Київ. До травня німецько-австрійське військо зайняло майже всю Україну і Крим. Проте для ЦР це була “піррова перемога”. 2 березня 1918р. український уряд повернувся до Києва. Його становище було надзвичайно тяжким. Він не мав реальної сили (за німецькими даними військо УНР нараховувало всього 2 тис. чоловік) щоб протидіяти німцям, які часто поводили себе як окупанти, втручались в управління, самовільно заарештовували, судили і розстрілювали громадян України. Посилилась суперечність між різними політичними групами у ЦР, значною мірою спричинені її аграрним законом. Значна кількість незаможних селян не отримала очікуваної землі. Польські та російські поміщики Волині і Поділля зверталися безпосередньо до австрійського командування з проханням відновлення поміщицького землеволодіння, ліквідації селянських організацій. Заможне селянство Лівобережжя вимагало відновлення приватної власності на землю. Однак ЦР й надалі прагнула проводити “соціалістичний” курс, незважаючи на глибоке розчарування двомісячним соціалістичним експериментом більшовиків. З другого боку, німецьке командування все більше переконувалося, що уряд УНР не в змозі виконати взяті економічні зобов’язання, оскільки практично не мав відповідного адміністративного апарату. ЦР зависає у повітрі, втрачаючи рештки соціальної опори у всіх верствах населення України.

В такій ситуації на авансцену політичного життя України, дедалі активніше виходили консервативні політичні сили. Серед них – Українська народна громада, партія Українських хліборобів-демократів, Союз земельних власників. Ці сили прагнули припинення, “соціалістичних експериментів” ЦР, відновлення усіх прав приватної власності, в тому числі на землю, і утворення міцної державної влади, яка спиралась би на історичну українську

традицію. Забезпечивши собі підтримку німецького командування, консервативні лідери скликали Хліборобський Конгрес, який представляв в основному середніх і дрібних земельних власників.

29.04.1918 р. на ньому було проголошено гетьманом України П.Скоропадського. Прихильники гетьмана захопили всі державні установи. ЦР була розігнана німецьким загоном. Скасовувались всі закони ЦР, замість УНР проголошувалась Українська Держава. Закон про тимчасовий державний устрій України віддавав гетьману повноту законодавчої і виконавчої влади, поновлював право приватної власності і оголошував про вибори до Українського сейму.

Гетьманська влада викликала опозицію більшості українських політичних партій, які не погоджувались з її соціальною політикою, основними принципами державного будівництва, утворили опозиційний центр – Український Національно-державний союз (травень 1918р.). Незважаючи на протидію як українських соціалістів, так і багатьох російських політичних організацій і партій, які вбачали в Українській Державі лише плацдарм для відбудови “єдиної невідомої Росії” гетьманський уряд здійснив ряд важливих державотворчих кроків. За кілька місяців було створено розгалужений державно-адміністративний апарат. Було встановлено дипломатичні відносини на рівні послів з 12 державами. Було введено конвертовану національну валюту, забезпечену в основному українським цукром та іншими природними багатствами України, створено її державний бюджет. За часів Української Держави було засновано 150 нових українських гімназій, відкрито 2 українських університети, засновано Українську Академію наук, Національну Галерею мистецтв, Український історичний музей, Українську Національну бібліотеку та ін. Розпочалося будівництво постійної армії, створенню якої, однак, протидіяли німці. Здійснювалось поновлення організації козацтва як окремого стану, що мало створити соціальну опору для української держави та її армії. Україні були передані судна Чорноморського флоту, захоплені німцями.

Однак режим Скоропадського виявився нестабільним з огляду на цілий ряд внутрішніх і зовнішньополітичних причин. Насамперед в очах широких верств населення його компрометувала залежність від німецького командування. Скоропадському ставились у провину численні каральні експедиції проти селян, які часто ініціювалися місцевими поміщиками і німецькими частинами без відома уряду. Українське селянство, яке прагнуло безоплатної передачі поміщицької землі та ліквідації поміщицьких господарств, не могло задовольнитись гетьманськими аграрними законопроектами. Невдовзі Україна сповнилася селянськими повстанськими загонами, як українського політичного спрямування, так і просто анархістськими або більшовизованими. В адміністративному апараті в зв'язку з опозицією більшості української інтелігенції чиновницькі посади були зайняті в основному росіянами з дореволюційного чиновництва, які не приховували свого ворожого ставлення до України. До цього слід додати активну підривну діяльність більшовицьких організацій, лідери яких підштовхували соціалістичних діячів Українського незалежного союзу до організації загального повстання проти Української Держави.

Гетьманат мав не тільки вузьку соціальну базу, але він ще й не відповідав проголошеному П.Скоропадським курсу на розбудову національної державності. Однобічна орієнтація на імущі класи, потреба задовольнити апетити австро-німецьких окупантів зумовила таку соціально-економічну політику гетьманського уряду, яка вела не до консолідації суспільства, а до поглиблення розколу. Спроба повернути поміщикам землю, обов'язкова передача селянами врожаю у розпорядження держави, збільшення тривалості робочого дня на промислових підприємствах до 12 годин, заборона страйків (за участь у страйках ув'язнення до двох років, великі штрафи) сприяли формуванню опозиції, яка досить швидко перейшла до активних дій. У липні – серпні 1918 р. піднімається антигетьманська хвиля страйкового руху (припинили роботу майже 200 тис. залізничників). У цей час на Київщині, Чернігівщині та Катеринославщині активізується селянська боротьба проти окупантів та гетьманщини. Повстанські загони налічували у своїх лавах понад 40 тисяч осіб.

13 листопада на таємному засіданні УНС в Білій Церкві розглядалося питання про збройний виступ проти П.Скоропадського. Для керівництва виступом обрали тимчасовий верховний орган УНР – Директорію у складі В.Винниченка (голова), С.Петлюри, Ф.Швеця, О. Андрієвського, А. Макаренка. Проголошений наступного дня гетьманом курс на федеративний союз з не більшовицькою Росією прискорив розвиток подій. Члени Директорії спішно прибували до Білої Церкви, де була зосереджена їхня головна ударна сила – формування Січових стрільців і переходять до активних бойових дій.

Після розгрому під Мотовилівкою (18.11.1918р.) найбільш боєздатних сил гетьмана питання про владу було вирішене: на початку грудня армія УНР контролювала майже всю територію України.

Основними причинами падіння гетьманату були:

- залежність стабільності держави від австро-німецьких збройних формувань;
- відсутність численної дієздатної регулярної української національної армії;
- реставрація старих порядків та відродження архаїчних форм організації суспільного життя;
- посилення впливу на державну лінію гетьмана російських консервативних кіл;
- вузька соціальна база;
- підкорення соціально-економічної політики інтересам панівних верств та окупаційної влади;
- наростання соціальної напруги та формування організованої опозиції.

Через півтора місяця Директорія змушена була під ударами збройних формувань радянської Росії залишити українську столицю. З цього моменту для Директорії розпочинається період політичної нестабільності, жорстокої боротьби за владу, безуспішних пошуків надійної зовнішньої та внутрішньої підтримки; нескінченних переїздів (Вінниця – Проскурів – Рівне – Станіслав – Кам'янець-Подільський), періодичних реорганізацій уряду (урядовий кабінет змінював свій склад шість разів і очолювався по черзі В. Чехівським, С. Остапенком, Б. Мартосом, І. Мазепою, В. Пилипенком) та кардинальних змін офіційної політичної лінії. Протягом свого існування Директорія поступово еволюціонувала до диктатури військових на чолі з С. Петлюрою. Наприкінці 1920р. Директорія остаточно втрачає контроль над територією України і С. Петлюра емігрує за кордон.

Чому ж Директорії не вдалося надовго втримати владу?

Перед новою владою стояли складні проблеми організації, зміцнення української державності, якій загрожували війська Антанти з півдня, більшовицькі частини з півночі. До цього слід додати швидке формування білогвардійської армії Денікіна, створення польського фронту на північному заході, загроза румунського наступу з-за Дністра. В цих умовах відбувся Трудовий конгрес (23-28.01.1919р.) який до утворення парламенту передав всю законодавчу і верховну владу Директорії. Конгрес затвердив акт об'єднання УНР і ЗУНР, проголошений у Києві 22.01.1919р.

Щодо організації влади в середовищі українських політичних партій існували суперечності. Частина виступала за радянську платформу, союз з більшовиками проти Антанти (В. Винниченко, В. Чехівський, М. Грушевський), частина (С. Петлюра) – за спільні дії з Антантою проти більшовиків. Ці суперечності були вирішені наступом червоних частин, які швидко оволоділи Лівобережжям. Боєздатність військ Директорії виявилася на такому самому рівні, як і рік тому, за ЦР. Армія УНР яка складалась з малодисциплінованих селянських повстанських загонів і налічувала понад 100 тис. чол. швидко розкладалась під впливом більшовицької пропаганди. Цьому сприяли прорадянські тенденції лідерів Директорії, їх невміння і небажання створити дисципліновану постійну українську армію. Під тиском переважаючих сил ворога українські війська, керовані С. Петлюрою, а також уряд УНР 5 лютого 1919р. були змушені залишити Київ. На більшій частині території України було відновлено Радянську владу. Скликаний у Києві 6-10 березня 1919р. III Всеукраїнській з'їзд Рад прийняв Конституцію УСРР як “незалежної і суверенної держави”. Однак, ця “державність” була фактично прикриттям неподільного панування більшовицької Росії на Україні. Намагання будь-якими засобами викачувати сільськогосподарську продукцію, не допускати переходу до рук селянства більшості поміщицьких господарств, які

залишалися у розпорядженні держави, викликали гостре незадоволення українського села політикою Радянської влади в цілому.

Весною – влітку 1919р. воно перейшло до відкритої збройної боротьби з більшовицьким режимом. За офіційними радянськими даними в червні-липні 1919р. було 328 повстань на Україні. Найбільшими з них були повстання Григор'єва і Зеленого, виступ Махно. Наявність значного “внутрішнього” протибільшовицького фронту дало можливість Директорії зміцнити свої позиції. У травні-червні було проведено реорганізацію в українській армії, яка стала регулярною, розпочала наступ.

Отже, приходу до влади Директорії сприяли народна підтримка, швидке формування численної армії, авторитетні та впливові лідери, вдало обраний момент для повстання. Проте недалекоглядна, суперечлива внутрішня політика; відсутність моделі державотворення, яка б відповідала реаліям; протистояння політичних лідерів; катастрофічно слабюча армія; міжнародна ізоляція; втрата контролю за розвитком подій були тими слабкими сторонами Директорії, які не дали змоги їй надовго втриматися при владі та утвердити незалежну УНР.

ЛЕКЦІЯ 11.
Україна у складі СРСР в 20-30-і рр.

План.

1. Основні заходи нової економічної політики.
2. Індустріалізація: успіхи і труднощі.
3. Примусова колективізація та її наслідки.

Література:

1. Бойко О. Історія України. К., 1999. – С.325-350.
2. Історія України: нове бачення: У2т./ Під ред. В.А.Смоля. – К., 1996. – Т.2. – С.173-255.
4. Історія України. / Під ред. В.А.Смоля – К., 1997. – С.262-296.
5. Суктельний О. Україна: історія. – К., 1992. – С.332-368.

Терміни та поняття.

Нова економічна політика (НЕП) – система заходів, запроваджених більшовиками у 20-ті рр. з метою відродження економіки Росії; НЕП включав елементи ринкової економіки і був тимчасовим відступом від “старої економічної політики” – воєнного комунізму.

Індустріалізація – процес побудови великого машинного виробництва в усіх галузях народного господарства.

Колективізація – примусове насильницьке об’єднання індивідуальних селянських господарств у колективні (колгоспи, радгоспи, артїлі тощо).

Дати.

1921-1929 рр. – запровадження НЕПу.

1921-1923 рр. – голод в Україні.

1932-1933 рр. – голод в Україні.

1922 р., 30 грудня – затвердження І з’їздом СРСР декларації про утворення союзу РСР і союзного договору.

1923 р., 20 вересня – остаточна ліквідація Наркомату закордонних справ УРСР.

1925 р., грудень – Проголошення XIV з’їздом РКП(б) курсу на індустріалізацію.

1928 р. – початок індустріалізації.

1928 – 1932 рр. – перший п’ятирічний план розвитку господарства радянської України.

1929 р., грудень – перехід до політики прискореної (форсованої) індустріалізації та суцільної колективізації.

Персоналії.

Йосип Сталін – керівник ВКП(б) та Радянського Союзу у 20-х – на початку 50-рр. Привласнив собі диктаторські повноваження. Навколо нього сформувався горезвісний “культ особи”.

Х. Раковський – голова уряду (РНК) України.

Показати на карті.

– територію радянської України у 20-30-ті рр.;

– найбільші промислові центри 30-х років (Київ, Дніпропетровськ, Одеса, Харків, Запоріжжя, Кривий Ріг;

– територію УРСР з найбільшою кількістю колгоспів (Харківщина, Черкащина, Одещина);

– території найбільш уражені голодомором (Житомирщина, Київщина, Черкащина, Полтавщина, Харківщина).

1. У грудні 1919 р. остаточна встановилася більшовицька влада на Наддніпрянській Україні у формі так званої УСРР. В історії УСРР цього часу під оглядом вияву національних форм можна виділити три характерні періоди: 1917-1922, 1922-1932, 1933-1939 рр.

За першого періоду – 1917-1922 рр. – велася ще завзята збройна боротьба між політичними утвореннями, які виникли внаслідок волевиявлення українського народу: УНР Українською державою, Директорією УНР і російськими окупантами (більшовиками і білогвардійцями). Цей період збігається у радянському масштабі з періодом так званого “воєнного комунізму”.

Після закінчення громадянської війни на території колишньої Російської імперії виникло 13 держав. П'ять з них, були дійсно самостійними (країни Балтії, Польща і Фінляндія). В усіх інших, у тому числі в Україні, утвердилася радянська форма державності. Україна мала формальний статус самостійної держави, яка виявляла незначну дипломатичну активність на міжнародній арені.

Діяльність української радянської дипломатії на початку 20-х рр. можна умовно поділити на два суттєво відмінні етапи: 1-й (кінець 1920- квітень-травень 1922р.) – рішучий дипломатичний пропів, вихід із ізоляції; 2-й (червень 1922- серпень 1923 р.) – поступове згортання зовнішньополітичної діяльності.

14.02.1921р. Ф.Коком та Ю.Коцюбинським було підписано першу мирну угоду УСРР з Литвою.

18 березня Росія і Україна уклали Ризький мирний договір з Польщею. Незабаром Україна встановила дипломатичні стосунки з Латвією та Естонією. На початку 1922 р. було підписано договір між Україною і Туреччиною, зміст якого відповідав Російсько-турецькому договору, укладеному в березні 1921 р. і мав надзвичайно важливе значення для становлення і активізації зовнішньої торгівлі республіки, адже у II пол. 20-рр. 45% усього обігу зовнішньої торгівлі УСРР припадало на Туреччину.

На цьому етапі плідно йшла розбудова дипломатичних структур. Усією роботою керував наркомат закордонних справ УСРР і який очолював голова РНК України Х. Раковський. Для налагодження ефективного економічного співробітництва було утворено НКЗТ. Наприкінці 1921 р. Україна мала власний експортний фонд, який становив 60 млн. крб. золотом.

У квітні 1921 р. в Берліні було підписано угоду між УСРР і Німеччиною про обмін військовополоненими та інтернованими громадянами – радянська Україна визнавалася Німеччиною де-факто. А ще через рік – у квітні 1922 р. – під час роботи конференції глав європейських держав, що проходила в Генуї, скориставшись суперечностями, російська делегація, до складу якої входив Х. Раковський, у містечку Рапалло уклала рівноправну угоду між РСФРР та Німеччиною. У листопаді 1922 р. дія цієї угоди була поширена на Україну.

Отже, на початку 20-х рр. Україна вийшла з міжнародної ізоляції. Радянській уряд України уклав 48 власних міжнародних угод. Складалося враження, що УСРР в цей час справді була самостійною і незалежною державою в зовнішніх зносинах, яку Москва підтримувала. Але ця самостійність була формальною, оскільки зовнішньополітичну лінію УСРР визначали рішення Політбюро ЦК КП(б)У, що керувався настановами з Москви. Контролювалася центром. По-друге, “самостійна” зовнішня політика створювала ілюзію справжньої української державності, що давало змогу, з одного боку, нейтралізувати активність учасників національно-визвольного руху, які боролися за відродження незалежної української держави, з іншого – використовувати УСРР, як додатковий інструмент для здійснення про-радянської політики на міжнародній арені.

На жаль, не зважаючи на порівняно інтенсивну діяльність України на міжнародній арені, у 1921-1922 рр., все чіткіше вимальовується тенденція обмеження дипломатичної активності республіки. Під тиском центру на початку квітня 1922 р. УСРР змушена була ліквідувати свою дипломатичну місію у країнах Балтії, лише тимчасово було залишено представництво у Литві, Москва взяла курс на витіснення української дипломатії з міжнародної арени.

Тенденція до обмеження дипломатичної активності української дипломатії у II половині 1922 р. почала переростати у процес ліквідації зовнішньополітичного представництва УСРР. 18.10.1922 р. ЦК КП(б)У приймає постанову “Про згортання апарату НКЗС”, а вже у серпні 1923 р. консулати та дипломатичні служби України були злиті з

апаратом союзного НКЗС. Нарешті, 20.09.1923 р. остаточно перестав існувати апарат НКЗС УСРР.

Внутрішнє становище УСРР на початку 20-х рр. характеризується глибокою кризою, яку визначали:

1. Економічна розруха.

Збитки України після закінчення громадянської війни оцінювалися у 10 млрд. крб. золотом із загальної суми збитків нанесених усім республікам (39 млрд. крб.). виробництво промислової продукції знизилося до 1\10 довоєнного рівня. З 11 тис. підприємств 1921 р. діяло понад 2,5 тис., переважно дрібних. Валовий збір зерна в Україні 1920 р. становив майже 38,5% від рівня 1913 р.

Резолюція V конференції КП(б)У (листопад 1920р.) констатувала: “господарський розпад ніде не досягав такого величезного розміру, як на Україні”.

2. Політична нестабільність, яка була наслідком невдоволення селян продрозверсткою. Примусове здійснення продрозкладки наштовхнулось на збройний опір селянства. Повстанський рух охопив майже всю територію України, особливо Лівобережжя і Південь. Розглядався владою як політичний бандитизм.

За офіційними даними, наприкінці 1920- на початку 1921 рр. тільки у великих повстанських загонах налічувалося понад 100 тис. осіб. На боротьбу з повстанцями було кинуте 2/3 регулярних частин Червоної Армії, які діяли проти Врангеля.

З часом соціальна суть селянського руху поступово змінювалася. Він ставав своєрідною професійною діяльністю декласованих елементів міста і села, які були розбещені війною і політичною нестабільністю суспільства. Боротьба набувала характеру взаємовинищення. Питання про ліквідацію продрозкладки перетворилося з проблеми економічної у політичну з тенденцією переростання у воєнну.

3. Голод 1921- 1923 рр.

В 1921 р. Україна збрала лише 30% врожаю 1916 р. Епіцентром лиха стала Запорізька губернія.

Особливо важким був 1922 р. Кількість голодуючих в Україні становила 5,6 млн. чоловік, 25% населення УСРР.

1921р. партія більшовиків відмовилася від основних принципів “воєнного комунізму” і перейшла до НЕПу.

Причини її запровадження:

- повна руйнація економіки внаслідок запровадження “воєнного комунізму”;
- велика хвиля антибільшовицьких повстань у країні; головними вимогами повсталих стало усунення більшовиків від влади;
- спад світового революційного руху вичерпав надії на швидке здійснення світової революції і матеріально-технічну допомогу західного пролетаріату.

Головною особливістю запровадження НЕПу в Україні було те, що ці реформи пройшли на рік пізніше, ніж у Росії – з 1922р. через голод 1921-1922рр..

Суть Непу вбачалась у зміцненні союзу робітників і селян, оскільки внаслідок такої консолідації можна було вирішити проблеми економічної відсталості країни.

НЕП – це комплекс заходів перехідного періоду, який передбачав:

- заміну на селі продрозкладки продподатком. Селяни продавали державі за низькими цінами частину продукції, а решту мали право продати на ринку;
- відновлення під контролем держави товарно-грошових відносин формування ринку;
- денационалізація (приватизація) середніх і дрібних підприємств; запровадження госпрозрахунку, посилення особистої зацікавленості в результатах праці, кооперування трудящих; “командні висоти” в економіці – важка промисловість, банки, транспорт, зовнішня торгівля – залишалися в руках держави; визнавалися такі форми власності як приватна, орендна, кооперативна;
- введення у промисловості продажу надпланової продукції за ринковими цінами;
- введення стійкої грошової одиниці – червінця замість знецінених радянських грошових знаків.

Головним наслідком НЕПу було швидке відродження економіки. У 1928-1929 рр. в Україні вироблено електроенергії на 138% більше ніж 1913 р., кам'яного вугілля – на 119,3%, сталі – на 117%.

Сільське господарство також виходило з кризи і обсягом валової продукції вже 1927-1928 рр. дещо перевищило рівень виробництва 1913 р. Водночас сільське господарство помітно відставало від промисловості. Так, в 1927-1928 рр. обсяг промислової продукції, в порівнянні з попереднім роком виріс на 19,5%, а сільськогосподарської – лише на 6%.

НЕП на практиці довів свою життєздатність. Конкуренція між державним сектором (займав 86,4% потужностей), кооперативним (7%) та приватним (5,7%) забезпечила високу ефективність виробництва. Дрібна промисловість майже вся була приватною.

При Непі було досягнуто найвищих темпів розвитку країни за всі 70 років Радянської влади.

Однак НЕП не міг бути довговічним, оскільки базувався на двох несумісних основах: в економіці панували ринкові відносини, а в політиці – адміністративно-командна система, яка звикла підпорядковувати економіку своїм політичним цілям. Реформи в економіці не були доповнені реформами в політичній сфері, а незалежними власниками було важко управляти. Тому на початку 1928 р., під час кризи Непу (криза хлібозаготівель) від цієї політики сталінське керівництво відмовилось.

20-рр. ХХ століття – період мирного розвитку, відродження економіки в Україні, мистецького піднесення пов'язаних із запровадженням НЕПу.

Одним з важливих політичних завдань більшовицького режиму була подальша інтеграція радянських республік, які формально залишилися самостійними. 30 грудня 1922 р. 1-й Всесоюзний з'їзд Рад проголосив створення єдиної союзної держави – СРСР, до складу якої увійшли Росія, Україна, Білорусія, Грузія, Вірменія та Азербайджан. Цей новоутвір був фактично модифікацією старої імперської системи, що прикривала колоніальну політику російського центру в нових умовах національного пробудження народів. Утворення СРСР передувала дискусія у партійних колах щодо принципів об'єднання. Леніну і прихильникам більш гнучкої і поміркованої лінії в національній політиці довелося долати прямолінійну сталінську концепцію “автономізації”. Втрата Україною незалежності відбувалася протягом тривалого періоду, поступово, у процесі входження УСРР до складу СРСР, який умовно можна поділити на кілька етапів:

I етап (червень 1919-грудень 1920) – утворення “воєнно-політичного союзу” радянських республік, збереження за Україною формального статусу незалежної держави.

Червень 1919 р. ВЦВК прийняв постанову “Про воєнний союз радянських республік Росії, України, Латвії, Литви і Білорусії” “на час соціалістичної оборонної війни”

II етап (грудень 1920 – грудень 1922) – формування договірної федерації, посилення підпорядкування України, обмеження її суверенітету.

28.12.1920 р. між Росією і Україною було підписано угоду про воєнний і господарський союз між двома державами. Створюються загально федеральні трести під контролем центру ВРНГ.

Центром керуються 7 наркоматів. З ініціативи української делегації на IV сесії ВЦВК у жовтні 1922 р. Земельний, Цивільний та ін. кодекси РСФРР поширено було на всі радянські республіки.

III етап (грудень 1922 – травень 1925) – утворення СРСР, втрата Україною незалежності.

Процес ліквідації суверенітету України вступає в свою завершальну стадію, 26.01.1924р. відбувся II з'їзд Рад СРСР, який остаточно затвердив першу Конституцію СРСР.

Травень 1925р. – IX Всеукраїнський з'їзд Рад прийняв Конституцію УСРР.

Після смерті Леніна 1924р. до влади прийшли найбрутальніші форми більшовицького тоталітаризму на чолі з Й. Сталіним. Однак енергія Непу ще тривала.

Продовжувались позитивні зрушення в сільському господарстві. Звільнена від жорстокого адміністрування, бурхливо розвивалася кооперація. Долалась інфляція. Зміцнювалася грошова система. Зв'язок державної промисловості з селянським виробником здійснювався шляхом посилення ролі ринку, товарно-грошових відносин. Зростала мережа

бірж, ярмарків, відкривалися банки. Було здійснено грошову реформу, випущено в обіг червінець.

Торговий обіг почав будуватися на основі твердої валюти. За кілька років виробничий потенціал колишньої імперії досяг довоєнного рівня. Пожвавлення спостерігалось в усіх сферах суспільно-політичного і культурного життя.

II. Так, як господарство СРСР в цілому перебувало на доіндустріальній стадії розвитку XIV з'їзд ВКП(б) (грудень 1925р.) проголосив курс на індустріалізацію. Будучи логічним продовженням плану ГОСЛРО, офіційний цей курс був спрямований на забезпечення економічної самостійності і незалежності СРСР; зміцнення обороноздатності країни; створення матеріально-технічної бази для модернізації як промисловості, так і с/г; стимулювання неухильного зростання продуктивності праці і на цій основі підвищення матеріального добробуту і культурного рівня трудящих.

Важливе місце у здійсненні наміченого курсу на індустріалізацію відводилося Україні. На IX з'їзді КП(б)У (грудень 1925р.) вказувалось на принципово важливу роль важкої промисловості республіки для процесу модернізації та реконструкції країни.

В листопаді 1929р. в "Правді" з'явилася стаття Сталіна "Рік великого перелому" в якій був проголошений курс на різке форсування індустріалізації. У 1931р. радянські закупки становили 30% світового експорту машин і обладнання, 1932 р. – майже 50%.

Джерелами фінансування цих закупок та індустріалізації були:

1. Перекачування коштів із легкої та харчової у важку промисловість.
2. Податки з населення.
3. Внутрішні позики.
4. Випуск паперових грошей, не забезпечених золотом.
5. Форсоване розширення продажу горілки.
6. Збільшення вивозу за кордон нафти, лісу, хутра та хліба.
7. Режим економії.
8. Небаченого рівня досягла експлуатація населення, в'язнів ГУЛАГу.

Процес індустріалізації в Україні крім загальносоюзних тенденцій, мав і свої особливості.

Особливості процесу індустріалізації в Україні:

1. Великі капіталовкладення в промисловість республіки, особливо у початковий період. За роки першої п'ятирічки (1928-1933) на Україну припадало 20% (269,4 млн. крб.) загальносоюзних капіталовкладень.

2. Побудова і реконструкція в Україні на початку індустріалізації великих об'єктів.

3. Нерівномірність процесу модернізації промислового потенціалу республіки (1-а п'ятирічка – з 1500 підприємств на Україну перепадало – 400; 2-а п'ятирічка – з 4500 – 1000; 3-а п'ятирічка – з 3000 – 600).

4. Поява у республіканському промисловому комплексі нових галузей (у харчовій промисловості: маргарина, молочна, хлібопекарська).

5. Модернізація легкої та харчової промисловості значно відставала від важкої індустрії. Капіталовкладення у важку індустрію в роки першої п'ятирічки становили 67,5% асигнованих коштів, а в легку і харчову – лише 12,5%.

6. Витіснення приватного сектору в економіці України йшло вищими темпами, ніж в СРСР в цілому. 1921 на приватний сектор припадало – 25% виробництва промислової продукції, 1928 р. – 12% (по СРСР 17%).

Модернізація промислового потенціалу України дала змогу республіці випередити за рівнем розвитку індустрії кілька західних країн. Вона посіла 2-е місце в Європі (після Німеччини) за виплавною чавуну, 3-е місце – за виробництвом сталі (після Німеччини та Англії), 4-е місце в світі за видобутком вугілля. Модернізація сприяла посиленню процесу урбанізації.

1925р. – кожен 5-й проживав в місті, 1939р – кожен 3-й. Формується український національний робітничий клас та інтелігенція.

Недоліки:

1. До кінця 1930 р. 40% капіталовкладень у промисловість СРСР було заморожено у незавершених проектах.

2. Привілейоване, домінуюче становище виробництва засобів виробництва.

3. Побудова і реконструкція підприємств монополістів.

4. Диспропорційне і нерівномірне формування промислового потенціалу республіки.

5. Наростаюча централізація економічного життя (1927-1928 рр.) – важка промисловість України (група “А”) на 89% була у загальносоюзному підпорядкуванні, а група “Б” – на 50%.

6. Повернення до командних методів управління, посилення експлуатації трудящих, поглиблення відчуженості робітничого класу від засобів виробництва.

На початку 1933 року країна була поставлена на межу економічної катастрофи. Тому в 1933 р. політика “надіндустріалізації” стрибкоподібного нарощування темпів розвитку промисловості припинилася...

Внаслідок проведення політики індустріалізації УРСР перетворилася в індустріально-аграрну республіку.

ІІІ. Рішення ХУ з'їзду ВКП(б) (1927р.) передбачали повільний, поступовий, добровільний процес кооперації (нагадаймо, що кооперація може бути декількох видів: виробнича, житлова, кредитна, споживча тощо).

Проте практика диктувала швидкі темпи та жорсткі методи. Прискорена модернізація промислового потенціалу країни зіткнулась з трьома проблемами: кошти, сировина і робочі руки для розвитку індустрії. Все це можна було одержати від селянства, що становило більшість населення. В зв'язку з цим відбувається прискорена трансформація кооперації у колективізацію, швидко йде процес згортання кооперації.

У листопаді 1929 р. постановою пленуму ЦК ВКП(б) був офіційно проголошений перехід до суцільної колективізації, про здійснення в найкоротший термін колективізації в Україні.

Щоб зламати опір суцільній колективізації, за постановою пленуму ЦК ВКП(б) “Про заходи у справі ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації” (від 30.01.1930 р.) в Україні було розкуркулено майже 200 тис. селянських господарств, але бажаних наслідків це не дало.

Розкуркулення і примусова колективізація викликали на Україні стихійний опір селянства. Лише з січня по червень 1930 р. в Україні зареєстровано 1500 терористичних актів проти представників радянської влади.

За деякими підрахунками, 1930 року в Україні кількість учасників селянських повстань перевищила 40 тис. чол. Для придушення опору селянства партія вислала на село 30 тис. активістів.

2 березня 1930 року у “Правді” Сталін опублікував статтю “Запаморочення від успіхів”, в якій у “перегинах ” процесу колективізації звинуватив місцеву владу. Це стало поштовхом до масового виходу селян із колгоспів. За 100 днів після публікації статті з колгоспів України вийшло 1594 тис. господарств. Восени 1930 р. у колгоспах залишилося менше 1/3 селянських дворів (переважно незаможники).

Відступ тривав недовго – вже у вересні 1930 року ЦК ВКП(б) розіслав по республіках директивного листа “Про колективізацію”. Україна мала подвоїти рівень усупільнення і протягом 1931 року в основному завершити суцільну колективізацію вирішальних с/г районів.

У 1932 році колгоспи об'єднували майже 70% селянських господарств, 80% посівних площ республіки. 1937 р. в УРСР налічувалося 27,3 тис. колгоспів, які об'єднували 96,1% селянських дворів і обробляли 99,7% посівних площ.

За привабливим фасадом колгоспного ладу на початку 30-х рр.. назривала трагедія – спустошливий голод.

Причини голоду в Україні 1932-1933рр.

Західні історики, такі як, Дж. Мейс, Р. Конквест вважають, що цей голод був штучним з метою знищення українського селянства як свідомої національної верстви. Національно-політичний чинник.

Д. Соловей підкреслює “що голод 1932-1933рр. планово підготовлений і здійснений”. Такий підхід є характерним для праць і вітчизняних публіцистів.

Група російських, українських і західних істориків (В. Данилов, Н. Іваницький, В. Марочко, Н. Верт та інші) вважають, основні причини голоду зумовлені дією соціально-економічних чинників, насамперед “насильницькою хлібозаготівлею”.

Однак , найбільш обґрунтованою є позиція авторського колективу монографії “Сталінізм на Україні: 20-30-ті рр..” (В. Даниленко, Г. Касьянов, С. Кульчицький) які зійшлися на синтетичній концепції. Цієї ж позиції притримується і В.Савельєв “...саме економіко-політичні чинники стали в кінцевому підсумку причиною голоду”.

Загальна кількість жертв голодомору 1932-1933 рр. в Україні досі не відома. Дані коливаються від 3 до 7 млн. чоловік.

Наслідки суцільної колективізації.

Форсовані темпи і переважно адміністративні методи її здійснення призвели до катастрофічних наслідків – дезорганізації і деградації аграрного сектора на початку 30-х рр.. його невпинного вповзання у кризу. Про це переконливо свідчить статистика: за період 1929-1932 рр. в Україні поголів'я великої рогатої худоби скоротилося на 41,8%, коней – на 33,3%, свиней – на 62,3%, овець – 74%. Річний валовий збір зернових культур СРСР 1933 і 1934 рр. становив пересічно 680 млн. ц. (найнижчі показники після голодного 1921 р.).

В 1933 р. Сталін відмовляється від прискорених темпів індустріалізації і від безрозмірної продрозверстки.

У 1935 р. в містах було скасовано введено 1928 р. карткову систему.

Наприкінці 30-х рр.. с/г України вийшло на рівень продуктивності, який існував до початку суцільної колективізації.

Отже, у сталінській моделі побудови соціалізму домінуючою ланкою була форсована індустріалізація. Роль аграрного сектора полягала в “обслуговуванні” процесу індустріалізації і в збереженні в країні стабільної ситуації з продовольства. Головним наслідком колективізації став здійснений індустріальний стрибок за який заплачено дорогою ціною: жертвами насильницького розкуркулення і голодомору, втратою селянами відчуття хазяїна, тривалою деградацією та дезорганізацією аграрного сектору.

ЛЕКЦІЯ 12.

Україна в роки Другої світової війни.

План

1. Причини, характер та цілі другої світової війни. Україна в планах військово-політичного керівництва фашистської Німеччини.
2. Напад Німеччини і оборонні бої 1941-1942рр.
3. Нацистська окупація України і рух Опору.
4. Бойові дії по визволенню України від німецько-фашистської окупації.
5. Внесок України у досягнення перемоги над ворогом у Великій Вітчизняній війні.

Література:

1. Історія України: нове бачення: У 2т. / Під ред. В.А. Смоля: - Т2 – К., 1996. с. 281-298.
2. Історія України. / Під ред. В.А. Смоля – К., 1997 р. – с. 307-313.
3. Бойко О. Історія України. – К., 1999. с. 380-394.
4. Кучма Л.Д. “Уклін Вам, хто боронив Вітчизну і творив перемогу”: Доповідь Президента України на урочистому засіданні присвяченому 54-й річниці Перемоги. // Урядовий кур’єр. – 1999. – 12 травня.
5. Голованов Н. Житомирське Краснознаменне імені Ленінського комсомола. – М., 1977. – с. 53-127.
6. Золотые звезды Полесья. –К.,1978.

Причини, характер та періодизація II світової війни. Людські та матеріальні втрати України у війні.

Питання про причини II світової війни залишається в історичній літературі досить дискусійним та неоднозначним. Але більшість науковців сходяться на таких:

1. Фашистські і милітаристські держави на чолі з Німеччиною, Італією і Японією були невдоволені Версальською системою і прагнули до нового перерозподілу світу, до захоплення колоній, джерел сировини і ринків збуту, які тоді знаходилися переважно під контролем Великої Британії, Франції та США.

2. Загострення суперечностей між великими державами в результаті глибокої економічної кризи. З якої кожна держава виходила своїм шляхом.

3. До розв’язання воєнного конфлікту призвела політика потурання агресорам, яку проводили Велика Британія і Франція. З іншого боку, це – безпосередня підтримка Німеччини керівництвом СРСР шляхом підписання пакту Ріббентропа–Молотова (серпень 1939 р.)

Характер війни: загарбницький для країн “Антикомінтернівського пакту”, а для країн антигітлерівської коаліції та народів світу вона мала справедливий визвольний характер.

II світова війна поділяється на такі періоди:

I п.	– 1.09.1939р.	- 22.06.1941р.
II п.	– 22.06.1941р.	- 19.11.1942р.
III п.	– 19.11.1942р.	- 06.06.1944р.
IV п.	– 06.06.1944р.	- 08.05.1945р.
V п.	– 8.05.1945р.	- 02.09.1945р.

У II світовій війні була задіяна 61 держава, на території яких проживало 80% населення Землі, її жертвами стало до 70 млн. чол.

Загальна кількість втрат українців (цивільних і військових) становила 7 млн. чол. (16,7% втрат відносно всього населення України). Повністю або частково знищено 714 міст та 28 тис. сіл, 2 млн. будинків. Без житла залишилося 10 млн. чоловік, було знищено 16 150 промислових підприємств. Матеріальні втрати України становили майже 1,2 трл. крб.

Українське питання у міжнародній політиці напередодні II світової війни.

Ініціатором рішучих дій у вирішенні українського питання напередодні II світової війни стала Німеччина. Українські землі знаходилися у складі чотирьох держав – СРСР, Польщі, Румунії та Чехословаччини, які мали різний соціально – політичний устрій. Це було важливим дестабілізуючим фактором політичного життя Європи. Це робило Українське питання клубком серйозних суперечностей, а “українську карту” – серйозним козирем у великій дипломатичній грі.

У березні – травні 1933 р. під час таємних нарад Розенберг у Локарно і Лондоні з італійськими та англійськими політичними діячами обґрунтував план поділу Росії шляхом відриву від “Рад України”.

В червні 1933 р. на міжнародній економічній і фінансовій конференції у Лондоні відкрито висувається вимога про передачу гітлерівцям України “для раціонального використання цієї родючої території” (голова німецької делегації Гугенберг).

1936 р. українські орієнтири стають дедалі чіткішими у фашистських планах зовнішньополітичної експансії. Гітлер виступаючи на з’їзді нацистської партії заявив, що якби завоювати Україну, Урал і Сибір, то “кожна німецька господарка відчула б, наскільки її життя стало легшим”.

Українське питання активно застосовувалось для заспокоєння західних держав. Так, у розмові з одним високопоставленим представником правлячих кіл Англії в Берліні у травні 1936р. Геринг підкреслив: “Ми вам гарантуємо, що ... ніколи на вас не нападемо. Захопивши Україну ми раз і назавжди встановимо економічну рівновагу і тим самим не тільки захистимо Європу від більшовизму, але й розв’яжемо всі проблеми, які стоять тепер перед Німеччиною”.

Намагаючись відвести від себе загрозу агресії та спрямувати її на схід, зіштовхнути нацизм з більшовизмом, уряд Англії та Франції пішли на Мюнхенську змову (29 - 30.09.1938 р.), що поклало початок руйнації Чехословацької держави.

У кінці 30-х рр. обстановка в Європі характеризувалася наявністю двох протилежних полюсів. На заході це була нацистська Німеччина, що очолила так званий антикомінтернівський пакт, до якого входили ще й Японія та Італія. На сході – СРСР. Суперечності, що розділяли Німеччину і СРСР, були, здавалося, нездоланними.

Але лідерами “першої в світі країни перемігшого соціалізму” і “третього рейху” – Сталін і Гітлер багата в чому були схожими: соціальним походженням, освітою, точніше самоосвітою, ненавистю до демократії, безмежною жорстокістю, езуїтською підступністю. Обидва – і “вождь” і “фюрер” своїми діями тримали Європу буквально у трепеті і душевному сум’ятті. Та все ж Німеччина і СРСР, Гітлер і Сталін – антиподи, так само, як несумісні їхні політичні цілі та ідеологічні доктрини. Кожний вважав один одного “ворогом №1”.

Але, сталося неймовірне, 23 серпня 1939 р. був підписаний радянсько-німецький договір про ненапад, який доповнювався таємними протоколами, де йшлося про задоволення територіальних апетитів обох держав. Сталін дістав змогу розширити територіальні межі СРСР трохи не до кордонів 1913 р. Саме територіальний вииграш, розподіл сфер впливу, поширення сталінської диктатури на нові території і було основною метою радянсько-німецького пакту. Для Гітлера це був тимчасовий “союз для війни”. Безпосереднім результатом пакту “Ріббентроп-Молотов” був початок 1 вересня 1939 р. агресії Німеччини проти Польщі, яку підтримали її союзники Англія і Франція. Так вибухнула 2-а світова війна.

Одним з найсерйозніших випробувань для населення Волині, Галичини, Буковини і Бессарабії було запровадження нових радянських порядків на цих територіях. На 1 червня 1941 року на селі було вже 2,6 тисяч колгоспів із 143 селянських господарств. Серед абітурієнтів, прийнятих у 1940 р. на перші курси університету та політехнічного інституту Львова, українці становили 50 %, тобто їхня кількість зросла в 4 рази.

Повсюдно запроваджувалася українська мова, а також український репертуар в театрах. Збільшилась кількість українських шкіл (до 6,5 тис.) з одночасним скороченням польських. Прерогативою радянської влади було збільшення заробітної плати працівникам освіти та

охорони здоров'я. Преса і видавництва переводились на українську мову, пропагувався український фольклор. Це була своєрідна українська культурна революція у західноукраїнському регіоні, здійснена за лічені тижні.

На експропрійованих підприємствах владу брали так звані робітничі комітети, запроваджуючи контроль за виробництвом, 8 – год. (замість 13-14 год.) робочий день, повертаючи на підприємства усіх безробітних.

Запроваджено безплатне медичне обслуговування й освіту, безплатні дитячі садки й ясла для трудящих.

Але все це було “показухою” і фальшивою українізацією. Більшовики утверджуючи українські радянські цінності, нещадно руйнували й без того слабкі культурницькі осередки й громадські центри, місцеві традиції українців, з якими змушені були рахуватися навіть польські колонізатори.

Ліквідовано НТШ, а ряд його активних діячів репресували. На базі НТШ засновано філіал Академії наук УРСР, провідне становище у ньому фактично посіли надіслані з Києва “надійні кадри”.

Та це ще були квіточки. Ягідки почалися, тоді коли у краї під час проведення “соціалістичних перетворень в обстановці загострення класових суперечностей” почалися масові репресії проти “соціально ворожих елементів”. З осені 1939 по осінь 1940 р. у Західній Україні було репресовано за політичними ознаками і депортовані до Сибіру без суду і слідства, близько 10 % населення. Всього вислано 312 тис. сімей, або 1173 тис. чоловік.

Договір 28 вересня 1939 року між СРСР і Німеччиною установив кордон вздовж Сяну і Бугу. На західних землях колишньої польської держави німці створили Генеральну Губернію, до складу якої ввійшли Лемківщина, Посяння, Холмщина й Підляшшя (близько 16.000 км.² з 1.2 млн. чол.). Центром українського життя став Краків, осідок генерал-губернатора Ганса Франка. Для координації праці новоутворених місцевих громадських комітетів у листопаді 1939 р. з ініціативи ОУН створено центр у Кракові під назвою Українського Національного Об'єднання (УНО), яке остаточно оформлено 13-15 квітня 1940 р. У червні 1940 року оформлено Український Центральний Комітет (УЦК), як центр місцевих українських допомогівих комітетів (УДК). Єдиною політичною формою, що продовжувала свою діяльність, була ОУН очолювана Романом Сушко. Німці не визнавали ОУН.

Великий вплив на українське політичне життя мав розкол в ОУН, який стався у лютому 1940 року. В результаті чого утворилося дві фракції ОУН. Перша керована А. Мельником становила її помірковане крило і не виключала можливості співпраці з Німеччиною у боротьбі за українську державність, друга, революційна, керована С.Бандерою, була готова боротися з будь-якою політичною силою, що заперечувала українську державність.

Після захоплення Західної Волині та Галичини більшовики організували тут 22 жовтня 1939 року вибори до Установчих Народних Зборів Західної України.

За офіційними даними, 84% виборців голосували за наперед визначений список кандидатів, які 27 жовтня 1939 року ухвалили включити Західну Україну до УРСР. Це рішення затвердили Верховні Ради СРСР (01.11.1939 р.) і УРСР (14.11.1939 р.).

Встановлено новий адміністративний поділ: утворено 6 областей (Волинську, Рівненську, Львівську, Дрогобицьку, Станіславську, Тернопільську).

Отже, наприкінці 30-х на початку 40-х років. було здійснено етнічне воз'єднання і західноукраїнські землі формально увійшли до складу УРСР, фактично ж на практиці відбулася інкорпорація цих територій, тобто, їх входження до складу СРСР. Незважаючи на неоднозначність і суперечливість політики Сталінського режиму, об'єднання більшості українських, територій у межах однієї держави було визначною подією, важливим кроком у розв'язанні українського питання.

Після Мюнхенської змови (29-30.09.1938 р.) яка поклала початок руйнації Чехословацької держави, чехословацький уряд змушений був піти на поступки у питанні словацької та української автономії. У вечір 10.10.1938 р. радіо “Прага” повідомило, що Чехословаччина стала федерацією трьох народів: чехів, словаків та українців. 11.10. уряд

Праги офіційно надав автономію і визнав автономний уряд Карпатської України. Прем'єр-міністром став А. Бродій, а до складу уряду увійшли Е. Бачинський, С. Фенцик, А. Волошин, Ю. Ревай та І. П'єшак.

У цей період в Німеччині активно вивчається питання про створення "Великої України".

26.10.1938 року за рекомендацією Берліна уряд Чехословаччини усунув з посади прем'єр-міністра Бродія, який виступав за приєднання Закарпаття до Угорщини. Його замінив доктор теології А. Вольшин, прибічник німецької орієнтації. 15 березня 1939 року став президентом Карпатської України.

Після того, як 02.10.1938 року за рішенням німецько-італійського арбітражу було віддано частину території Карпатській Україні (1856 км² з населенням 180 тис. чоловік, два міста Ужгород та Мукачів) Угорщині, столицею Карпатської України стало м. Хуст. Незважаючи на існування таких атрибутів влади, як армія, державність Карпатської України була, як казав Гітлер "Нежиттєздатною", бо вона спиралась не на власну міць, а на нетривкий баланс політичних сил у Європі.

Отже, через низку обставин "українське питання" напередодні II світової війни займало одне з центральних місць у міжнародній політиці. В тому, чи іншому варіанті у його вирішенні були зацікавлені три групи країн: ті які володіли українськими землями, які бажали володіти і які задовольняли свої геополітичні інтереси, використовуючи гру на "українській карті".

2. Фашистський окупаційний режим в Україні у 1941-1944рр.

Територію СРСР Гітлер називав "великим пирогом", для освоєння якого необхідно, по 1-є, оволодіти ним, по 2-є, управляти, по 3-є, експлуатувати.

"Розділяй і владарюй" класична формула гітлерівців щодо управління.

Окупаційний режим в Україні мав виконати три основні завдання: забезпечити продовольством, матеріальними і людськими ресурсами потреби фашистської Німеччини.

Українську територію нацисти розглядали як "німецький життєвий простір".

20.08.1941р. було утворено рейхскомісаріат "Україна" на чолі з рейхскомісаром Е. Кохом.

До складу генерал-губернаторства, створеного на території Польщі було включено Львівську, Дрогобицьку, Станіславську та Тернопільську області під назвою "дикстрикт Галіціон".

До складу Румунії під назвою "Трансністрія" ввійшли Чернівецька, Ізмаїльська, Одеська області, ряд районів Вінничини, Миколаївщини.

Чернівецька, Сумська, Харківська та Луганська області увійшли у "прифронтову зону".

Встановлення "нового порядку" супроводжувалося вивезенням сировини і матеріалів, людей (2,4 млн.). За розпорядженням міністра східних територій А. Розенберга з України було вивезено понад 40 тис. найцінніших творів мистецтва, історичні реліквії та колекції.

Масові репресії та нищення населення України. Восени 1941р. знищено 800 тис. євреїв. На території України було розміщено 50 гетто та 180 концентраційних таборів; масово знищувались військовополонені (серед них 1,3 млн. українців).

5 серпня 1941р. Розенберг підписав наказ про введення трудової повинності в окупованих східних районах. З 2,8 млн. молодих людей вивезених із СРСР до Німеччини 2,4 млн. були українцями.

Жовтень 1941р. Україна спізнала свою першу Хатинь, село Обухівку було спалено, а населення розстріляне. І це сталося з 250 населеними пунктами України. У Києві розстріляно 195 тис. осіб.

7.12.41р. з'являється декрет Гітлера "Ніч і туман".

Населення України скоротилося за час окупації на 13,6 млн. чол.

Рух Опору в Україні у роки II світової війни.

Масові звірства та поділ українських територій стали причинами розгортання руху Опору.

Антифашистський рух опору в Україні включав:

- радянське комуністичне підпілля та партизанський рух;
- український самостійницький підпільний та партизанський рухи;
- польський рух опору.

Партизанський рух на окупованій території пройшов такі етапи розвитку:

1 етап – “зародження і становлення” – до кінця 1942р.

2 етап – “стабілізація” – до середини 1943р.

3 етап – “активних наступальних дій” – до цілковитого розгрому німців.

30.05.42р. було створено центральний штаб партизанського руху.

Строкач Т. А. в 1942-1945рр. – начальник УШПР.

В жовтні 1942р. – створено Українську Повстанську Армію (УПА).

У 1943р. підірвано 3688 ешелонів, 1469 залізничних мостів, “Рейкова війна”. Здійснено 19 рейдів, довжиною 52 тис. км.

У період 1941/45рр. у партизанських загонах і з’єднаннях діяло 180 тис. чол., 30% з них загинуло.

На початку 1944р. визволена партизанами територія становила майже 12 тис. км².

Всього на території України діяло понад 60 партизанських з’єднань, близько 2 тис. загонів та груп комуністичного спрямування.

Для боротьби з партизанським рухом німецьким командуванням було виділено 120 тис. солдатів.

Найбільш відомими партизанськими з’єднаннями були з’єднання С. Ковпака, О. Федорова, О. Сабурова. Становлення оунівського партизанського руху почалося в середині 1942р. Головою революційного крила ОУН був С. Бендера. У жовтні 1942р. націоналістичні загони об’єдналися в УПА, яка контролювала частину Волині, Полісся, а згодом і Галичини. З кінця 1943 року її очолив Р. Шухевич. Ця армія нараховувала у 1943-1944рр. 30-40 тис. бійців, у 1944-1945рр. – 20-25 тис. Всього в лавах УПА за роки її існування перебувало до 400 тис. осіб.

21-25 серпня 1943р. відбувся III надзвичайний збір ОУН. Під впливом Р. Шухевича ця організація відійшла від тоталітарних принципів, на яких будувалася, до демократичних.

Навесні 1943р. загони УПА з’явилися на Черкащині (Холодний Яр), біля Умані. Повстанці завдавали постійних ударів по німецьких комунікаціях.

Так, як радянські партизани вважали своєю батьківщиною СРСР, а оунівці – самостійну Україну, то вони ворогували між собою, що послаблювало Рух Опору і призвело до тисяч людських жертв з обох сторін.

30 червня 1941р. коли німецькі війська зайняли Львів, Українські національні збори, що склалися з представників ОУН-Б, вояків батальйону “Нахтігаль” (загін створений ОУН-Б за підтримки німців) проголосили відновлення української державності та сформували уряд (Українське Державне Правління) на чолі з Я. Стецьком.

Надії оунівців на підтримку Німеччини не виправдалися. На початку липня фашисти провели масові репресії проти націоналістичних діячів, було заарештовано С. Бендера, Я. Стецька, близько 300 членів ОУН, з яких 15 розстріляли.

Це стало причиною переходу ОУН-Б до активних дій проти окупантів.

У середині 1943р. УПА С. Бендери насильно залучила до свого складу майже всі загони “Поліської Січі” Т. Бульби – Боровця та частини ОУН Мельника. Рештки їх утворили незалежне партизанське з’єднання під назвою “Українська Народна Революційна Армія” (УНРА) і продовжували бойові дії проти червоних партизанів та німців, аж до кінця 1943р.

За зонами дії УПА поділялося на три групи: УПА – Північ (Волинь і Полісся); УПА – Захід (Галичина, Закорзоння, Буковина, Закарпаття); УПА – Південь (Поділля).

Основними об’єктами партизанських дій УПА були німці та їхні союзники; формування Армії Крайової та польське населення; радянські партизанські загони, а згодом і підрозділи Червоної армії.

У лютому 1943р. третя конференція ОУН-Б прийняла рішення про перехід до збройної боротьби. Перший бій з німцями відбувся 7 лютого 1943р. коли перша сотка УПА під керівництвом І. Перегійняка здійснила напад на містечко Володимирець Волинської області.

В травні недалеко від села Кортеліси, що розташувалося на шляху Ковель – Рівне було вбито шефа спецвідділів СА генерала В. Лютце. Посилення активності УПА викликало занепокоєння у німецького командування. Від травня до листопада 1943р. тільки на Волині окупанти проводять п'ять великих каральних операцій проти повстанців.

Тільки у момент найбільшого загострення протистояння (липень-вересень) відбулося 74 бої, не враховуючи дрібних зіткнень. Втрати фашистів – 3 тис. солдат і офіцерів. Але ліквідувати УПА не вдалося.

Активізація дій УПА на території Західної України викликало занепокоєння не лише у німецького, а й у радянського командування, оскільки повстанці ставали “третьою силою”, що намагалася втримати під своїм контролем значні території. У серпні 1943р. за наказом радянського командування з Білорусії у район Ковеля та Любомля було перекинуто 2 тис. радянських партизан, але втративши у протистоянні з повстанцями понад 1,5 тис. осіб, ці формування змушені були відійти. Про намагання УПА утвердитися як “третья сила” свідчить статистика: лише у жовтні – листопаді 1943р. вона провела 47 боїв проти німців і 54 бої проти радянських партизанів.

Третім фронтом для повстанців була боротьба проти поляків. Початком конфлікту стали масові вбивства українців Холмщини та Підляшшя, здійснені польською армією Кройовою (АК) 1941р. Незабаром ця винищувальна акція під назвою “Буря” була поширена в Галичині та на Волині. Основна її мета – взяти під контроль землі, втрачені 1939р. до приходу радянських військ. Кривава українсько-польська боротьба тривала аж до 1947р.

З приходом Радянської армії в Західну Україну опір радянській владі набув масового збройного характеру. До весни 1945р. в лавах УПА перебувало близько 90 тис. осіб.

У 1944-1945рр. Повстанці та націоналістичне підпілля здійснили 14,5 тис. терористичних і диверсійних актів, в результаті яких загинуло 30 тис. осіб, у тому числі близько 4 тис. радянських функціонерів.

Зі свого боку, радянська адміністрація вдавалася до жорстоких методів придушення повстанського руху. Впродовж 1944р. каральними органами та армійськими частинами було вбито понад 57 тис. вояків УПА. В 1944-1945рр. проти ОУН – УПА було проведено 26,6 тис. бойових операцій. Найбільший наступ проти загонів УПА відбувся у квітні – травні 1945р. коли для боротьби з повстанцями у Карпатах і Прикарпатті влада кинула 40 тис. солдатів.

У січні – квітні 1946р. внаслідок каральних операцій підрозділів НКВС загинуло близько 40% повстанців.

У березні 1950 р. під Львовом у бою загинув головнокомандувач УПА Р. Шухевич.

Повстанський рух остаточно припинився із завершенням у Західній Україні колективізації.

Головними наслідками діяльності руху опору в Україні були:

1. Знищення великої кількості живої сили та техніки противника на окупованих територіях;
2. Піднесення національної свідомості та патріотизму українського населення.

Звільнення України від німецько-фашистської окупації.

Сталінградська битва (17.07.1942 – 2.02.1943рр.) Під час цієї битви Німеччина та її союзники втратили 1,5 млн. чол. (1/4 усіх діючих на радянсько-німецькому фронті). Ця битва стала не тільки початком корінного перелому в II світовій війні, а й початком визволення території України.

Першим населеним пунктом визволеним від німецьких військ 18.12.1942р. було с. Півнівка Міловського району Луганської області.

Успішний наступ Червоної армії продовжувався аж до лютого 1943р.

Завдяки операції “Зірка” радянські війська оволоділи Харковом (16 лютого), визволили значну територію Донбасу і Харківщини. Але після 16 лютого стратегічну ініціативу було втрачено, фашисти створили дві ударні групи з семи танкових та моторизованих дивізій вдарили у фланги і тил радянських військ під командуванням Попова. 16 березня м. Харків знову було захоплено фашистами.

З квітня по липень 1943р. на фронтах панувало відносно затишшя.

Влітку 1943р. Німеччина вирішила взяти реванш за Сталінград новим наступом на Курськ.

Курська битва розпочалася 5.07.1943р. і тривала майже 2 місяці. У ній взяло участь понад 4 млн. солдатів. За 50 днів ворог втратив понад 500 тис. солдатів, 3 тис. гармат, 1.2 тис. танків.

Стратегічна ініціатива остаточно було вирвана з рук фашистів.

Розвиваючи успіх війська Південно-Західного фронту (командир Р. Малиновський) на початку вересня визволили Донецьк (8.09) і вийшли до Дніпра в районі Дніпропетровська.

Війська Південного фронту (Ф. Толбухін) визволили Маріуполь і підійшли до Мелітополя.

Війська Воронежського фронту (м. Ватутін) визволили суми та вийшли до Дніпра в районі Переяслава – Хмельницького.

Наприкінці вересня 1943р. Червона армія вже контролювала 700 км. лівого берега Дніпра. У жовтні почалися завершальні бої по розгрому нацистів на Лівобережжі. 20 жовтня 1943р. Воронежський, Степовий, Південно – Західний і Південний фронти були перейменовані на 1-й, 2-й, 3-й і 4-й Українські фронти.

У перші дні листопада розпочалися вирішальні бої за м. Київ. Визволити столицю України Сталін вимагав до річниці Жовтневої революції. 6 листопада Київ було взято, але ціною величезних втрат. Лише в районі Букрина загинуло 40 тис. бійців. За подвиги здійснені у ході битви за Дніпро, 2438 воїнам надано звання Героя Радянського Союзу (понад 20% від усіх хто одержав це звання у ході війни).

Перемога у битві за Київ стала завершенням корінного перелому в II Світовій війні.

Досягнення вирішальних перемог на фронтах значною мірою було зумовлено працею трудівників тилу, завершенням перебудови економіки на воєнний лад. У зміцнення обороноздатності СРСР вагомим був внесок евакуйованих з України на Схід 550 великих підприємств 30 галузей промисловості.

Вони становили майже половину всіх потужностей, введених у дію у східних районах СРСР.

У січні 1944р. майже 2,3-мільйонна Червона Армія розпочала визволення Правобережної України та Криму. Успішне досягнення цієї мети значною мірою було забезпечене перемогою у січні-лютому під Корсунь-Шевченківським (німці втратили 55 тис. солдат).

25.03.1944р. війська 2-го Українського фронту вийшли на державний кордон з Румунією.

1-й Український фронт розгромив німецькі війська у районі Тернополя і Кам'янця – Подільського 8 квітня вийшли на кордон з Чехословаччиною.

Квітень – травень 1944р. проведено Кримську операцію, в результаті якої 12.05.1944р. Крим був повністю очищений від гітлерівців.

Влітку 1944р. становище Німеччини значно погіршилось. 6 червня 1944р. американо-англійські війська відкрили 2-й фронт у Європі який відтягнув 60 німецьких дивізій.

В липні на Західній Україні в районі Брод в оточення потрапило 8 німецьких дивізій, серед них була й дивізія СС “Галичина”. До кінця липня їх було знищено.

З 20 по 29 серпня війська 2-го та 3-го Українських фронтів провели Яссо-Кишинівську операцію, в результаті якої було звільнено Молдавію та Ізмаїльську область України.

Останній населений пункт УРСР у її довоєнних межах – с. Лавочне Дрогобицької області – визволили 8 жовтня 1944р. Офіційним днем визволення України вважається 14.10.1944р. коли відбулося офіційне засідання у Києві. Закарпатську Україну остаточно було визволено військовими 4-го Українського фронту 28.10.1944р. 8.05.1945р. капітулювала Німеччина, а 2.09.1945р. – Японія. Друга світова війна закінчилася.

4. Внесок України у перемогу.

9 травня 1945р. – день Перемоги народів колишнього Радянського Союзу над нацистською Німеччиною.

Цей день до сьогодні є одним з найбільших свят в Україні.

Україна стоїть на першому місці по абсолютній кількості загиблих в роки війни і на другому (після Польщі) по процентному співвідношенні між числом загиблих і тими, хто вижив.

Загальна кількість загиблих жителів України – 8 млн. осіб, або 16,7% довоєнного населення України. Всі втрати становлять 14,5 млн. чол.

В складі Радянської армії воювали більше 7 млн. громадян України, загинуло понад 3 млн. ОУН втратило 18 – 20 тис. членів, УПА – близько 57 тис.

На руїни було перетворено 714 міст і селищ міського типу, та понад 28 тис. сіл України (понад 250 із яких врятовано), 16,5 тис. промислових підприємств, 18 тис. лікувальних установ, майже 33 тис. колгоспів, радгоспів, МТС. Без даху над головою залишилося 10 млн. осіб. В Україні залишилось лише 19% довоєнної кількості промислових підприємств.

Прямі матеріальні збитки господарству становили 285 млрд. крб. Ця сума в п'ятеро перевищувала асигнування УРСР протягом усіх 3-ох довоєнних п'ятирічок. Загальна же сума втрат, яких зазнали населення і господарство України, становила 1,2 трлн. крб.

Понад 2 тис. українців стали Героями Радянського Союзу, 32 чоловіки – двічі Героями, а льотчик У. Кожедуб – тричі Героєм.

“Все для фронту, все для перемоги” – це гасло в роки війни визначало зміст життя і діяльності всього населення України.

Вже через тиждень після початку війни всі підприємства було переведено на виконання замовлень фронту. Працювати довелося в прифронтових умовах – під бомбардуваннями і обстрілами.

Перехід народного господарства на воєнний лад вимагав евакуації в тиліві райони країни найбільш цінного майна, а також кваліфікованих фахівців, діячів науки і культури. Керувала евакуацією комісія, яку очолював заступник голови РНК УРСР Д. Жила. Всього з України було евакуйоване обладнання більш ніж 550 великих підприємств 30 галузей промисловості (1/3 всіх заводів і фабрик, евакуйованих з районів СРСР, що були охоплені війною).

Харківський танковий завод свою першу продукцію в евакуації випустив вже в грудні 1941р., всього за період війни завод випустив більш ніж 35 тис. танків.

Працювали люди в три зміни. В складних умовах збирався врожай. Темпи збирання врожаю в тилівих районах, не зважаючи на те що на полях працювали жінки, діти і старі люди, в два три рази перевищували довоєнні.

Визначальний внесок у перемогу над ворогом внесли вчені України. Група вчених на чолі з Е. Патонем розробила метод дугової автоматичної електрозварки корпусів танків Т – 34. Винайдено нові методи плавки броньової сталі (І. Доброхотов). Вчені модернізували зброю і військову техніку. Інститут клінічної хірургії під керівництвом О. Богомольця розробив ефективні методи лікування інфекційних захворювань.

Відомі поети і письменники України (А. Малишко, П. Тичина, М. Рильський, В. Сюсюра) піднімали патріотичний дух народу.

З 15 фронтів, що діяли в період війни, більше ніж половину очолювали генерали – українці за походженнями (А. Єрьоменко, С. Тимошенко, Р. Малиновський, РФ, Черняхівський, П. Рибалко, К. Москаленко).

В тилу німецьких військ, на території України діяли понад 50 тис. партизанів, близь 2 тис. загонів і груп, численні підпільні організації, збройні загони українських націоналістів. Великим був внесок України у створення матеріально-технічної бази перемоги над Німеччиною.

Україна зробила вагомий внесок у перемогу над ворогом, і нам є чим пишатися.

Визволення України було важливою частиною процесу розгрому фашистської Німеччини. Перемога стала можливою завдяки значному напруженню сил народу, мужності та відданості борців з окупантами, плідній співпраці фронту і тилу. Війна зумовила кардинальні зрушення у суспільному житті України. З одного боку – це не вигоїні рани та гігантські збитки, пов'язані з чисельними людськими жертвами, грабіжництвом окупантів, руйнаціями. З іншого – з війною пов'язані завоювання Україною авторитету на міжнародній

арені, зростання свідомості та віри у свої сили народу, концентрація у межах однієї держави основної частини українських етнічних земель.

ЛЕКЦІЯ 13.

Україна у повоєнний період (друга пол. 40-х – перша пол. 50-х рр.).

План.

1. Відбудова та розвиток народного господарства: труднощі та досягнення.
2. Соціально – економічні та політичні процеси на західноукраїнських землях.
3. Суперечливий характер суспільного життя.

Література.

1. Бойко О. Історія України – К., 1999.- С. 418 – 439.
2. Історія України: Курс лекція .У 2т. – Т.2. – С. 355 – 403.
3. Історія України /Під ряд. В.А. Смолія . – К.,1997. – С. 326 – 340.
4. Авторхаков А. Имперія Кремля. – М.: Минск 1991.
5. Воронов І., Пилявець Ю. Голод 1946 – 1947. – К., 1991.
6. Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація // Вітчизна. – 1990. – №5–7.
7. Коваль М. Українська РСР у період відбудови і розвитку народного господарства, 1945 – 1955рр. // УІЖ. – 1990. №4.
8. Курносів Ю. Суспільно – політичний розвиток Української РСР в 50- і – I половині 60-х рр. // УІЖ – 1990. – №5.

Терміни та поняття:

Ждановщина – ідеологічна компанія зі знищення вільнодумних діячів літератури і мистецтва в СРСР, пов'язана з діяльністю секретаря Компартії з ідеологією А. Жданова.

Радянізація – насильницьке насаджування у Західній Україні норм економічного, суспільно – політичного, культурного життя, характерних для тоталітарного Радянського Союзу.

Операція (акція) “Вісла” – депортація українського населення з території Закарпаття і розселення його на території Польщі.

Організація Об'єднаних Націй (ООН) – міжнародна організація, головною метою якої є підтримка миру і безпеки у всьому світі, розвиток дружніх відносин між націями на основі принципу рівноправності і самовизначення народів.

Персоналії.

Йосип Сліпий – верховний архієпископ Львівський, останній митрополит Києво-Галицький Української греко-католицької церкви з 1944 р., кардинал.

Гаврііл Костельник – греко-католицький священник, організатор Львівського собору.

Дати:

1944 – 1956 рр. – збройна боротьба на Західній Україні між загонами УПА та НКВС і частинами Радянської Армії.

26 червня 1945 р. – підписання УРСР Статуту ООН.

24 жовтня 1945 р. – Заснування ООН.

1946 – 1947 рр. – Голод в Україні.

Березень 1946 р. – Львівський собор, розпуск УГКЦ.

1947 р., квітень – серпень – Операція “Вісла” – депортація українського населення Холмщини та Лемківщини до Західної Польщі.

1949 р. грудень – Звільнення М. Хрущова з посади першого секретаря ЦК КП(б)У, обрання на цю посаду Л. Мельникова.

1950 р. 5 березня – Загибель командуючого УПА Р. Шухевича (Т. Чупринки).

1953 р. 5 березня – Помер Й. Сталін.

1953 р. червень – Звільнення Л. Мельникова з посади першого секретаря ЦК КП України, призначення на цю посаду О. Кириченка.

1954 р. 19 лютого – Передача Криму зі складу РСФСР до складу УРСР рішенням Президії Верховної ради СРСР.

Повоєнні адміністративно – територіальні зміни.

Процес об'єднання українських земель та формування території України вступив у вирішальну фазу вже наприкінці війни. Остаточні контури повоєнних кордонів УРСР сформувалися у процесі українсько-польського, українсько-чехословацького та українсько-румунського територіальних розмежувань. Їх суть полягала у міжнародному юридичному визнанні факту включення протягом 1939 – 1945 рр. Західних областей України до складу СРСР.

Особливо важливим було врегулювання територіального питання з Польщею.

16 серпня 1945 р. – між СРСР і Польською Республікою було укладено договір щодо радянсько-польського держкордону. Він закріплював рішення Кримської та Потсдамської конференцій, відповідно до яких, кордон мав проходити в основному по “лінії Керзона”, з відхиленням на схід (тобто на користь Польщі) 5 – 8 км., а в деяких місцях на 17 км.(Немерів – Ялунка) і 30 км.(район Солонія і м. Крилов).

Остаточо радянсько-польський кордон було розмежовано в 1951р., коли на прохання Польщі відбувся обмін прикордонними ділянками, майже однаковими за площею. До Львівської обл. увійшли землі в районі м. Кристонополя (Червонограда), а до Польщі відійшла територія довкола Нижніх Устриків Дрогобицької області.

29 червня 1945 р. договір між Чехословаччиною та СРСР було юридично закріплено рішенням I з'їзду делегатів Народних комітетів Закарпатської України про з'єднання Закарпатської України з УРСР (від 26.11.1944 р.).

Радянсько-румунський договір від 10.02.1947 р., юридично закріплював право УРСР на Північну Буковину, Хотинщину, Ізмаїльщину в рамках радянсько – румунської угоди від 28.06.1940р.

В результаті всіх цих змін кордонів, відбулось розширення території УРСР до 603,7 тис. км²., а населення збільшилося на 7 млн. чол. Намітилися умови для консолідації і розвитку українського народу, піднесення його національної свідомості.

аким чином, український народ на середину ХХ століття, з деякими територіальними втратами, зміг об'єднатися в своїх етнічних кордонах під владою однієї територіальної держави (останнім актом цього процесу стало включення у 1954 р. Кримської області до складу УРСР).

Зовнішньополітична діяльність УРСР.

27 січня 1944 р. пленум ЦК ВКП(б) розглянув і ухвалив пропозицію РНК СРСР щодо розширення прав союзних республік у сфері міжнародних відносин.

28 січня – 1 лютого 1944 р. X сесія Верховної Ради СРСР прийняла закон про перетворення Наркомату закордонних справ із загальносоюзного на союзно-республіканський.

4 березня 1944 р. Верховна Рада УРСР прийняла закон про утворення Народного Комісаріату закордонних справ республіки. Його очолює Д. Мануїльський. Україна невдовзі стає одним із засновників і перших членів ООН.

Боротьба за голоси, а значить і вплив в ООН – одна з головних причин відновлення прав зовнішнього представництва України. Крім того, це робилося з метою заспокоєння міжнародної громадської думки, мобілізації українського народу на завершення війни і відбудови; нейтралізації національного руху який боровся за відродження незалежності України.

6 травня 1945 р. українська делегація прибула до Сан – Франциско на установчу конференцію ООН.

На першій сесії Генеральної Асамблеї ООН Україну обрано до складу Економічної і соціальної ради, в 1948 – 1949 рр. вона була постійним членом головного органа ООН – Ради безпеки.

Українська дипломатія у 50 – х рр. працювала у 16 міжнародних організаціях, підписала 60 мирних угод і конвенцій.

На міжнародній арені Україна ніколи не відхилилася від позицій, які займав СРСР. Та все ж вихід на міжнародну арену, вступ до ООН мав велике значення для подальшої розбудови української державності.

Першочерговим завданням після війни була відбудова зруйнованої у 1941 – 1944 рр. України. Погіршилась демографічна ситуація. Протягом січня 1941 р. – липня 1946 р. населення України зменшилось більш як на 9 млн. чоловік. Тяжким наслідком війни стало різке скорочення чисельності трудових ресурсів, особливо кваліфікованих кадрів. Матеріальні втрати України дорівнювали 1,2 трильйона карбованців, а за даними УІНПРА 100 мільярдам доларів. Було знищено 714 міст і містечок, 28 тисяч сіл, зруйновано 2 мільйона будинків, внаслідок чого понад 10 млн. людей залишилося бездомними. Київ знищено на 85%, Харків – на 70%, великих знищень зазнали Дніпропетровське, Запоріжжя, Сталіне, Кременчук, Полтава. Втрати в економіці: знищено більше як 16 тис. промислових підприємств і 28 тис. колгоспів та 870 радгоспів. Для виведення республіки з цього катастрофічного стану четвертий п'ятирічний план 1946 – 1950 рр. виділив для України 20,7% загальносоюзних капіталовкладень. Пріоритетним завданням була відбудова важкої промисловості. В 1945 – 1950 рр. на її розвиток було спрямовано 88% капіталовкладень. Значну їх частину було спрямовано у вугільну промисловість.

До кінця 40 – х рр. було відновлено довоєнний рівень промислового виробництва у вартісних показниках. За фізичним обсягом рівня виробництва 1940 р. вдалося досягти лише в середині 50 –х рр.

Капіталовкладення в сільське господарство склали лише 7% загального обсягу асигнувань. Незабаром пущені в дію 2000 промислових підприємств відновлено електроенергетику. Великі труднощі залишилися в с/г, через посуху в 1946 р.; взимку 1946 – 1947 рр. прийшов на Україну голод.

За офіційними радянськими даними, в 1950 р. Україна вже виробила 47,8% всесоюзної продукції чавуну, 30,6 – сталі, 33,2 – прокату, 53 – залізної руди, 30 – вугілля, 38,4 – металургійного устаткування, 71,6 – цукру. Продукція с/г України в 1950 р. – дорівнювала тільки 91% проти стану 1940 р., відповідно легка промисловість лише 79% рівня 1940 р. Промислове виробництво на Україні в 1950 р. перевищило рівень 1940 р. на 15%. Однак це не привело до суттєвого підвищення життєвого рівня народу, оскільки тоталітарний режим традиційно нехтував випуском товарів широкого вжитку.

У серпні 50 – х рр. УРСР відіграла одну з головних ролей у єдиному господарчому механізмі країни. Вона перетворилася на потужну металургійну і паливну базу СРСР, стало одним з найрозвинутіших районів машинобудування.

У 1957 р. за кількість виробництва чавуну на душу населення України випередила всі капіталістичні держави світу. За видобутком вугілля вона вийшла на 2 місце у світі, а за виробництвом сталі – третє. Однак паралельно зростанню індустріальної могутності в Україні поглиблювалися і дедалі більше виявлялися негативні тенденції, які набували рис хронічності.

По – 1-е, це помітне відставання від провідних капіталістичних країн у якісних показниках – затратах матеріальних і трудових ресурсів тощо.

По – 2-е, диспропорційне, безсистемне моделювання економіки України, перенасиченими її промисловими підприємствами.

По – 3-е, зниження темпів зростання продуктивності праці в промисловості тощо. Першочерговим завданням в таких умовах було прискорення науково – технічного прогресу, здійснення значних структур зрушень у технології, організації та управлінні виробництвом. Крім цього, потрібно було вирішити ще два завдання: нагодувати, одягти людей і зміцнити оборону країни.

Відбудова народного господарства України суттєво відрізняється від відбудовчих процесів країн Заходу. Збитки України від війни, були значно більшими ніж в західних кранах. Поглибив ситуацію голод 1946 – 1947 рр. Відбудова в Україні здійснювалася власними силами без зовнішньої допомоги, а в західні країни активно використовували асигнування, що надходило від США відповідно до “плану Маршала”. Характерними рисами відбудовчих процесів в Україні були пріоритетний розвиток важкої промисловості, активна роль командної системи, значна заангажованість в економічній сфері ідеологічного фактору.

Після визволення України від нацистів на Західній Україні продовжилася радянська, перервана війною. Як зазначав історик О. Субтельний продовжився процес приведення західних українців у відповідність з радянською системою та їхніми співвітчизниками. З цією метою у Західній Україні швидкими темпами мали бути здійснені індустріалізація, колективізація, культурна революція, утвердження влади органів диктатури пролетаріату.

Всі ці процеси і мали створити умови для остаточної інкорпорації (включення до складу) західноукраїнського регіону до СРСР. Був проголошений курс на реконструкцію й розвиток як традиційних для регіону галузей промисловості (нафтовидобувна, газова та інші) так і нових (машинобудівна, приладобудівна, металообробна).

Пройшла докорінна модернізація економічного потенціалу регіону. За роки четвертої п'ятирічки у західних областях України були відбудовані та споруджені понад 2,5 тис. великих і середніх промислових підприємств. Обсяг валової продукції промисловості протягом 1946 – 1950 рр. зріс у 3,2 рази.

Процес індустріалізації тут мав свої особливості.

По – 1-е, значно вищі, ніж у східних регіонах УРСР темпи промислового розвитку. Якщо 1940 р. підприємства західних областей становили 4,7% – загальної кількості підприємств України, то 1949р. вже 12,6% (у важкій промисловості – відповідно 8,1 і 16,8%).

По – 2 – е, суттєві якісні зміни у традиційних галузях західноукраїнських земель. продукція лісової промисловості стала базою для розвитку місцевих галузей – деревообробної, паперової, хімічної.

По – 3 – е, поява нових галузей промисловості: машинобудівної та приладобудівної – на Львівщині; взуттєвої та трикотажної – у Прикарпатті; рибопереробної – в Ізмаїльській обл. та ін.

По – 4 – е, відкриття у західноукраїнському регіоні значних родовищ корисних копалин: 1946 – 1949 рр. у Дрогобицькій області розвідані газові родовища, які мали союзне значення. У 1948 р. завершено будівництво найпотужнішого у ті часи в Європі магістрального газопроводу Дашава – Київ, а 1951 р. газ з Західної України почала отримувати Москва.

Економічна модернізація вимагала значної кількості освічених, кваліфікованих робітників. Тому велика увага приділялась питанням освіти.

У 1950 – 1951 навчальному році у школах західних областей вже працювало понад 60 тис. вчителів (в 6 раз більше ніж у довоєнний період). Початковою освітою було охоплення всіх дітей шкільного віку. Наприкінці 1950 р. тут функціонувало 25 вузів – 1,5 рази більше, ніж у 1940 р. кількість студентів збільшилася у 10 разів.

З 1953 р. навчання у всіх вузах західноукраїнських областей велося переважно російською мовою, що призводило до русифікації населення.

Особливістю політичного життя у Західній Україні було формальне представництво у владних структурах місцевого населення, яке, як правило, висувалося на другорядні посади і могло певною мірою активно впливати на розвиток подій лише на рівні села або району. 1950 р. із 23 тис. членів львівської обласної організації КП(б)У місцеве населення становило лише 10%.

В свою чергу у номенклатурі обкомів партій Західної України, місцеві працівники становили тільки 12,1%. Причина: недовіра КП(б)У.

Радикальні зміни відбулися і у сільському господарстві західноукраїнських земель. Ще 1944 р. було відновлено процес примусової форсованої колективізації. На початку 1946 р. у Західній Україні налічувалося 158 колгоспів, 1950 р. – 7190 (колгоспи за одними джерелами об'єднували 93%, а за іншими 98% селянських господарств).

На початку 50 – х рр. суцільна колективізація у західноукраїнському регіоні була в основному завершена.

Діяльність українських і польських політичних партій, громадянських організацій, наукових, торговельних, промислових товариств і установ було заборонено.

Переважними методами здійснення соціалістичних перетворень стали тиск, терор, масові репресії, депортація населення. З метою остаточного знищення опору нововведенням з боку західноукраїнського населення, сталінський тоталітарний режим повів активну

боротьбу проти УГКЦ, яка була одним із важливих чинників суспільно – політичного життя цього регіону.

Після смерті А. Шептицького (1.11.1944 р.) пішли арешти українців й розстріли ієрархів церкви, священників. На довголітнє заслання до концтабору було відправлено нового митрополита Й. Сліпого. У 1946 р. (8 – 10.03.) був проведений інспірований органами КДБ т. зв. Собор греко-католицької церкви, який підпорядкував її російській православної церкви, скасувавши Берестейську унію 1596 р. однак значна частина духовенства і вірних противилась цьому неканонічному акту і продовжувала таємно дотримуватись греко-католицьких обрядів.

Активну боротьбу у підпіллі продовжувала ОУН, яка діяла паралельно з УПА. Боротьба УПА, яку підтримували широкі верстви місцевого населення, набула з боку НКВД тотального характеру і велась надзвичайно жорстоко. Між 1946 і 1949 рр. було вислано до Сибіру близько 500 тис. західних українців. З метою дискредитації повстанців, спеціальні загони НКВС переодягалися у форму УПА, грабували, гвалтували і мордували українських селян. Однак УПА продовжувала боротьбу, розділяючись на малі, більш рухливі загони, про спорядочні дії яких радянські джерела інформували навіть у 1956 р. УПА діяла також у т. зв. Закерзонні – на території Посяння, Холмщини, Лемківщини. У квітні – серпні 1947 р. в результаті кривавої операції “Вісла”, проведеної польським урядом, було знищено значну частину, бійців УПА, а більшість 140,5 тис. осіб українського населення повністю виселено з рідної землі і розселено по всій Польщі. В результаті ослаблення УПА, радянський режим зумів повністю завершити колективізацію на Західній Україні усіх 1,5 млн. селянських господарств.

У серпні 40 – х рр. українське населення Закерзоння стало жертвою насильницької депортації, яке до середини 1946 р. здійснювалося у напрямку УРСР, а з квітня 1947 р. – у глиб Польщі. Суттю операції “Вісла” було “очищення” території Південно – Східної Польщі від автохтонного українського населення та цілковита асиміляція українців – переселенців у польському середовищі.

Процес консервації тоталітарного режиму в СРСР у повоєнний період вимагав остаточного утвердження сталінської ідеологічної доктрини, саме тому в цей час, з одного боку, активізується пропагандистська обробка населення, з іншого – посилюється тиск на інтелігенцію. Все, що виходило за межі офіційної доктрини, чи брало під сумнів її постулати, категорично відкидалося системою. Цим обґрунтовувався процес боротьби не тільки проти “націоналізму”, а й проти “космополітизму” та “низькопоклонства” перед Заходом.

У 1946 р. побачила світ сумнозвісні постанови ЦК ВКП(б). Про журнали “Звезда” і “Ленінград” спрямовані проти творчості А. Ахматової і М. Зощенка. Про кінофільм “Большая жизнь” та ін., що стали “бойовою програмою” нової ідеологічної атаки. Цього ж 1946 р. ЦК КП(б)У ухвалив кілька постанов “Про перекручення і помилки у висвітленні української літератури в „ Нарисі історії української літератури”, “Про журнал сатири і гумору “Перець”, “Про журнал “Вітчизна” та інші. У всіх цих постановах, як правило, містилося три тези: 1) критика націоналізму; 2) вказівка на недостатнє висвітлення у художній творчості проблем сучасності; 3) заклик до розгортання більшовицької критики і самокритики. Почалася чергова компанія морально – політичного тиску на суспільство, керована тодішнім головним ідеологом А. Ждановим. Перший її етап в Україні проходив під гаслом боротьби проти “націоналізму” і наступив він після вересневого 1947 р. пленуму правління Спілки письменників України . Відверто публічному цькуванню і прямому звинуваченню у “націоналізмі” було піддано М. Рильського (“Мандрівка в молодість”, “Київські октави”), Ю. Яновського (роман “Жива вода”), І. Сенченка (повість “Його покоління”), О. Довженко (кіносценарій “Україна в огні”) та інші.

Після того як КП(б)У знову очолив Л. Каганович у 1947 р. атмосфера ідеологічної нетерпимості стала ще чіткішою. Так виступаючи у серпні 1947 р. на нараді молодих письменників у ЦК КП(б)У він заявив: “Ми не зуміємо виховати когорти молодих письменників без критики старих”.

У серпні 1947 р. ідеологічній атаці була піддана велика група науковців республіки. ЦК КП(б)У ухвалює постанову “Про політичні помилки і незадовільну роботу інституту історії

України академії наук УРСР”. Різкій критиці були піддані праці С. Білоусова, К. Гуслистого, М. Петровського, М. Супруненка, Ф. Ястребова та інші.

Другий етап кампанії морально – політичного тиску на суспільство відкриває розгорнута наприкінці 1948 р. боротьба проти “низькопоклонства” перед Заходом, а згодом – і проти “космополітизму”. Сигналом атаки проти космополітів стала редакційна стаття “Про одну анти терористичну групу театральних критиків” (газета “Правда”, січень 1949 р.).

Літературні та театральні критики Борщагівський, Гозенпуда і інші отримали прізвисько “безрідних космополітів”.

Монополія влади на визначення пріоритетних напрямів у науці, на тотальний ідеологічний контроль чітко простежується в процесі дискусій.

Прикладом диктату в науці стала сесія Всесоюзної академії сільськогосподарських наук (серпень 1948 р.), яка піддала нищівній критиці генетику. Жертвами “ лисинківщини ” стали: академік М. Гришко, проф. Гершензон, Л. Дегоне, І. Поляков та інші.

Приводом до нової хвилі критики творчої інтелігенції стала опублікована в газеті “Правда” стаття, від 2.07.1951 р. “Проти ідеологічних перекирвань у літературі”. У якій вірш В. Сосюри “Любіть Україну”, написаний ще в 1944 р. називався “в основі своїй ідейно порочним твором”, під яким могли підписатися Петлюра, Бандера; М. Рильському нагадували про “серйозні ідеологічні помилки”, гострій критиці піддавалася опера К. Данькевича “Б. Хмельницький”.

Пошуки ідеологічних відхилень призвели до нападок не тільки на діячів української чи російської, а й єврейської культури. Багато єврейських письменників, вчених, художників було репресовано за звинуваченням у “космополітизмі”. Була навіть сфабрикована “Змова” єврейської інтелігенції, в якій планувалося за допомогою “міжнародного єврейства” заволодіти Кримом і відокремитись від Радянського Союзу.

З 1946 по 1951 рік було прийнято 12 партійних постанов з ідеологічних питань. Незважаючи на те, що у більшості випадків об’єктом нападок була та чи інша частина інтелігенції, справжньою мішенню для тоталітарного режиму було все суспільство. Саме у цьому контексті слід сприймати заяви Л. Кагановича про те, що кожен випадок невиконання планових завдань у промисловості й сільському господарстві розглядатиметься як прояв українського буржуазного націоналізму.

Наприкінці 40-х - на початку 50-х рр. в умовах навішування націоналістичних ярликів, боротьби з національними культурами набирає величезних розмірів фетишизація російської культури та історії. Ідеологія і політична тактика сталінізму носили відкрито великоруський націоналістичний характер.

Ідеологічний наступ сталінського режиму був зумовлений низкою внутрішніх і зовнішніх чинників.

Погромні ідеологічні кампанії були реакцією на розгортання і поглиблення “холодної війни”, способом посилення культурно – ідеологічної ізоляції країни; формою зміцнення тотального ідеологічного контролю за суспільними процесами; засобом реанімації образу внутрішнього ворога – важливого фактора функціонування тоталітарного режиму; методом нейтралізації активної патріотично настроєної національної еліти. Всі ці кампанії будучи в цілому суттєвим гальмом духовного розвитку народу, все ж не могли зупинити його поступу. Вони давали можливість режиму консервуватися, а командно – адміністративній системі стабілізуватися.

ЛЕКЦІЯ 14.

Хрущовська "відлига" й повернення до командної системи.

План.

1. Соціально-економічний розвиток України. Наростання застійних та кризових явищ у суспільстві.
2. Політичне життя країни. Шістдесятники. Дисиденти. Об'єктивна необхідність політичних реформ.

Література.

1. Історія України: нове бачення: У 2 т./ Під ред. В.А. Смолія. – К., 1996. – С.363-407.
2. Історія України/Під ред. В.А. Смолія. – К., 1997. – С. 341 – 359.
3. Бойко О. Історія України. – К., 1999. – с. 440 – 472.
4. Історія України: навч. посібник. – с. 326 – 360.
5. Авторхаков А. Империя Кремля .М.: Минск, 1991.
6. Політична думка українських радянських дисидентів // Лисяк-Рудницький І. Нариси з історії нової України – Львів, 1991.
7. Савельєв В. 50-ті – 80-ті: Час пошуків і втрачених можливостей // Про минуле – заради майбутнього. – К., 89.
8. Сторінки історії України: ХХ ст. – К., 92.
9. Шелест П. Все, що скоїться, я передбачив // Україна. – 1990. – №21 – 23.

Три десятиліття після смерті Сталіна в історії України можна умовно поділити на два періоди, які мали суттєво відмінний історичний зміст.

1-й – це часи «відлиги», коли була зроблена спроба частково реформувати тоталітарну радянську систему, перетворити її на більш життєздатний суспільний організм.

2-й період став часом політичної та ідеологічної реакції, прогресуючого занепаду й розкладу тоталітарної системи України, яка в ці часи, здавалася б, назавжди посіла місце найпотужнішої провінції великої імперії, стала ареною всіх цих подій, що запрограмували її розвиток у наступні часи.

У середині 50-х рр. УРСР відіграла одну з головних ролей у єдиному народногосподарському комплексі країни.

Вона перетворилася на потужну металургійну і паливну базу СРСР стала одним з найрозвинутіших районів машинобудування. У 1957р. за кількістю виробництва чавуну на душу населення Україна випередила всі капіталістичні держави світу. За видобутком вугілля вона вийшла на друге місце у світі, а за виробництвом сталі на третє. Однак, паралельно зростанню індустріальної могутності в Україні поглиблювалися і дедалі більше виявлялися негативні тенденції, які набували рис хронічності.

Негативні тенденції, це:

- значне відставання від провідних капіталістичних країн у якісних показниках-затратах матеріальних і трудових ресурсів, тощо;
- диспропорційне, безсистемне моделювання економіки України, перенасичення її промисловими підприємствами;
- зниження темпів зростання продуктивності праці в промисловості, тощо.

Ці тенденції вимагали негайного прискорення науково-технічного прогресу, здійснення значних структурних зрушень у технології, організації та управлінні, виробництвом. Крім цього, необхідно було вирішити ще два завдання: нагодувати, одягати людей, підняти їх культурний рівень; зміцнити оборону країни.

Головним завданням серед усіх пріоритетів на початку 50-х рр. стало вирішення продовольчої проблеми, яку можна було вирішити тільки шляхом радикальних реформ усього процесу сільськогосподарського виробництва. Початок реформування поклав вересневий (1953р.) Пленум ЦК КПРС, який намітив заходи, спрямовані на піднесення сільського господарства. Про пріоритетність вирішення цього завдання свідчить той факт, що за 12років (1953-1964рр.) відбулося 11 Пленумів ЦК КПРС та 14 Пленумів ЦК КПУ з питань с/г.

Завдяки пріоритетності свого розвитку сільське господарство у середині 50-х рр. Вперше за довгі роки стало рентабельним. Валова продукція с/г за 1954 – 1958рр. порівняно з попередньою п'ятирічною зросла на 35,5%.

Піднесення с/г виробництва було зумовлене дією цілої низки факторів:

1. Посилення матеріальної зацікавленості колгоспників у суспільному виробництві. В 1952 - 1958рр. – закупівельні ціни на зерно зросли майже у 7 разів, на картоплю – у 8 разів, на продукти тваринництва – 5,5раза.

2. Створення умов для розвитку особистого господарства колгоспників (зниження податків, тверді суми податків та ін.).

3. Здійснення переходу (хоча і непослідовного) від жорсткого планування до поєднання централізованого планування з господарською самостійністю колгоспів і радгоспів.

4. Зміцнення матеріально-технічної бази с/г. Протягом 1951 – 1960рр. Капіталовкладення в с/г республіки зросло у 6 разів порівняно з 4-ою п'ятирічкою.

5. Поліпшення якісного складу керівників с/г виробництва. В 1953р. серед керівників колгоспів України вищу освіту мали лише 3%, середню спеціальну – 19%, то в 1960р. – 65,5% і ін.

У 1958р. Україною прокотився дощ державних нагород. Це був рік тріумфу та ейфорії. Проте ці успіхи були б ще вагомішими та тривалішими якби офіційна політика була послідовнішою. Так, якщо взяти хоча б один аспект – еволюції державної політики щодо особистих підсобних господарств.

Після смерті Сталіна – певне послаблення податкового пресу, відміна обов'язкових поставок державі, тощо. То вже 1955р., у 2 рази зменшено розміри присадибних ділянок, 1956р. встановлено грошовий податок з громадян, які тримали худобу в містах; ще в 1956р. Хрущов пропонував, щоб селяни продавали своїх корів колгоспам, а молоко одержували на трудовні.

У процесі кардинальних змін в економіці в ході реформ невинно зростав суб'єктивний фактор (вплив Хрущова), що зумовило появу волюнтаристських нереалістичних надпрограм. У галузі аграрної політики чітко визначилися щонайменше три такі програми, свою данину кожній з них віддала й Україна.

1-ша Освоєння цілинних земель. Започатковано на лютнево-березневому (1954р.) Пленумі ЦК КПРС (28 – 30 млн. га незайманих земель Казахстану і Сибіру). Реалізація цієї програми вичерпувала ресурси з України і суттєво послаблювала с/г республіки. За оцінкою історика-аграрника І. Русінова приріст врожайності зерна по СРСР навіть на 1ц з га, в цей час був би рівнозначним результату освоєння цілини.

2-ою надпрограмою стало постійне і невинправдане розширення площ посівів кукурудзи та інших диво культур.

3-я надпрограма – це грандіозний хрущовський проект у тваринництві. Її суть, за словами Хрущова, полягала в тому, щоб у найближчі роки наздогнати США щодо виробництва м'яса, масла і молока на душу населення. Ця програма була висунута навесні 1957р.

“Гонка за лідером” вимотувала сили, енергію та ресурси, закінчилась тим, що виробництво продукції тваринництва у республіці 1964р. впало до 92% рівня 1958р.

Починаючи з 1958р. у с/г виробництві почався спад. Якщо у період від 1950 до 1958р. обсяг валової продукції с/г України зріс на 65%, то з 1958 до 1964р. – лише на 3%. Таке саме становище складалося загалом по країні.

Причини спаду:

1. Певна децентралізація командної системи не означала ні її знищення, ні її усунення від управління господарством. Посилений адміністративний тиск на колгоспи.

2. Надпрограми поглинали значну частину матеріальних і людських ресурсів, консервували екстенсивний характер розвитку с/г.

3. Реформи здійснювались непослідовно, суперечливо, хвилеподібно, в режимі “вперед – стоп – назад”, несучи на собі значний вплив суб'єктивізму.

4. У 1958р. було прийнято рішення про викуп колгоспами техніки МТС, що суттєво вдарило по колгоспних бюджетах (4,2 млрд. крб.).

У лютому 1957р. запроваджується нова система управління, що мала органічно поєднати централізоване планове керівництво з підвищенням самостійності республік, країв, областей.

Це був територіальний принцип управління через ради народного господарства, що створювались в економічних адміністративних районах.

На території СРСР було створено 105 таких районів, а в УРСР – 11. Під контроль раднаргоспів України передано понад 10 тис. промислових підприємств, і наприкінці 1957р. їм. були підвладні 97% заводів республіки.

Нова система управління, безумовно мала позитивні наслідки: сприяла поліпшенню розподілу праці та її кооперації у межах економічного регіону, швидше стала формуватися виробнича і соціальна інфраструктура, повніше використовувалися місцеві ресурси та ін. А, також сприяла проведенню Україною, як і ін. республіками чіткішої незалежної економічної політики.

Разом з тим нова система мала серйозні недоліки: неспроможність забезпечити єдність технічної політики, гальмування впровадження нової техніки; фактичне збереження централізованого планування та ін. Ситуацію не врятувало укрупнення в 1962р. раднаргоспів і створення республіканських раднаргоспів та Вищої Ради народного господарства СРСР. Централізм як основний принцип діяльності командно-адміністративної системи знову набирал сил. В жовтні 1965р. раднаргоспи були ліквідовані. Перебудова усєї системи управління на початку 50-х рр. була процесом об'єктивно необхідним, але ні наука, ні політика, ні практика виявилися невідготовленими до здійснення такої перебудови. Крім того, територіальний принцип управління, який базувался на децентралізації, одразу вступав в серйозне протиріччя з домінуючим принципом централізму.

Разом з тим, хрущовські реформи створили базу, яка сприяла зростанню добробуту населення СРСР. Так, в Україні 1951-1958рр. прибутки середнього робітника зросли на 230%. У 1957р. було ліквідовано практику державних позик, які забирали 10% заробітків трудящих.

Сума вкладів жителів України в ощадних касах зросла з 2,7 млрд. крб. 1950р. до майже 19,7 млрд. крб. 1960р.

Скорочено і запроваджено п'ятиденний робочий тиждень.

Селяни отримали паспорти, яких не мали з моменту запровадження паспортної системи 1932р.

Значних розмірів набуло і житлове будівництво, лише за 1956 – 1965рр. було введено в дію понад 182 тис. м² загальної (корисної) площі. Це означало, що 18 млн. осіб отримали житло. У побут багатьох людей увійшла нова техніка – телевізори, магнітофони, пральні машини та ін.

Спроба Хрущова домогтися істотного підвищення життєвого рівня народу в кінцевому результаті закінчилося провалом. Уряд змушений був провести в 1961р. грошову реформу, зменшити асигнування на виробництво предметів споживання.

Наприкінці 50-х – на початку 60-х рр. дедалі більше проявлялися негативні наслідки непродуманого реформаційного експериментування.

Дефіцит товарів, 30% підвищення роздрібних цін на м'ясо та масло, замороження заробітної плати, відмова від обіцяного зниження прибуткового податку тощо – все свідчило про надто низький рівень життя населення.

Отже “відлига” торкнулася лише окремих сторін життя радянського суспільства. Зміни, що відбулися, сприяли певному прогресивному розвитку України. Але непослідовність, суперечливість цих змін зрештою призвели до того, що задумки ініціаторів стали перетворюватись у свою протилежність. До того ж межі “відлиги” були занадто вузькими, аби довести реформи до логічного кінця і докорінним чином оздоровити суспільство.

“Економна” економіка.

Слід визнати, що консервативні та реакційні тенденції в ідеологічному і політичному житті не завжди збігалися з розвитком в економічній сфері і нерідко вступали з ним в протиріччя. Протягом майже 20 років (1965 – 1985рр.) в СРСР і Україні спостерігалися спорадичні спроби реформувати економіку, але вони ставали марними саме через традиційний пріоритет політики та ідеології над економікою.

Стаття Е. Лібермана “План, прибуток і премія” стала стрижнем проголошеної у вересні 1965р. на Пленумі ЦК КПРС економічної реформи. Суть якої полягала у розширенні самостійності підприємств, посиленні прямих договірних зв'язків між підприємствами; встановленні обґрунтованих цін; матеріальному стимулюванні трудових колективів залежно від результатів їхньої праці; оцінці діяльності підприємств такими “капіталістичними” показниками, як рентабельність і прибуток.

Реформа розпочалася у січні 1966р. Але, як зазначають дослідники “реформа перетворилася насамперед на численні розмови про реформу”.

В економіці один варіант адміністративного, позаринкового управління одержавленим господарством – жорстко-командний і буржуазно-директивний метод – замінюється іншим, узгоджувально-бюрократичним (директиви зберігалися, але зростаючі розміри господарства вимагали численних узгоджень у різних установах і на різних сходинах управління).

З'являється новий культ – “культу сірості” в управлінні державою.

Продовжується відставання у науково-технічній революції. Всі основні показники економічного розвитку республіки зростають. Але це зростання було затухаючим, диспропорційним економічним розвитком.

Середньорічний приріст ВСП в Україні, у 1961/65рр. – 6.9%, 1966/70 – 6.7%, 1971/75 – 5,6%, 1976/80 – 3.4%, 1981/85 – 3.5%. Тільки за 15років (від1965до 1980р.) темпи зростання продуктивності праці в УРСР зменшилися більш як удвічі. 1965/85 капіталовкладення в с/г зросли більш як у 3 рази, а валовий збір його продукції – лише в 1,6 рази.

Крім зазначених причин, дія яких деформувала й уповільнювала розвиток економіки України, почали виявлятися негативні наслідки низки важливих довгострокових тенденцій:

1. Несприятлива демографічна ситуація: зниження приросту населення (з 13,6 на тисячу чол. у 1960р. до 3.4 на тисячу чол. у 1980 р.); міграційні процеси (із сіл у міста); постаріння населення України (співвідношення пенсіонерів до чисельності зайнятих у народному господарстві у 1960р. становило 1:3,8, у 1985р. - 1:2)

2. Наростаюче домінування зрівнялівки в оплаті праці.

3. Криза в організації праці.

Незважаючи на те що з питань НТР було прийнято 40 постанов ЦК КПРС, а в 1976-1980рр. – майже 200 комплексних програм розвитку народного господарства кардинальних позитивних зрушень не відбулося.

4. Висока інтенсивність використання матеріальних, людських та фінансових ресурсів України в межах загальносоюзного господарського комплексу.

Ці тенденції у с/г були притаманні всім республікам СРСР. Проте Україна, мала й особливості власного-економічного розвитку, які ще більш ускладнювали ситуацію в республіці.

1. Деформована структура розміщення продуктивних сил.

Частка галузей, що працювали на споживчий ринок, у загальному обсязі валової продукції не перевищували 29%, тоді як у розвинутих країнах цей показник становить 50-60% і більше.

2. Катастрофічна екологічна ситуація.

Це різке зростання техногенного навантаження на природу , що у 6-7 разів перевищувало загальносоюзний рівень.

Питома вага населення республіки зайнятого у галузях із шкідливими для здоров'я умовами праці становить в Україні 53%. і ін.

3. Значна зношеність основних виробничих фондів . 1961р. - 28%, 1985р. - 43%.

За темпами зростання основних виробничих фондів республіка займала в 1986р. 15 місце в СРСР.

4. Хронічне відставання за принциповими економічними показниками. 13 місце в СРСР за обсягами промислової продукції і с/г, національного доходу.

У соціальній сфері Україна також поглибилися негативні тенденції:

1. Уповільнення темпів зростання реальних доходів населення.

2. Збереження і поглиблення відставання від країн Заходу щодо рівня споживання на душу населення (77 місце в світі).

3. Загострення житлової проблеми (за станом на 1987р. на обліку перебувало більше 2 млн. сімей).

4. Зниження рівня охорони здоров'я.

Видатки на охорону здоров'я і фізичну культуру в структурі державного бюджету (1970р. – 12.3%, 1985р. – 9%) невпинно зменшувалися, знижувалась якість підготовки лікарів та ін. Ці причини зумовили те, що за період: 1970 - 1985рр. показники смертності зросли з 8,8 до 12,1 випадків на 1 тисячу громадян, а природний приріст населення України зменшився у 2,2 рази. Наприкінці 70-х – на початку 80-х рр. економіка України входила в смугу тотальної кризи. Вона була неефективною, не конкурентноздатною, а більшість спроб оживити її мали суто адміністративний чи навіть ідеологічно-декларативний характер. Одне з гасел того часу виглядало невдалим жартом “Економіка повинна бути економічною” і цілком відповідало духові часу.

II

Суспільне – політичне життя в СРСР, а отже й радянської України у II половині 50-х років – першій половині 60-х рр. характеризувалося частковим відходом від сталінізму, деякою демократизацією життя. Вона пов'язана з перебуванням на посаді першого секретаря ЦК КПРС М. Хрущова.

Кардинальні зміни в – СРСР почалися вже після смерті Сталіна 5 березня 1953р., їх суть полягала у лібералізації всього суспільного життя. В 1953-1955рр. була зроблена спроба перейти від тоталітарної до авторитарної форми правління. З ініціативи Маленкова було поставлено питання про необхідність “припинення політики культу особи”.

Уже початковий період десталінізації призвів до серйозних змін в Україні. Було припинено кампанію проти націоналізму, уповільнено процес русифікації, зростала роль українського фактору у різних сферах суспільного життя. Саме за помилки у проведенні національної політики у роботі з кадрами в червні 1953р. було увільнено Л. Мельникова з посади першого секретаря ЦК КПУ. На його місце обрано українця О. Кириченка, після чого пішла широка хвиля висунення на керівні посади представників місцевої влади. Так, на 1 червня 1954р. у ЦК КПУ українців було 72%, у Верховній Раді УРСР – 75%, а серед відповідальних за великі підприємства – 51%. У 1958р. українці становили 60% членів КПУ.

У 1954р. в зв'язку з помпезним відзначенням 300-річчя возз'єднання України з Росією Президія Верховної Ради СРСР 19 лютого 1954р. прийняла указ “Про передачу Кримської області із складу РРФСР до складу УРСР”.

Позитивним змінам у суспільно-політичному житті сприяла часткова реабілітація жертв сталінських репресій. До 1957р. було повернуто більше 65 тис. депортованих членів сімей, пов'язаних з діяльністю українських націоналістів. В Україні за період з 1953 по 1961рр. було реабілітовано 290967 громадян.

Могутнім імпульсом для поглиблення і розширення процесу реабілітації став XX з'їзд УСПРС, який відбувся 14 - 25 лютого 1956р. 25 лютого 1956р. під час засідання XX з'їзду М.С. Хрущов виголосив таємну доповідь, присвячену культіві особі Сталіна. Жорсткій критиці була піддана центральна постать тоталітарного режиму, ідол десятків мільйонів людей, символ єдності і могутності радянської системи. Проте ця критика не зачіпала суті командно-адміністративної системи, не викривала її соціальної природи, зводячи всі вади системи до культу особи. Зокрема стверджувалось те, що культ не змінив “глибоко демократичного, дійсно народного характеру радянського ладу”. Незважаючи на обмежену критику сталінізму, з'їзд започаткував важливі зміни у суспільстві. Боротьба за утвердження демократичних засад у всіх сферах життя, ліквідація жакливого спадщини сталінізму були оголошені стратегією політичного курсу партії.

Недаремно цей час, за влучним висловом російського літератора І. Еренбурга, дістав назву хрущовської “відлиги” або просто – “відлиги”.

З'являються перші паростки інакомислення і серед інтелігенції. В Україні дисидентський рух було започатковано ще у середині 50-х рр. У цей час в Західній Україні виникають своєрідні “перехідні групи” організовані за принципом старого підпілля, які поширювали літературу часів ОУН-УПА.

Генетично пов'язані з ОУН-УПА, ці групи здебільшого орієнтувались на збройний

шлях боротьби за незалежність України.

У 1958р. в м. Івано-Франківську КДБ викрив групу української молоді, яка створила організацію “Об’єднана партія визволення України”. В 1961р. була репресована група львівських юристів, які збиралися агітувати за конституційний вихід України зі складу СРСР (відповідні статті конституції Союзу і республіки давали таке право). Членів групи (Л. Лук’яненко, І. Кандибу, С. Віруна та ін.) звинуватили у “зраді Батьківщини” і засудили на максимальні строки ув’язнення. Українська робітничо-селянська (УРСС) яка утворилась в 1959р. була однією з перших спроб переходу до організованих мирних форм опозиційної діяльності. 1961р. КДБ “викрив” у Львові підпільну організацію “Український національний центр”, керівника її розстріляли, іншим дали величезні терміни ув’язнення.

Продовжувались утиски й переслідування учасників збройної боротьби ОУН-УПА.

Боротьба за незалежність України стала основною метою кількох опозиційних об’єднань, що виникли на початку 60-х рр.: українського національного фронту (УНФ), союзу української молоді Галичини (СУМГ) та ін. У цей період в дисидентському русі активну участь беруть Ю. Бадзьо, І. Гель, М. і Б. Горині, В. Мороз, В. Чорновіл та ін.

Опозиційна діяльність перших українських дисидентів викликала ряд політичних справ у судах України. Але репресії на початку 60-х рр. не набули масового характеру.

Опозиційному руху цього часу в Україні були притаманні такі ознаки як локальність поширення, нечисленність учасників, організаційна слабкість. Однак вони були факторами і симптомами нестабільності системи.

У період брежнєвського керівництва (1964 - 1982рр.) в суспільно-політичному житті робилось все щоб зберегти існуючий режим, не втратити спадкоємності з владними інститутами попередніх десятиріч. Головними елементами цієї спадкоємності були: ігнорування принципу розподілу влади, збереження декоративного характеру органів народного самоуправління, зміцнення політичного монополізму КПРС.

Курс на “стабілізацію” і закритість існуючого режиму особливо посилювався після серпневого втручання у внутрішні справи Чехословаччини 1968р.

Ознаки цього курсу:

1. Підміна справжнього народовладдя формальним представництвом будівників у радах, обмеження їхньої реальної влади. З одного боку, невпинно зростає кількість народних обранців у владних структурах, а з іншого вибори проходять безальтернативно.

2. Зростання масштабів бюрократичного апарату ,узурпація значної частини законодавчих функцій виконавчою владою. Управлінській апарат країни у 80-х рр. збільшився до 18 млн. чол.

3. Зведення нанівець самостійності громадських організацій, їхнє фактичне одержавлення.

4. Згортання гласності. У 1960р в Україні виходило 3280 газет, а в 1985 – лише 1799. Різко зменшилася кількість місцевих районних газет.

5. Фактичне перетворення КПРС на стержень державної структури і зосередження у її руках усієї повноти влади.

КПУ у брежнєвській період очолювали два лідери, які оборювали різні моделі розвитку республіки П.Шелест (1963 – 1972рр) – автоматизаційну, В. Щербинський (1972-1989рр) – централістську, орієнтовану на центр.

Іntenсивно йшов процес злиття функцій партійного і державного апарату, підміни держави та її органів партією. У 1985р. комуністи становили 68,5% складу народних депутатів ВР УРСР, а в 1987р. – 43,7% складу місцевих Рад республіки. Конституція 1977р. – проголосила КПРС “ядром політичної системи суспільства”. КПРС намагалася домінувати у кожній сфері суспільного життя. Відбувається кількісне зростання партійних лав (з 1964р до 1985р КПУ виросла майже вдвічі).

Курс на стабільність практично сприяв незмінності кадрів. Так політичне життя в країні дедалі більше набуває закритого характеру, наростає відчуження партії від народу, посилюється ідеологічний диктат.

Хрущовська “відлига” 50-х рр. в суспільно-культурному житті країни породила таке явище , як шістдесятництво – рух творчої молоді яка сповідувала оригінальну тематику, нові

думки, відмінні від офіційних, і стала ядром духовної опозиції режиму в Україні.

Важливим документом нової хвилі відродження стала праця І. Дзюби “інтернаціоналізм чи русифікація”. Цю працю Б. Антоненко-Давидович назвав референдумом покоління. Провідною постаттю серед молодих поетів був В. Симоненко. У 1962р вийшла його збірка “Тиша й грім” 1964/65 рр. “Вино з троянд”, “Земне тяжіння”, “Подорож в країну навпаки”. Його збірки вийшли також у Мюнхені (1965р., 1973р.) під заголовком “Берег чекань”. Стрімко ввійшла в українську літературу в кінці 50-х рр. Л.Костенко, її збірки: “Проміння землі”, “Вітрила”, “Мандрівки серця”. Українське музичне мистецтво збагатилося творами Б.Лятошинського, А. Кос-Анатольського, Ю. Мейтуса, А. Штогаренка, братів Г. і П. Майбород, С. Людкевича та ін. Скарбниця образотворчого мистецтва поповнилася творами М. Дерегуса, М. Божія, К. Трохименка, О. Шовкуненка, В. Бородія, Т. Яблонської (“Хліб”, “Весна”, “Над Дніпром”, “Ренок” та ін.). Т. Яблонська разом з В. Зарецьким та ін. художниками “шістдесятниками” стала основоположницею і фундатором фольклорного напрямку в українському образотворчому мистецтві.

Пік “відлиги” для України припав на кінець 50-х – початок 60-х. років. Це видно особливо виразно на результатах книговидавничої справи. Книжки українською мовою склали найбільший відсоток від усіх книг опублікованих в Україні, порівняно з іншими роками повоєнної історії. В 1957р. – 53%, у 1958р. – 60%, 1960р. – 49%, а в 1965р. – 41% (рівень 1940 р.), далі лише неухильне зниження.

Шістдесятники.

Важливим моментом у формуванні світогляду шістдесятників був вплив гуманістичної західної культури. Різними стежками здебільшого через переклади, до України потрапляли твори Е. Хемінгуей, А. Камю, А. Сент-Екзюпері, Ф. Кафки та ін.

Одкровенням стало італійське кіно епохи неореалізму. Художники заново відкривали імпресіоністів, Ван-Гога, Модільяні.

Відродився інтерес до власної культури, її багатств.

Поетичні вечори І. Драча, Ліни Костенко, М. Вінграновського та ін. збирали тисячні аудиторії.

Нову хвилю в кінематографі представляли С. Параджанов, Ю. Ілленко, Л. Осика.

8 березня 1963р. в Москві відбулася зустріч М. Хрущова з мистецькою інтелігенцією, вона послужила “керівництвом до дії” для маси апаратників усіх рівнів. Почалася чергова кампанія на зразок ідеологічного погрому 40-х – поч. 50-х рр.

Невід’ємною частиною суспільно-культурного життя України у I пол. 60рр. став самвидав, центри – Київ і Львів.

В 1964р. період “мирного” співіснування системи з інакомисленням закінчився. В жовтні 1964р. був усунений з посади першого секретаря ЦК КПРС М. Хрущова, до влади прийшла консервативна частина партійної верхівки на чолі з Л. Брежневим і М. Сусловим. Наступає реакція.

ЛЕКЦІЯ 15

Проблеми та протиріччя розвитку України в 70-х – першій половині 80-х рр.

План.

2. Зміцнення тоталітарного характеру радянського суспільства.
3. Поглиблення кризи в суспільно-політичному житті України.
4. Наростання соціально-економічної кризи.
5. Суперечливі тенденції в культурному житті.
6. Опозиційний рух. Дисиденти.

Особливістю суспільно-політичного життя 70-х – 80-х років був дисидентський рух:

- національно-орієнтований
- правозахисний, демократичний
- релігійний

Вивчаючи це питання зверніть увагу на соціальний склад – 80% це була інтелігенція, форми – рухи, спілки, фронти, комітети, характерні риси і особливості, суть феномена дисидентського руху.

Дисидентство – морально-політична опозиція до існуючого державного (політичного) ладу, панівних у суспільстві ідей та цінностей. Дисидентський рух складався з трьох основних течій:

- 1) Правозахисне, або демократичне дисидентство (УГГ);
- 2) Релігійне дисидентство (Г. Вікс, І. Гель, В. Романюк, Й. Тереля);
- 3) Національне орієнтоване дисидентство (І. Дзюба, С. Караванський, В. Мороз, В. Чорновіл).

Загальний поворот до неосталінізму сприяв певній радикалізації політичних настроїв частини шістдесятників. Громадсько-активна частина шістдесятників, яка залишилась на волі почала чинити опір неосталінізму.

Друга половина 60-х рр. стала епохою справжнього розвитку самвидаву, в першу чергу політичної публіцистики. З'явилися визначні твори, як “Лихо з розуму” В. Чорновола – збірка документів і біографічних відомостей про жертви репресій 1965-66рр., “Собор в риштуваннях” – есе Е. Свєрстюка, присвячене морально-етичним проблемам що підіймалися у романі “Собор”; антисталінські статті В. Мороза.

1970р. у Львові почав виходити самовидавничий журнал “Український вісник”, редактор В. Чорновіл. У 1970-1974 рр. вийшло 8 номерів. Самвидав був не єдиною формою діяльності дисидентів. Вони організували демонстрації протесту, надсилали листи й петиції протесту проти репресій у вищі інстанції.

У 1967-1971рр. об'єктами судових переслідувань стали В. Чорновіл, економіст С. Бедріло; творча молодь Дніпропетровська І. Сокульський, В. Савченко та М. Кульчинський; харківські дисиденти Г. Алтунян, В. Недобора П Пономарьов, А, Левін та ін.

1967р. викрита органами КДБ підпільна організація “Український національний фронт” (З. Красівський, Д. Квецько та ін.) яка орієнтувалась на ОУН.

Із зміною керівництва КДБ республіки політичні репресії проти інакодумців стали значно жорстокішими. Восени 1970р. був засуджений на 14 років тюрми, таборів і заслання В.Мороз. Почалося застосування такої жакливої форми репресій, як відправлення інакодумців у спеціалізовані психіатричні (А. Лупиніс за читання віршів біля пам'ятника Т. Шевченку 1970р.).

Наприкінці 60-х початку 70-х рр. в Україні фактично існував невеликий за кількістю учасників дисидентський рух.

Політична реакція на фоні “розрядки”.

Початок 70-х рр. і наступні 15 років характерні наростанням реакційних тенденцій у суспільно-політичному житті республіки та сфері ідеології. Відкритий наступ реакції почався з тотального погрому інакомислення в СРСР, який набув в Україні за сумною традицією найбільшого масштабу і найжорстокіших форм. У січні 1972р. було заарештовано біля 20 чоловік найактивніших дисидентів: В.Чорновіл, Л.Плющ, Є. Сварстюк, І.

Світличний, І. Гель та ін. Навесні 1972р. була проведена нова серія арештів. У слідчих ізоляторах, на цей час перебувало від 70 до 122 чол. Восени 1972 - навесні 1973р. майже 90 засудили на максимально можливі строки ув'язнення. Більшість активних дисидентів опинились в таборах. Паралельно розгорнулася шалена ідеологічна боротьба з “українським буржуазним націоналізмом”, яку очолив новий секретар ЦК КПУ з питань ідеології В. Маланчук. У травні 1972 р. було усунуто з посади першого секретаря ЦК КПУ П. Шалеста, на його місце прийшов В.Щербицький, людина яка найретельніше виконувала всі вказівки Москви.

У II половині 70-х рр. нові імпульси були дані процесові русифікації. З подання Л. Брежнєва у хід пішла теза про злиття у недалекому майбутньому націй і народностей СРСР в єдину “радянську націю” під егідою російського народу. Вся ідеологічна сфера працювали на обґрунтування й пропаганду цієї ідеї.

У 1977р. було прийнято нову конституцію СРСР, Україна також прийняла свою конституцію, яка була копією союзної.

2-га половина 70-х - початок 80-х рр. увійшли в радянську історію як період нечуваної корупції, службових злочинів, безгосподарності тощо.

У листопаді 1976р. в Україні утворилася громадська група сприяння виконанню гельсінських угод. До неї ввійшли відомий письменник М. Руденко “керівник групи”, О.Бердник, правозахисники та колишні політв'язні О.Мишко, Л. Лук'яненко У. Кандиба та ін. - всього 10 чол. УГГ стала об'єктом жажливих переслідувань і репресій. З 37 членів групи протягом 1977 - 1985рр. 23 були засуджені за політичними та кримінальними ст. Шестеро позбавлено радянського громадянства.

В. Стус, О. Тихий та Ю. Литвин загинули у таборах.

Стан освіти та науки.

25 грудня 1958 р. ВР СРСР прийняла Закон “Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в СРСР”, яким було розпочато роботу щодо реформування школи.

З 1966р. почалося впровадження загальнообов'язкової десятирічної освіти. До 1976р. в УРСР був, в основному здійснений перехід до загальнообов'язкової середньої освіти.

Основним науковим центром залишалася республіканська Академія наук. В складі АН УРСР утворювалися нові спеціалізовані наукові установи, відділи. Більшість з них займалися новими перспективними науковими дослідженнями (інститут напівпровідників, радіотехнічних проблем, проблем міцності, металофізики, геофізики, хімії, високомолекулярних сполук, кібернетики, ядерних досліджень та ін.).Зростала кількість науковців в установах АН. Якщо в 1960р. їх нараховувалося - 3,6 тис., то в 1985р. - 15,3 тис. чол. Кількість працівників з науковими ступенем зросла за той час у 5,5 рази.

Фундаментальні дослідження були зроблені в галузі твердого тіла й низьких температур, надпровідності, фізики напівпровідників, радіофізики, фізики плазм і керованого термоядерного синтезу і ін.

З 1960 р. у розпорядженні вчених фізиків ядерний реактор, з 1966р. – найбільший у Європі лінійний прискорювач електронів. Створені найпотужніші науково-технічні комплекси: міжгалузевий НТК “Інститут електрозварювання ім. Е. Патона”, “Інститут проблем матеріалознавства”, НТК “Інститут кібернетики ім. В. Глушкова”, “Інститут надтвердих матеріалів”.

Протягом 1970-1985 рр. понад 13 тис. наукових розробок учених АН УРСР було впроваджено в життя.

На практиці науково-дослідні установи України все більше інтегрувалися в систему наукових закладів СРСР, а фактично Росії, нерідко перетворюючись в їх периферійні придатки, втрачаючи не тільки національне, але й наукове обличчя.

Літературно-художня творчість.

У 60 - 80-ті рр. українська література поповнилась творами відомого письменника О. Гончара (“Тронка”, “Циклон”, “Собор”, “Берег любові”, “Твоя зоря”, “Чорний яр”), романами й повістями М.Стельмаха (“Чотири броди”, “Дума про тебе”, “Правда і кривда”), П. Загребельного (“Розгін”, “Диво”), і ін.

Справжнім шедевром був віршований роман Ліни Костенко “Маруся Чурай” (1980р.) де яскраво змальовує епоху Б. Хмельницького. 1981р. вийшла збірка “Лебеді материнства” В. Симоненка.

Із політичного забуття повернулося до нас на поч. 90-х рр. ім'я талановитої поетеси І. Ратушинської (“Сірий - колір надії”).

На початку 80-х рр. радянське суспільство дедалі глибше втягувалося в тотальну соціальну-економіку, політичну та ідеологічну кризу.

Деградування “верхів” і розвал державної ідеології були настільки очевидними, що навіть серед вищих ешелонів партійно-державного керівництва формувалися ревізійсько-реформаторські сили. У “низах” наростало невдоволення, зневіра й байдужість. Судомні спроби системи утримати хоча б поверхову стабільність зводилися, або до суто адміністративних заходів (за часів Ю. Андропова), або до ідеологічних чаклувань і популістських загравань (за часів К. Черненка). В Україні ці процеси набували ще й суто провінційного забарвлення й укорінювалися глибше, ніж у центрі.

ЛЕКЦІЯ 16.
Україна і процес перебудови в СРСР (1985-1991 рр.)

План.

1. Україна на шляху до незалежності.
2. Утвердження незалежності України.

Література.

1. Акт проголошення незалежності України: прийнятий Верховною Радою України 24.08.01 "Політика і час"-1991-№12.
2. Декларація про державний суверенітет України прийнята В.Р. Української РСР 16 липня 1990 р. //Політика і час// 1990 №9.
3. Бойко О. Історія України – К. 1999 – с. 473-510.
4. історія України : нове бачення; У. 2т. /Під. ред. В. А. Смолія. Т. 2.-К. 1996.-с. 408-467.
5. Історія України. /Під ред. Смолія.-К.,1997.-с. 360-393.
6. Рудич Ф. "Становлення нових політичних структур// політика і час// – 1992, №7,8.
7. Мочерний С. //Сутність і структура економічного суверенітету України.// Економіка України, 1990 – №11
8. Кривенко Л. Зміцнення українського парламентаризму : конституційні аспекти. //Віче// – 1995 – №5
9. Колісник В. Біловезька угода у контексті права та під тиском міфів.//Віче// 1995 – №3.
10. Хто є хто в українській політиці. – К. 1996.- Випуск – 3 – с. 378-460.

З початку 1980-их рр. криза в СРСР охопила усі сфери життя. Розладнана економіка хронічно не забезпечувала потреб країни. Економіка України була складовою т.з. єдиного народногосподарського комплексу СРСР. Короткочасне зростання промислового виробництва у 50-х – на початку 60-х рр. змінилось нестримним падінням його темпів. На Україні вони були ще більшими, ніж по союзу в цілому. Розладнана економіка призводила до падіння життєвого рівня населення. Створення нових промислових об'єктів в Сибіру, що мали насамперед воєнно-стратегічне значення, супроводжувалось занедбанням економіки України. Спроби піднесення сільськогосподарського виробництва, зростання капіталовкладень у виробництво техніки, добрив не давали належної віддачі з огляду на принципово слабку ефективність радгоспно-колгоспної системи взагалі. СРСР виявився зрештою нездатним забезпечити населення продовольством і щорічно ввозив з-за кордону мільйони тонн зерна за рахунок продажу нафти, газу та інших природних ресурсів, які нещадно експлуатувались радянською економікою і вели до екологічної кризи. В цих умовах Україна вклдала значно більше, ніж отримувала із загальносоюзного бюджету.

В результаті нелюдських жорстокостей тоталітаризму, який набрав форми геноциду другої світової війни, Україна трохи більше ніж за десятиріччя втратила близько 25% свого населення. Сьогодні темпи зростання його одні з найнижчих серед країн колишнього СРСР. Суттєвого удару радянській економіці завдало зниження цін на світовому ринку на основні енергоресурси на початку 80-х рр., а також безперспективна війна в Афганістані, яка поглинала величезні матеріальні і фінансові ресурси. Радянський Союз фактично опинився поза технічною революцією, яка вивела західний світ на новий рівень розвитку цивілізації. До цього слід додати, що тотальний контроль партії над духовним і суспільним життям призводив до глибокої кризи в сфері розвитку науки і культури, руйнації моралі, зростання корупції, казнокрадства, організованої злочинності. На Україні за час тривалого керівництва Щербицького (з 1972 р.) небаченого досі масштабу досягла русифікація українського населення, українська мова була витіснена фактично з усіх ділянок суспільного життя. Проте і економічна і духовна експлуатація народів СРСР не приносила центру бажаних дивідендів. Країна переживала період глибокого застою і опинилась на краю прірви.

В цих умовах партійне керівництво на чолі з М.Горбачовим наважилось на певну перебудову радянської системи. На квітневому (1985 р.) пленумі ЦК КПРС було проголошено про зміну економічної, соціальної та зовнішньої політики і взято курс на “перебудову”, “демократизацію” і “гласність”.

Однак на Україні спроба реформ зустрічала опір партійної номенклатури різних рангів, яка очолювалась В. Щербицьким. Суттєвим фактором гальмування перебудовчих процесів на Україні було також побоювання Москви, що демократизація викличе тут до життя національне піднесення, якого завжди боялась імперія.

26 квітня 1986 року стався вибух на Чорнобильській АЕС, що стало катастрофою глобального масштабу. Мільйони людей були піддані згубному впливу радіації. Трагедія Чорнобиля ще раз засвідчила злочинне нехтування режимом долею мільйонів людей, їх здоров'ям і добробутом, показала абсолютну безправність України перед центром. Разом з тим Чорнобильські події не могли не сприяти пробудженню до активних форм протесту широких верств громадськості України.

З 1987 р. під тиском світових демократичних сил радянська влада випускає на волю українських дисидентів, які включаються у національний рух. Починається створення незалежних груп та організацій різного політичного спрямування.

У 1988 р. Українська Гелесінська група перейменована в Українську Гелесинську Спілку (УГС), її очолюють Л. Лук'яненко, В.Чорновіл, М. Горень, О. Шевченко. Спілка розробляє новий програмний документ під назвою “Декларація принципів”. За цілим рядом положень вона була близькою до програмних принципів народних рухів республік Балтії: і перетворення СРСР на конфедерацію незалежних держав; влада – демократично обраним радам; державність української мови; створення республіканських військових формувань; звільнення всіх політв'язнів; легалізація УКЦ та УАПЦ. Для України на той час це були вельми радикальні пропозиції. Діяльність УГС таким чином виходила за межі правозахисної. Поряд з УГС з'явилася Українська Демократична Спілка, перейменована згодом в Українську народно-демократичну лігу (очолив її Чернишов). У серпні 1987 р. у Києві виникає Український культурологічний клуб (очолений С. Набокою, О.Шевченком, Л. Лохвецькою), який проводить культурну і громадську діяльність, спрямовану на українське національне відродження. Подібне формується Товариство Лева – виникає у Львові.

Критичний політичний і економічний стан та щедрі обіцянки і широка реклама нового курсу, зроблені на заході, не давали режимові змоги вдатися до рішучого придушення опозиції. Чисельність незалежних груп зростає, їх осередки виникають в різних регіонах України. З'являються організації з різними політичними концепціями, програмами культурного відродження, об'єднані критичним ставленням до існуючого режиму: антисталінське товариство “Меморіал”, Спілка Незалежної Української Молоді (очолена Д. Корчинським), Християнський Демократичний Фронт, товариство “Спадщина”, екологічна організація “Зелений світ” (на чолі з Ю. Щербаком). У лютому 1989 р. у Києві відбулася установча конференція товариства Української мови ім. Т. Шевченка (голова Д. Павличко). У цьому ж місяці, з ініціативи спілки письменників України та за найактивнішої підтримки УГС, створено Народний Рух України (НРУ), який виступає на захист української мови, культури, висуває програми економічного та політичного розвитку. 8-10 вересня 1989 р. відбувся установчий з'їзд Руху, який налічував вже 280 000 чоловік. У прийнятій програмі зазначалося, що Рух підтримує “ принципи радикального оновлення суспільства, проголошені 27-им з'їздом КПРС, 19-ю Всесоюзною партконференцією”.

Рух об'єднував не тільки українців, а і представників інших національностей, став фактично організацією всіх демократичних сил на Україні.

Почалось відродження національно-церковного життя. Відновлюється українська автокефальна православна церква, яка обрала патріархом Мстислава, видатного українського ієрарха, активного поборника відродження українського православ'я. На західній Україні виходить з підпілля Українська греко-католицька церква. В серпні 1990 р. відбулася передача їй кафедрального собору св. Юра у Львові.

Враховуючи наростання від центрових сил у республіках, що змагались за незалежність, М. Горбачов робить спроби зберегти імперію, використовуючи всесоюзний

референдум (17 березня 1991 р.), а також пропонуючи проект нового Союзного договору, який формально значно обмежував права московського центру.

Однак КПРС і надалі продовжувала контролювати всі важелі влади в суспільстві. Фактично якихось суттєвих структурних змін режиму не сталося. Поглиблення економічного хаосу який посилювався протидією партійної номенклатури економічним реформам, призвела до критичного стану все суспільне життя. Так, у серпні 1990 р. ВР України прийняла закон про економічну самостійність республіки, у червні 1991 р. вона вирішила встановити свою юрисдикцію над усіма підприємствами України. Однак економіка республіки, як і СРСР у цілому, лишилася не реформованою: субсидії нерентабельним підприємствам складала до 45% державних витрат. Адміністративний метод, старі зв'язки вже не діяли, а до створення нових було далеко. Розпочався спад виробництва, у 1990р. національний дохід скоротився на 4%, а у 1991р.- ще на 13%. Підвищення роздрібних цін 2 квітня 1991р. вдвічі (у січні 1992р. вони вже перевищували рівень грудня 1990р. у 8 разів, їх зростання щонайменше у 1,5 рази перевищувало зростання доходів), привело до різкого погіршення життєвого рівня населення. Стимулу ж для розвитку економіки “лібералізація “ цін не дала, оскільки проводилась в умовах збереження монополізму на ринку. Консервативні бюрократичні кола фактично наполягали на поверненні до старого курсу. 19 серпня 1991р. було зроблено спробу державного перевороту. Було створено т.зв. Державний комітет надзвичайного стану (ДКНС), який повинен був взяти під контроль все життя в країні і зберегти колишній порядок. Завдяки рішучім діям демократичних сил Росії під керівництвом президента Б. Єльцина путч закінчився провалом. Настав крах централістських структур, що інспірували заколот, – була заборонена КПРС, розвивався центральний уряд, поставлено питання про ліквідацію найжахливішого інструменту репресій – КДБ. Демократична революція в Росії створила підґрунтя для дальшої реалізації права на самовизначення в окремих республіках, ряд із них проголошує незалежність. У таких умовах зникла сама рація існування Союзу. 24 серпня 1991р. депутати українського республіканського парламенту майже одночасно прийняли Акт проголошення незалежності України, (“за” – 346, “проти” – 1), а також проголосували за демократизацію армії, правоохоронних органів. В Україні заборонялась діяльність КПУ.

Так у своєму розвитку процес горбачовської перебудови пройшов кілька етапів:

1-й етап (квітень 1985 – січень 1987рр.) – визрівання політичного курсу перебудови..

2-й етап (січень 1987 – літо 1988рр.) – усвідомлення основних завдань перебудови, формування і розширення її соціальної бази. На цьому етапі перебудови була сформульована, узгоджена, а згодом і обнародувана стратегічна тріада перебудови : нове політичне мислення, радикальна економічна реформа (червневий (1987р.) Пленум ЦК КПРС) , демократизація усієї політичної структури. Йде активне формування соціальної бази перебудови.

3-й етап (літо 1988 – травень 1989рр.) – зміщення рушійних сил перебудови зверху вниз.

4-й етап (травень 1989 – лютий 1990рр.) – розмежування та консолідація полярних політичних сил у суспільстві, їхнє відкрите протистояння.

Лютневий (1990р.) Пленум ЦК КПРС голосує за відміну 6-ої статті) Конституції СРСР, яка проголошувала КПРС ядром політичної системи, керівною і спрямовуючою силою. Відкривається новий етап перебудови.

5-й етап (лютий – грудень 1990р.) – поступовий перехід політичного керівництва СРСР вправо і радикалізація народних мас. Наприкінці 1990-го року політична палітра нових партій України була хоч і дуже строкатою, але чітко визначеною: на правому фланзі – Українська християнсько-демократична партія (УХДП), Українська народно-демократична партія (УНДП), Українська Республіканська партія (УРП), у центрі – Українська селянсько-демократична партія (УСДП), Партія зелених України (ПЗУ), Партія демократичного відродження України (ПДВУ), на лівому фланзі – Спілка трудящих України за соціалістичну перебудову (СТУ) та ін.

6-й етап (грудень 1990 – серпень 1991рр.) – кінець перебудови.

Принципові орієнтири перебудови “плюралізм”, “демократія”, “гласність” спочатку витісняються а потім змінюються в офіційній політиці на “дисципліну”, “порядок” та “стабільність”.

Спостерігається чітко виражене намагання “архітектора перебудови” втриматися у рамках “історичного вибору” та ін.

Стан економіки : 1991р. ВВП був на 11,3% меншим ніж у 1990р.; вироблений НД відповідно зменшився на 11,2%. Падіння розвитку промисловості республіки становило 4,8%, а с/г – 13,2%. Грошові доходи зросли на 87,1% порівняно з1990р. В1991р. промисловість СРСР була відкинута за обсягом виробництва до рівня 1986р., а ВВП відповідав рівню 1985р.

Отже, перебудовчі процеси в Україні (квітень 1985 – серпень 1991рр.) тривалий час розгорталися на основі розроблених у союзному центрі моделей та шаблонів. Це зумовлено дією багатьох факторів:

1. Через тотальне одержавлення економіки Україна перебувала в економічній залежності від союзного центру.

2. Серед української номенклатури панував “синдром виконавця”, що блокувала ініціативу та активність як еліти так і народних мас.

3. Опозиційні сили були погано організовані та розпорошені.

4. На міжнародній арені Україна завжди перебувала у тіні Росії і сприймалася світовим співтовариством лише як складова невід’ємна частина СРСР.

Ці та інші фактори не дали змоги створити якісно відмінну власну модель української перебудови.

Перебудовчі процеси в Україні збігаючись із загальносоюзними тенденціями суспільних перетворень все ж мали і свої особливості:

– уповільнений темп політичних процесів;

– низький рівень активності населення;

– відсутність відкритого насилля як засобу вирішення внутрішніх проблем;

– перетворення Чорнобильської трагедії з екологічного фактору суспільного життя на потужний політичний.

Ці особливості зумовлені структурою економіки республіки; стабільністю українського товарного ринку; порівняно меншою люмпенізацією населення; певним консерватизмом; уповільненістю, зваженістю, що притаманні ментальності українців тощо.

Відразу потому, після 24 серпня 1991р. почалася підготовка до референдуму 1 грудня, що мав підтвердити гаданий Акт. У референдумі взяли участь 84,18% громадян України, з них 90,32% підтвердили Акт про незалежність. Ця безпрецедентна в новій українській історії подія засвідчила, що на Україні завершилося формування свідомої своїх політичних, господарських, та культурних інтересів національної спільноти.

Президентом України був обраний Л. Кравчук (61,6% голосів).

Усвідомлюючи відповідальність за наслідки референдуму, президент та ВР взяли курс на розбудову української державності. Відмова України підписати Союзний договір означала повний крах імперії. На зустрічі 7 – 8 грудня 1991р. глав держав України, Білорусії та Росії у Біловезькій пущі було заявлено про те, що СРСР припиняє своє існування і про створення “Співдружності незалежних держав”, 21 грудня в Алма-Аті про приєднання до СНД заявили інші республіки колишнього СРСР (за винятком країн Балтії та Грузії). М.Горбачов змушений був подати у відставку.

Реакція світового співтовариства на результати всеукраїнського референдуму була несподівано дружньою: за грудень 1991р. незалежність України визнали 68 держав.

Впродовж 1992р. Україну визнали ще 64 держави. Міністерство закордонних справ, долаючи різноманітні ускладнення, почало розгортати мережу своїх посольств.

Створення СНД розглядалося Росією як зародок державного утворення, яке повинно було зберегти і по можливості розвинути успадковані від Радянського Союзу зв’язки між колишніми союзними республіками. На противагу цьому Україна вважала СНД міжнародним механізмом, який доповнював і координував процес формування якісно нових двосторонніх відносин з незалежними державами.

Стартові умови розгортання державотворчого процесу.

Проголошення незалежності Україною стало своєрідною точкою відліку нового етапу історії України, поклало початок перехідному періоду, суть якого – у переході на якісно вищий рівень суспільного розвитку. Тобто, має бути здійснено перехід від становища “уламка імперії” до власної державності.

Але українське суспільство було недостатньо підготовлене до державотворчого процесу через відсутність науково обґрунтованої моделі побудови незалежної держави. Що викликало на перших порах втрату орієнтирів, розгубленість, розчарування.

Якими ж були стартові можливості України після проголошення незалежності? Одним із найважливіших аспектів оцінки стартових можливостей республіки є визначення її природно-ресурсного потенціалу (земельні, мінеральні, водні та лісові ресурси). На початку 90-х рр. частка с/г угідь у структурі земель України становила 70%, орних земель – понад 55%, один із найвищих показників як у Європі, так і у світі. Забезпеченість ріллею у розрахунку на одного мешканця – 0,87га (у Великобританії – 0,12га), у середньому в Європі – 0,26га, у світі – 0,29га.

Україна належить до держав з середнім рівнем матеріально-сировинного потенціалу. Має 7 тис. родовищ корисних копалин. Але в цьому є повна незбалансованість. З одного боку, на території республіки сконцентровано до 20% світових ресурсів марганцевих руд і понад 5% запасів залізних руд, національні запаси графіту, ртуті, бром, самородків сірки у декілька разів перевищують реальні потреби, але з іншого боку – абсолютно недостатня забезпеченість паливно-енергетичними ресурсами, насамперед нафтою та природним газом, рудами кольорових металів і інше.

За рівнем забезпеченості прісною водою у розрахунку на одного мешканця Україна займає останнє місце у Європі. Деревиною республіка забезпечена лише на 20 – 25%. Крім того, потрібно ще звернути увагу на особливості форм і методів використання цього ПРП України у радянський час. Так, загальносоюзні міністерства і відомства розпоряджалися 95% усієї власності, розташованої в Україні. 80% продукції української промисловості вироблялося підприємствами-монополістами. В результаті чого була низька конкурентоспроможність промисловості СРСР.

Серйозними успадкованими з радянських часів вадами української економіки були:

- командні форми і методи управління;
 - надмірна централізація;
 - екстенсивний шлях розвитку господарства;
 - структурна та територіальна диспропорційність економіки (виробництво в групі “А” становило 70%, а в групі “Б” – 30%);
 - істотні диспропорції у територіальному розміщенні виробничих сил;
 - структура республіканської економіки базувалася на принципі незавершеності (80% усього виробництва в Україні не мало закінченого технологічного циклу);
 - надмірна мілітаризація економіки (35% союзного бюджету йшло на воєнні цілі.
- Після розпаду СРСР на території України залишилося майже 30% союзного ВПК);
- загроза екологічної катастрофи;
 - сформований психологічний клімат колективної пасивності, утриманства, абсолютного пріоритету державних інтересів щодо особистих.

На основі вище сказаного можна зробити висновок, що стартові можливості народного господарства України були слабшими порівняно з іншими республіками. Так, серед республік колишнього СРСР Україна в 1990р. за розмірами ВВП на душу населення займала 7-е місце, за розмірами національного багатства – 6-е місце, за продуктивністю праці у промисловості – 9-е місце, а у с/г ділила з Росією – 5-6-е місця.

Отже, визначальними чинниками на початковому етапі державотворення в Україні були:

- невідповідність українського суспільства до державотворчих дій;
- успадкована від колишнього СРСР деформована структура народногосподарського комплексу;

- значний, але незбалансований природно-ресурсний потенціал;
- недосконала організація державної влади у республіці, незавершеність розподілу функцій між законодавчою, виконавчою і судовою гілками влади;
- певне дистанціювання Заходу після формального визнання незалежності України.

Становлення владних структур.

Одним з найперших державотворчих кроків було запровадження атрибутів державності. важливими віхами на цьому шляху стали:

1. Фіксація кордонів. 4 листопада 1991р. ВР прийняла Закон “Про державний кордон України”, який проголошував недоторканість кордонів, визначав порядок їхньої охорони та правила перетинання. 12 грудня 1991р. Президент України підписав Указ “Про утворення державного митного комітету України”.

2. Визначення громадянства. 8 жовтня 1991р. ВР прийняла Закон “Про громадянство України”, згідно з яким громадянство надавалося усім, хто проживав на території республіки незалежно від соціального стану, статі, політичних та релігійних поглядів, хто не являвся на момент набуття чинності Закону громадянином інших держав і не заперечував проти отримання громадянства України.

3. Визнання національної символіки як державної. У січні – лютому 1992р. рядом постанов ВР затвердила державним гімном мелодію М. Вербицького “Ще не вмерла Україна”, синьо – жовте знамено – державним прапором, а тризуб – малим гербом України.

4. Запровадження власної грошової одиниці. З метою виходу з рубльової зони в 1992р. на території республіки було запроваджено обіг купонів багаторазового використання, а 2 вересня 1996р. відповідно до Указу Президента на зміну купону прийшла справжня національна валюта – гривня.

Стратегічно важливим завданням для України було створення власних збройних сил – гаранта захисту державної незалежності, територіальної цілісності та суверенітету країни. 6 грудня 1991р. ВР прийняла Закон “Про збройні сили України”. У жовтні 1993р. ВР затвердила “Военну доктрину України”.

Наступним пріоритетним напрямком державотворчого процесу є формування трьох основних гілок влади – законодавчої, виконавчої та судової. Вищий законодавчий орган України – Верховна Рада, її було обрано ще навесні 1990р. До весни 1994р. ВР 12 скликання прийняла майже 450 законів. але значна їх кількість мала декларативний характер, не була забезпечена механізмом їхньої реалізації. У кризових умовах з метою забезпечення сильної виконавчої влади ВР Законом від 5 липня 1991р. запровадила інститут Президентства. Президент України є головою держави і головою виконавчої влади. Він пропонує для затвердження ВР персональний склад Кабінету Міністрів та прем’єр-міністра.

Судова влада здійснюється судовими органами, які в своїй сукупності становлять судову систему України (Верховний суд України, загальні, арбітражні та військові суди). Нагляд за точним виконанням законів на всій території держави відповідно до Закону України “Про прокуратуру” (від 5.11.1991р.) повинна здійснювати Генеральна прокуратура республіки.

Розпочата розбудова досить стрункої і зваженої системи управління майже з самого початку свого функціонування стала давати збої. Замість розподілу влад виникло двовладдя, а згодом три центри влади – Президент, ВР та уряд. Криза влади в Україні була викликана несистемним характером існуючого державного ладу. В основі державного устрою республіки лежало, по суті, механічне поєднання елементів парламентської республіки, президентського правління і радянської влади, що зумовлювало системні внутрішні протиріччя. Найслабшою ланкою у трикутнику протистояння центрів влади був уряд, який у критичний момент перетворювався у своєрідний політичний громовідвід для зняття соціальної напруги. ВР 12 скликання за час свого функціонування змінила 4 уряди. Відносини між Президентом і ВР мали жорстке протистояння. Так, на початковому етапі державотворення (1991 – перша половина 1994рр.) в процесі розбудови та становлення владних структур визріла криза, яка виявилася у низці негативних тенденцій:

1. У цей час не вдалося ефективно і зважено здійснити розподіл владних повноважень.

2. Роздвоєність виконавчої гілки влади(президент – уряд) надзвичайно ускладнювали управління і заважали працювати.

3. Загальна невизначеність у розподілі владних функцій і повноважень зумовили тотальну безвідповідальність на всіх рівнях.

4. Послідовна протидія ВР не дала змоги створити сильну виконавчу владу, так необхідну в умовах перехідного періоду.

Формування багатопартійності.

Одним з головних елементів демократичної політичної системи є багатопартійність, адже саме політичні партії є зв'язуючою ланкою між урядом і народом. Новітня історія багатопартійності в Україні пройшла в своєму розвитку кілька етапів:

I етап “зародження багатопартійності” (середина 1988 – березень 1990р.).

II етап “Вихід багатопартійності на державний рівень” (травень 1990 – серпень 1991рр.).

III етап “Становлення багатопартійності” (з серпня 1991р.).

Усі партії мають досить різнобарвний політичний спектр, але всі вони належать до трьох класичних політичних напрямів – лівого, правого та центристського. Ліве крило утворюють 7 політичних партій, наймогутніші серед них є КПУ, СПУ та селянська партія України. Праве крило формують 13 партій національного та націоналістичного спрямування, найпомітніші серед них: Народний Рух, УРП, Конгрес українських націоналістів, ХДПУ, УНА, ДПУ. Названі партії лівого і правого крила є найбільш організаційні та ідейно – політично сформовані. Центристами вважають себе 30 партій України, які базують свою діяльність на ідеях соціал-демократії або ж на лібералізмі. Центристські сили на сьогодні є ще слабкими. Так, в 1998р., до ВР потрапили лише 4 центристські партії (Партія Зелених України, НДП, Громада, СДПУ(о)).

Отже, процес формування багатопартійної системи в Україні триває, активізується пошук партіями свого політичного обличчя та визначення місця в суспільстві.

ЛЕКЦІЯ 17.

Українська незалежна держава: внутрішня і зовнішня політика.

План.

1. Основні напрямки будівництва національних збройних сил.
2. Соціально-економічні процеси в сучасній Україні.
3. Конституційний процес. Основні положення Конституції України.
4. Незалежна Україна у міжнародних відносинах.

Література.

1. Конституція України. – К., 1996.
2. Військова доктрина України. Голос України.-1993.-27 жовтня.
3. Бойко О. Історія України. – К., 1997.-с. 499-544.
4. Історія України: нове бачення. У 2т. Під ред. В.А.Смоля. -т.2-К., 1996.-С.429-493.
5. Історія України. Під ред.В.А.Смоля.-К.,1997.-с.368-418.
6. Хто є хто в політиці.-К., 1996.-Випуск 3.-с.378-460.

1. На початковому етапі самостійного існування України стратегічно важливим завданням було створення власних збройних сил-гаранта захисту державної незалежності, територіальної цілісності та суверенітету країни. 24 серпня 1991р. було розпочато процес визначення і створення механізму захисту української державності.

11 жовтня 1991р. ВР затвердила концепцію оборони та розбудови Збройних сил України. В ній констатовалося прагнення України стати нейтральною, без'ядерною позаблоковою державою. Обороздатність за таких умов мала бути забезпечена створенням власних збройних сил. У відповідності з концепцією цей процес повинен був іти шляхом поетапного скорочення і послідовного переформування військ Київського, Одеського, Прикарпатського військових округів, окремої армії протиповітряної оборони, повітряних армій та Чорноморського флоту. Чисельність збройних сил мала не перевищувати 0,8-0,9% від чисельності населення України (420 – 440 тис. осіб). Військові асигнування мають становити 4 – 5% державного бюджету. 6 грудня 1991р. Україна як незалежна держава і суб'єкт міжнародного права проголосила створення власних збройних сил Законом «Про Збройні сили України». ВР України прийняла майже півсотні документів щодо регламентації і будівництва Збройних сил. На їх основі відбувалося реформування військових управлінських та організаційних структур, формування військово-технічної політики, вдосконалення технічного забезпечення армії та системи підготовки військових кадрів, створення механізму соціального захисту військовослужбовців та членів їх сімей. Процес будівництва Збройних сил здійснювався на основі досягнутих у рамках СНД домовленостей з додержанням міжнародних угод, які Україна визнала обов'язковими для себе – Заключного акту Наради з безпеки та співробітництва в Європі (1975), документи Стокгольмської конференції по зміцненню довіри та безпеки і роззброєнню в Європі (1976) , документа Віденської зустрічі представників держав-учасниць Наради з безпеки та співробітництва в Європі у січні 1992р, тощо.

В Україні розгорнувся також і процес реструктурування Збройних сил. Якщо на 1 січня 1992р. військові формування на території України налічували 726 тис. осіб, то на 1 квітня 1993р. – 525 тис. осіб. Загальносвітові тенденції-активізація процесу роззброєння, зниження рівня військового протистояння-з одного боку, реальні можливості та потреби української держави-з іншого, зумовили зменшення чисельності військ і суттєве скорочення озброєнь. Вже на початку 1994р. Україна вивезла зі своєї території всю тактичну ядерну зброю.

У жовтні 1993р. ВР прийняла «Воєнну доктрину України», в якій проголошувалося, що Україна не бачить у сусідніх країнах супротивників, а її Збройні сили призначені винятково для гарантування національної безпеки.

В цілому процес розбудови української армії мав керований і поступальний характер, але у його розгортанні виявилось багато проблем. Це проблеми Чорноморського флоту,

конверсії, кадрів, соціального захисту військовослужбовців, раціональної організації військової освіти тощо.

2. Економічний стан держави. На шляху творення національної економіки (1991р. – 1 пол. 1994р.).

Першочерговим завданням творення вітчизняної економіки було визначено перехід від командної до ринкової економіки.

Світовий досвід щодо перехідного періоду від директивної до ліберальної економіки виробив декілька специфічних моделей:

- Створення в надрах старої командної системи нових соціально орієнтованих ринкових відносин (Китай, В'єтнам, Монголія та ін.) Для цієї моделі характерні ґрунтовне теоретичне опрацювання основних тенденцій перехідного періоду і практична реалізація його через соціально-економічні експерименти.

- Поступовий еволюційний перехід до ринкових відносин (Угорщина, Чехія, Словаччина). Ця модель передбачає руйнацію командної економіки. Визначальною його рисою є поступове нагромадження ринкових елементів.

- Шлях «шокової терапії» (Польща). Суть – у запровадженні в короткий термін комплексу радикальних економічних заходів – блискавичної лібералізації цін, максимального усунення держави від втручання в економічні процеси, ліквідації більшості субсидій, надання повної самостійності підприємствам та фірмам в економічних питаннях.

Перші кроки до ринкової економіки Україною були зроблені ще до проголошення незалежності. На основі Декларації про державний суверенітет України в 1990р. були видані: Закон «Про економічну самостійність України» (серпень 1990р) та постанова ВР «Про проекти концепції та програми переходу Української РСР до ринкової економіки» (листопад 1990р.) які визначили зміст, мету і основні принципи економічної самостійності республіки як суверенної держави, механізм господарювання, регулювання економіки і соціальної сфери, організації фінансово-бюджетної, кредитної та грошової систем. Але, Україна була просто втягнута у ринкові перетворення за російським зразком. Російський уряд очолюваний Є.Гайдаром, дотримуючись концепції «шокової терапії» в січні 1992р зняв державний контроль над ціноутворенням. Український уряд В.Фокіна з метою захисту вітчизняного ринку змушений був повторити цей маневр російського уряду.

Весною 1992р. в Україні вже були всі ознаки глибокої економічної депресії. Підтвердженням цього є такі факти: в квітні 1992р. обсяг продукції промисловості скоротився на 14,1%, в тому числі виробництво товарів народного споживання впало на 20%, а продовольчих товарів – на 32%.

Нерішучість дій уряду (насамперед з розгортанням процесів приватизації та демонополізації), а також нездатність його внести корективи у хід реформ призвели до масового незадоволення народу і відставки кабінету В.Фокіна восени 1992р.

Новим прем'єр-міністром 13 жовтня 1992р. ВР затвердила Л.Кучму. Уряд Л.Кучми спробував стабілізувати економічне становище посиленням адміністративних методів управління, спираючись на державний сектор, у якому була зосереджена основна частина виробничого потенціалу України. Відбувалась розбудова ринкової інфраструктури, динамічнішими стають процеси роздержавлення.

3 жовтня 1992р. розпочався прискорений процес лібералізації економіки, на середину 1993р. індекс адміністративного регулювання впав з 80% до 35%. Інфляційний потенціал, який був накопичений у попередній період став настільки сильним, що уряд мусив на початку 1993р. підняти в 1,8 рази фіксовані ціни. Шляхом адміністративних заходів було досягнуто певне відновлення керованості економікою, що сприяло скороченню спаду виробництва, падіння ВВП в 1 кварталі 1993р.

Значні грошові ін'єкції в умовах подорожчання енергоносіїв та спаду виробництва спричинили новий виток інфляції.

У вересні 1993р. Л.Кучма пішов у відставку. З цього моменту, за рішенням ВР, вся повнота влади зосереджена в руках президента України Л.Кравчука. Виконуючим обов'язки

прем'єр-міністра став голова Донецької міської ради Ю. Звягільський. У жовтні 1993р. після кількох розглядів на засіданнях Кабміну була схвалена «Концепція плану економічного і суспільного розвитку та державного бюджету України на 1994р.», яка формально проголошувала курс на послідовне просування до ринку, визначала пріоритети розвитку економіки та засоби їх досягнення, економічні, правові та адміністративні регулятори економічних процесів.

В грудні 1993р. у схвалених ВР головних напрямках діяльності уряду висувалася ідея поступовості реформ. Почалося згортання засобів економічної лібералізації та відновлення адміністративних методів управління.

До 80% зріс рівень прямого та непрямого регулювання цін. Влітку 1994р. індекс адміністративного регулювання економіки у 2,5 рази перевищив відповідний показник середини 1993р.

Динаміка інфляції в липні 1994р. була найнижчою (2,1%) за 3 попередні роки.

Уповільнено темпи зростання цін на споживчі товари та послуги.

Реалізація нового соціально-економічного реформаційного курсу та його наслідки, друга половина 1994 – 1998 рр.

Економічна криза на початку 90-х років негативно вплинула на рівень життя та на соціальну структуру суспільства. Після лібералізації цін 1992р. основна маса населення опинилася за межею бідності.

Форсоване розшарування суспільства призвело до соціальної поляризації: бідні – 64%, багаті – 10%.

У соціально-економічній політиці було визначено такі основні напрями та пріоритетні завдання.

1. Фінансова стабілізація – послаблення податкового пресу, подолання платіжної кризи, поглиблення банківської реформи.

2. Регульована та контрольована державою лібералізація цін.

3. Докорінна структурна перебудова виробництва з метою створення ринкової економіки на основі розширення приватного сектора.

4. Децентралізація управління економікою

5. Лібералізація зовнішньоекономічних зв'язків, чітке визначення пріоритетів у регіональному спрямуванні зовнішньоекономічної політики.

6. Соціальний захист, який передбачав докорінні реформи заробітної плати, соціальної допомоги та соціального страхування, передача через акції у приватне користування населення державного майна.

За чотири роки після проголошення нового реформаційного курсу в економічній сфері відбулися певні зрушення, зародилася низка позитивних тенденцій та процесів:

1. Часткова фінансова і цінова стабілізація. У 1993р. інфляція в Україні становила понад 1000% , в 1994р. – 500%. В 1995р. інфляцію вдалося призупинити, в січні вона становила 21,2%, а вже в травні – 4,6%.

2. Певні структурні зрушення. В першій половині 1998р. недержавний сектор виробив 65,9% промислової продукції.

3. Започаткування процесу повернення капіталу в Україну.

4. Інтенсифікація процесу приватизації (до 1995р. було приватизовано 8 тис. підприємств).

5. Роздержавлення землі і майна сільськогосподарських підприємств (4 млн. громадян отримали земельні ділянки у приватну власність).

6. Перегляд податкової системи з метою зменшення податкового тиску на економічну діяльність і забезпечення рівності юридичних і фізичних осіб усіх форм власності. З 1995р. оподаткування прибутків юридичних осіб здійснюється за 30%-ю ставкою. Ставка на ПДВ знизилась до 20%.

Суттєве зменшення від'ємного сальдо зовнішньої торгівлі. У 1998р. Україна здійснювала зовнішньоторговельні операції з 164 країнами. Від'ємне сальдо зовнішньої торгівлі зменшилося майже на третину і становило 1млрд\$. Однак, ці тенденції не набули сталого характеру. Це були лише окремі зрушення в певних економічних сферах. Ситуація

залишилась складною, що підтверджують показники 1 пол. 1998р.: збитково працювали 51% підприємств, що на 6% перевищувало показники попереднього року.

Тільки 101 із 9,7 тис обстежених підприємств здійснювали комплексну механізацію та автоматизацію виробничих процесів. Нову конкурентоспроможну продукцію освоювали лише 9,2% промислових підприємств, нову техніку – всього 1%. За бартерними умовами підприємствами у перший пол. 1998р. було реалізовано продукції на 41,7%. Зростає безробіття.

Знову розпочався спад промислового виробництва і в вересні 1998р. досяг 2,6%, розгорнулася інтенсивна девальвація гривні. Зростає заборгованість держави з виплати зарплат і пенсій (на 1.10.1998р. вона становила із зарплат – 3,2 млрд. грн. , із пенсій – 1,1млрд. грн.).

Проблеми реформування економіки зумовлені: недостатнім ступенем обґрунтованості економічних реформ; повільним формуванням правової бази реформування; протистояння між гілками влади; опором реформам з боку опозиційних сил; недосконалим механізмом соціальних компенсацій; зовнішньоекономічними прорахунками тощо.

3.Україна-держава з великими традиціями державотворення. До головних пам'яток правової культури України належать:

– «Руська правда» – один з перших конституційних актив в Київській Русі. Написана була в 11ст. за Ярослава Мудрого. Саме він заклав правові підвалини українського державотворення.

– «Литовські статuti» являють собою класичний кодекс феодального права і ґрунтуються на «Руській правді».

– Березневі статті Б.Хмельницького, що стали правовою основою існування Гетьманщини – Української держави часів переходу від Середньовіччя до Нового часу.

– Конституція Пилипа Орлика. Ідеї, викладені в ній: поділ влади, суверенітет народу – випередили час на декілька десятків років.

– «Права за якими судиться малоросійський народ» – цінний кодекс XVIII ст.

– Універсали Центральної Ради та Конституція УНР, конституційні акти Гетьманату, Директорії та ЗУНР, які заклали основи існування української держави початку ХХ ст.

Після розпаду СРСР і здобуття Україною незалежності постало питання щодо прийняття Основного Закону, який закріпив би якісно нові зміни у державі та суспільстві. Конституційний процес в Україні проходив з великими труднощами і тривав 5 років, аж до 28 червня 1996р.

Початок конституційному процесу поклала Декларація про Державний суверенітет України від 16 липня 1990р. Закріплені в ній принципи суверенності, народовладдя, недоторканості території республіки, розподілу влад, рівності громадян, гарантування їх прав і свобод мали конституційний характер.

У відповідності з Декларацією, ВР утворила в жовтні 1990р. конституційну комісію, перед якою поставила завдання розробити спочатку проект концепції Основного Закону. Було опрацьовано сім варіантів документу. У червні 1991р. концепцію нової Конституції затвердила ВР.

Проте життя внесло серйозні корективи у розвиток конституційного процесу. Проголошення 24 серпня 1991р. Акта про незалежність України, який було підтверджено грудневим референдумом, кардинально змінило ситуацію – значна частина положень названої конституції вже не відповідала реаліям нових підходів до розбудови правового поля.

Для того, щоб розпочати активне державотворення Україні необхідно було мати відповідну національно-правову систему, якої вона не мала. Законодавча база УРСР базувалася на двох далеко не рівноцінних основах: загальносоюзному законодавстві і власному українському. За підрахунками фахівців, до проголошення незалежності України на її території всі суспільні відносини на 90% регулювалися союзним законодавством.

Проекти конституційної комісії обговорювалися на наукових конференціях. Було проведено ряд експертиз вітчизняними та зарубіжними правовиками. Один з варіантів

проекту опублікували, після чого протягом 6-ти місяців відбувалося його обговорення. До конституційної комісії надійшло 47 тис. поправок, доповнень і заперечень. У жовтні 1993р. оприлюднено черговий, четвертий варіант проекту. ВР не затвердила жоден з них.

Під час обговорення варіантів нової Конституції виявилася непримиренна суперечливість між позиціями Президента України Л.Кравчука і Верховної Ради стосовно проблеми розподілу влади. Більшість депутатів вимагала зберегти положення чинного Основного Закону 1978р. і відкидала норми про сильну вертикаль виконавчої влади, яка починалася б з Президента, про регіональне і місцеве самоврядування. Полеміка в основному відбувалася між прихильниками і противниками збереження радянської системи. Різні думки висувалися щодо того, якою республікою мала б стати Україна – парламентською або президентською.

Восени 1993р. конституційний процес остаточно загальмувався. Діючою залишалася Конституція УРСР 1978р., до якої було внесено понад 200 поправок. Другий етап конституційного процесу розпочався після виборів Президента і нового складу ВР. У вересні 1994р. почала діяти нова конституційна комісія, утворена за принципом представництва двох гілок влади. Співголовами комісії були затверджені Президент України Л.Кучма і Голова ВР О.Мороз.

Л.Кучма з метою активізації конституційного процесу в грудні 1994р. вніс на розгляд ВР проект «Конституційного закону про державну владу і місцеве самоврядування в Україні». У ньому містилися конкретні пропозиції про розмежування влади по лінії законодавчій і управлінсько-розпорядчій. Цей документ повинен був віддати Президенту істотну частину владних повноважень, тобто заповнити реальним змістом внесену у Конституцію в 1991р. статтю про запровадження посади Президента як глави держави і глави виконавчої влади.

Незважаючи на протидію партноменклатури вище згаданий закон був прийнятий ВР 18 травня 1995р. Згідно з ним Президент ставав одноосібним главою уряду, склад якого він мав формувати сам, без узгодження і затвердження ВР. Він мав очолити і систему місцевих органів державної виконавчої влади. З прийняттям цього закону Україна перетворювалася з парламентсько-президентської держави у президентсько-парламентську республіку.

Закон «Про державну владу і місцеве самоврядування» був прийнятий більшістю голосів, а для того, щоб ввести його в дію, потрібно було конституційну більшість голосів (2/3). Існуючий партійний склад ВР робив це недосяжною справою. І це ще більше посилювало напруження між гілками влади. Потрібен був компроміс. Ним і став узгоджений після тривалого обговорення Конституційний договір, схвалений ВР 8 червня 1995р. Цей документ дещо обмежував повноваження Верховної та місцевих рад, водночас розширював нормотворчі та адміністративні функції Президента та Уряду. Угода була укладена строком на один рік. Тимчасово припинилася дія положень Конституції 1978р., які суперечили угоді. Вважалося, що за рік гілки влади дійдуть згоди у конституційному питанні. Конституційний договір дозволив зберегти керованість, започаткувати цілісність державної політики на основі принципу розподілу влади, стимулювати, власне, конституційний процес.

В лютому 1996р. конституційна комісія передала проект Основного Закону на розгляд парламенту разом із зауваженнями своїх членів. Проект розглядався майже 3 місяці.

«Яблуком розбрату» серед депутатів стали 5 пунктів: розподіл повноважень між гілками влади, проблема власності, державні символи, статус російської мови і статус Республіки Крим. У черговий раз конституційний процес зайшов у глухий кут.

В цій ситуації Рада національної безпеки і Рада регіонів рекомендувала Президенту оголосити Всеукраїнський референдум про затвердження Основного Закону в редакції винесеній конституційною комісією на розгляд ВР. Відповідно до рекомендацій Л.Кучма видав Указ, який передбачав двопалатну структуру парламенту і перейменування його в Народні Збори. Після цього протистояння Президента з ВР набуло найгострішого характеру. Знову розпочалися пошуки компромісу. Робота п'яти узгоджувальних комісій з вище згаданих найбільш спірних питань дали свої наслідки. 28 червня 1996р Конституція України була прийнята.

Прийняття Конституції для України мало справді доленосу вагу. Так, як з її прийняттям було підведено ризику під періодом бездержавності, гарантовано незалежність України. Цим вона остаточно утвердилася у світі.

Прийняття Конституції України завершило процес становлення політичної системи республіки як єдиного цілісного організму, з більш-менш чіткою визначеністю його структурних елементів, їхнього функціонального призначення. Конституція України – є документом на перспективу, з одного боку вона фіксує та регламентує те, що існує в реаліях (ст.4 стверджує, що в Україні існує єдине громадянство) з іншого-вона є своєрідною юридичною програмою нашої країни, яка визначає та стверджує головні принципи та цілі майбутнього розвитку державотворчого процесу (ст.1. Конституції України акцентує: «Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава»).

З прийняттям Конституції конституційний процес не закінчується. Так як необхідно провести роботу щодо тлумачення та конкретизації норм і принципів Конституції та зафіксувати їх у системі кодексів. Крім того, з розвитком держави і суспільства виникатиме нагальна потреба у змінах, доповненнях та додатках до існуючого Основного Закону держави. Сьогодні законодавча база України переживає період становлення. Протягом 1990 – 1998рр. Прийнято загалом понад 1200 законодавчих актів. Проте сформована законодавча база в Україні, ще не забезпечує повною мірою потреб держави та суспільства в правовому регулюванні суспільних відносин. За експертними оцінками, для повного правового регулювання процесів, що відбуваються в державі та суспільстві, необхідно прийняти ще майже 1,5 тисячі законів.

Отже, суть конституційного процесу полягає у забезпеченні становлення та розвитку правової системи держави, утвердженні законності та правопорядку в суспільстві, вихованні правової свідомості та формуванні політичної культури населення.

До основних положень Конституції відносяться загальні питання щодо засад державного ладу, які визначаються в розділі 1. Згідно з ними Україна є суверенною і незалежною, демократичною, соціальною, правовою державою.

Демократичну суть Української держави закріплюють і конкретизують такі принципи Конституції, як:

- Народовладдя
- Поділ влади
- Політична, економічна та ідеологічна багатоманітність суспільного життя.

Україна є соціальною державою. У ст.3 Конституції сформовано принцип, за яким: “Людина, її життя і здоров’я, честь і гідність, недоторканність і безпека визначаються в Україні найвищою соціальною цінністю... Держава відповідає перед людиною за свою діяльність”.

У загальних засадах Конституції закріплено характеристику України як правової держави. Ст.8 проголошує принцип верховенства права і звертає увагу на його дієвість.

Однією з головних ознак правової держави слід розглядати порядок регулювання, захисту і практичного здійснення прав та свобод людини і громадянина.

До принципів і послідовно демократичних слід віднести настанови Загальних засад Конституції, які визначають український народ як суб’єкт права власності на землю та інші природні ресурси в межах України. Дається спеціальне визначення правового статусу власності.

Загальні засади встановлюють також основи національної безпеки та зовнішньополітичної діяльності України.

Завершується визначення Основних засад Конституції описом державних символів України-Державного Прапора, Державного Герба і Державного Гімну.

В Основному Законі визначено конституційні органи України, їх статус, повноваження та обов’язки. Затвердження Основного Закону держави створює юридичне підґрунтя для ефективної та раціональної розбудови політичних структур, стабілізації економіки, формування розвинутого громадянського суспільства, органічного входження України до світової спільноти.

4. Зовнішньополітичний курс незалежної України визначається такими документами, як Декларація про державний суверенітет, Конституція України та рішення ВР від 2 липня 1993 року. «Основні напрямки зовнішньої політики України». У цих документах сформовано основні принципи і напрямки зовнішньополітичної стратегії України.

Основні принципи зовнішньої політики України:

- Послідовність, передбачуваність.
- Взаємоповага, рівноправність, взаємовигода, невтручання у внутрішні справи інших держав.
- Виключення територіальних претензій до інших держав і невизнання їх до себе.
- Визнання пріоритету міжнародного права.
- Відмова від участі у військових блоках.

Основні напрямки зовнішньої політики України:

- Участь у загальноєвропейському процесі.
- Співробітництво у рамках СНД.
- Співробітництво з державами європейської співдружності та НАТО.
- Активна участь у діяльності ООН та інших міжнародних організацій.

Розглянемо перший напрямок зовнішньої політики України.

Участь у загальноєвропейському процесі. Головний його зміст – недопущення локальних війн, подолання економічного занепаду в СНД, уникнення політичної нестабільності, відмова від закликів переглянути кордони.

Головні документи, на яких він базується:

- Підсумковий документ Гельсінкської наради 1975р.;
- Паризька хартія для нової Європи 1990р.;
- Паризька декларація «Виклик часові змін» 1992р.

Історична для нашої держави подія сталася 9 листопада 1995р., коли Комітет Міністрів Ради Європи юридично затвердив рішення Парламентської асамблеї Ради Європи про вступ України до цієї організації (Україна стала 37 членом РЕ, 38-м – Хорватія, 39-м – Росія і т.д.).

Для України вступ до Ради Європи означає:

- Визнання авторитету України.
- Право входження в усі європейські структури.
- Поглиблення демократичних перетворень (піднесення на вищий рівень питання дотримання прав людини, впровадження інституту спеціальних уповноважень з прав людини на місцях та ін.).
- Участь у виробленні спільної політики.
- Річний членський внесок у бюджет Ради Європи 2 млн. \$ (у 1996р. Рада Європи витратила 3 млн. \$ на програму підготовки для України спеціалістів у різноманітних сферах).

У 1996р. Україна стала також членом однієї з «молодих» європейських організації – Центральноєвропейської ініціативи, до якої входять 15 держав Центральної та Східної Європи. У травні 1999р. відбувся самміт голів держав цієї організації у Львові. Успіхом України на зовнішньополітичній арені можна вважати участь у роботі такої організації, як Чорноморське економічне співтовариство. У червні 1998р. ця організація набула статусу міжнародної економічної регіональної організації. Особливо слід відзначити співпрацю України з такою престижною міжнародною організацією, як Організація з безпеки і співробітництва в Європі. Делегація України брала участь у роботі 5 сесії парламентської асамблеї цієї організації, яка обговорювала модель загальноєвропейської безпеки на 21 століття. Україна виступила з ініціативою створення без'ядерної зони в Центральній та Східній Європі.

Широко розвивається співпраця України і з членами СНД, як на державному, так і на недержавному рівні. Набувають популярності міжнародні спільні підприємства (СП), які вже зараз відіграють важливу роль в економіці держави.

Особливо важливими для України є добросусідські відносини з Російською Федерацією. Так як інтереси України і Росії на міжнародній арені не завжди є спільними. Але протистояння цих країн небезпечне для них самих. Тому з підписанням Великого Договору між Росією і Україною (травень 1997р.) починається дійсно взаємовигідне співробітництво.

У співпраці з НАТО Україна має вагомі здобутки. В липні 1997р. під час Мадридського самміту країн-членів НАТО, на якому до складу цієї організації було прийнято Чехію, Польщу та Угорщину було підписано спеціальну Хартію про особливе партнерство між НАТО та Україною. У 1998р. відкрито офіс військового представництва НАТО в Києві. Україна активно співробітничала з ООН, де виступає із закликами не допустити локальних і етнічних воїн; пропонує власні шляхи в урегулюванні міжнаціональних конфліктів, посиляє свої миротворчі війська в «гарячі точки», наприклад в Косово. З 1.01.2000р. Україна стала непостійним членом Ради Безпеки ООН.

Співпраця України з іншими міжнародними організаціями, зокрема з Європейським Союзом, асоційованим членом якого наша держава прагне стати, складається не досить успішно. У грудні 1999р. ЄС прийняв декларацію про майбутні відносини з Україною. Документ витримано у доброзичливому тоні, але про прийняття України до цієї організації мови не йде через вкрай повільне проведення Україною економічних реформ. Особливо перспективними для України є зв'язки з країнами Азії та Африки, куди Україна має змогу постачати високотехнологічну продукцію, зброю. Так, у 1996р. укладено україно-пакистанський контракт на 600 млн. \$ на постачання в Пакистан танків Т-80Д.

На жаль Україна ще слабо на сьогодні інтегрована у світову економіку. Про місце України у міжнародних економічних відносинах можна судити по рейтингу інтегрованості в світову економіку, запропонованому у новорічному (1999р.) номері «Central European Economic Review». Серед країн Європи, що зазначаються в рейтингу, серед 27 постсоціалістичних і колишніх союзних республік Україна займає 23 місце, випереджаючи тільки Узбекистан, Туркменію, Білорусь і Таджикистан.

Україна активно співпрацює в області науки, освіти та культури з десятками країн. Нині Україна визнана понад 150 державами світу.

Україна визнана як Європейська держава. Вона виступає за мир, співробітництво між країнами Заходу і Сходу.